

J. ADAMSON

AJALUGU I

**PROGÜMNAASIUMI
I KLASSI KURSUS**

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU TALLINN

J. ADAMSON

AJALUGU I

EESTI AJALUGU
PROGÜMNAASIUMI
I KLASSILE

~~25060~~

Haridusministeeriumi poolt koolidele tarvitamiseks lubatud

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS,
TARTÜ 1938 TALLINN

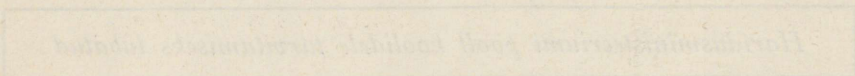
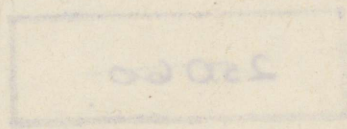
J. ADAMSON

AJALUIGU I

2

A-10978

K/ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

O./ü. „Ilutrükk“, Tartu, 1938.

E s s õ n a.

Koolireform ja sellega kaasuvad muutused õppekavades tõid rea ümberpaigutusi progümnaasiumi ajaloo-kursusse. Kui varemini kodumaa ajalugu õpetati rööbiti üldajalooga I—V klassini, siis on nüüd kodumaa ajaloo käsitlemine paigutatud I ja II, üldajalugu aga III—IV klassi. Viimases klassis on ette nähtud ka kodumaa ajaloo kordamine. Seega on progümnaasiumi I ja II klassi kursus ühtlustatud algkooli V ja VI klassi kursusega, kuid selle erinevusega, et esimesest on kavaliselt välja jäänud üldajaloo osad ja kodumaa ajalugu käsitellakse mõnevõrra tihedamalt.

Sellest lähtudes on koostatudki käesolev õpperaamat, mis ühtib suurel määral autori algkooli V klassile määratud õpperaamatuga. Viimane on juba pikemat aega tarvitusel olnud algkoolis ja seega kohastatud 5. õppeaasta õpilaste arenemistasmele.

Muutmissoovidest aine valiku ja käsitlemislaadi suhtes palun lugupeetud õpetajaid mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu II gümnaasium, Riia t. 30, Tartu.

J. Adamson.

I. Esiajalooline aeg.

A. Kivi- ja pronksiaeg.

1. Mis räägib meile rahvaste minevikust?

Ajaloo ülesanne. Läänud õppeaastal kuulsime, et elu muutub aegamööda, järk-järgult. Noorem põlv õpib vanemalt ja täien-dab, mis õppinud oma eelkäijailt. Nii kestab see igavesti. A ja-loo ülesanne seisabki selles, et näidata meile, kuidas kogu inimsoo elu on edenenud aasta-kümnete, -sadade ja -tuhandete jooksul, kord-korralt muutudes ja täienesdes.

Ajalooline aeg. Elu muutub tunduvalt paari inimese-ee jook-sul, muutub aga palju suuremal määral aastasadade ja -tuhandete vältel. Kuidas inimesed üks-, kaks- või koguni mitusada aastat tagasi elasid, sellest on meil kindlad teated. Haritud inimesed on tähtsamad sündmused üles kirjutanud ja nii nad meile jäädvus-tanud. Ligi 700 aastat tagasi tulid sakslased paganausulistele eestlastele, liivlastele ja lätlastele ristiusku kuulutama, neid ja nende maid alla heitma. Liivlased ja lätlased, kes elasid eestlas-dest lõuna pool, alistati kõigepealt. Järg tuli varsti ka meie esi-vanemate kätte. Uue usu toojaile oli palju tähtsam rahva alista-mine ja orjastamine kui ristiusu kuulutamine. Alistatud rahvast ja võidetud maadest loodeti palju kasu. Sellest said eestlased väga hästi aru. Nad pidasid ligi 20 aastat julget ja visa võitlust uue usu toojatega. Kõigest sellest räägib meie a j a r a a m a t, mis kirjutati tol ajal ühe läti preestri poolt.

Aega, millest meil kindlad üleskirjutatud andmed, nimeta-takse a j a l o o l i s e k s a j a k s. Ajalooline aeg algab üksikutel rahvastel eri aegadel.

Esiajalooline aeg. Palju raskem on meil teateid saada veel vanema aja kohta, näit. neli, viis, kuus või enam aastasada enne sakslaste tulekut meie maale. Sellest ajast pole mingisuguseid

kirjalikke teateid järele jäänud ei eestlastelt ega naaberrahvastelt. Teated ei tarvitse ainult kirjalikud olla. Kui inimesed veel kirjutamist ei tundnud, anti jutustised oma aja sündmustest edasi suusõnaliselt. Vanemad jutustasid nooremaile ja need omakord edasi. Neist jutustisist kujunesid aegamööda näit. kangelaslood. Nii sündis ka meie kangelaslugu „Kalevipoeg“. Viimases on näha, et esivanemad harisid põldu juba noil hämarail ajal. Kalevipoeg ise töötab põllul hommikust õhtuni ja püüab olla teistele eeskujuks. Põldu harisid nii ülemad kui alamad. Käsitöist oli iseäranis sepatöö lugupeetav. Ka selgub, et meie esivanemad uskusid hinge surematusse. Suures lugupidamises oli nende juures abielu-armastus ja -truudus.

Kaua arvati, et inimsoo ajalugu võime tundma õppida üleskirjutiste ja mitmesuguste suusõnaliste andmete põhjal. Viimaks selgus siiski, et on veel vanemaid aegu, mille kohta puuduvad nii kirjalikud kui ka suusõnalised teated. Neist aegadest jutustavad mitmesugused leiud. Maapõuest on leitud kõige vanema aja inimeste elu- ja matusekohti, inimeste luid, taimede ja loomade jäänuseid, töö- ja sõjariistu jne. Seesuguste leidude najal võime üsna hästi kujutella, kuidas inimesed tol ajal töötasid, sõdisid, surnuid matsid ja mis nad surmast arvasid.

Aega, mille kohta pole mingisuguseid kirjalikke teateid, nimetatakse esiajalooliseks ajaks.

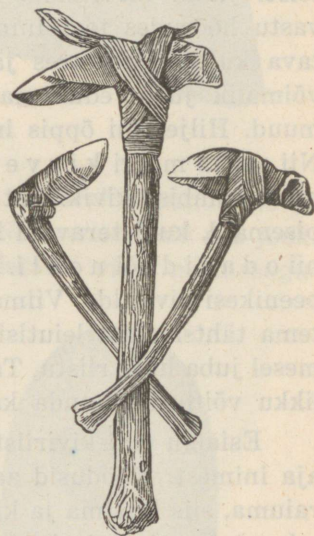
1. Mis on ajaloo ülesandeks? 2. Missugust aega nimetatakse ajalooliseks, missugust esiajalooliseks? 3. Mille kaudu saame teateid möödunud sündmustest ja oludest?

2. Kiviaeg.

Kodumaa loodus kiviajal. Inimene kõigist loomadest targem. Kunagi kauges minevikus elas meie kodumaa ja peaaegu kogu Euroopa üle jääaja, mil maad kattis mannerjää. Jääaeg kestis väga kaua. Viimaks muutusid Euroopa maad jälle soojemaks. Meie kodumaad katsid suured tihedad metsad. Teerajakesi polnud peaaegu kuski näha. Põõsastik ja tihedalt kasvavate puude oksad tegid liikumise võimatuks. Päikesekiired ulatusid vaevalt maapinnani. Ürgmetsa hämarikus elutsesid karud, rebased, mets-härjad ja palju teisi inimesele hädaohtlikke loomi. Järvi ja suuri veelompidega ülekülvatud soid võis leida igal pool. Seal pesitse-

sid loendamata hulgad veelinde. Sood kubisesid mürgiseist ussides ja suurtest valusalt nõelavaist sääskedest. Siiski asusid inimesed meie kodumaale elama. Neid meelitasid siia kalarikkad veed ja loomarikkad metsad.

Kiskjad loomad olid inimesele kõige kardetavamad, sest ta oli neist kehaliselt palju nõrgem ja elas seepärast alalises hirmus. Temal puudusid tugevad teravad küüntega jalad ja ka tugevad teravad hambad, millega oleks võinud end kaitseda. Pole siis ime, kui vanema aja inimesed otsisid enestele kaitset ja varju, kus vähegi võimalik. Kõige lihtsam oli puu otsa ronida. Ka siin polnud täiesti kindel, sest mõned loomad, näit. karu, võisid ka sinna kergesti juurde pääseda. Palju julgemana tundis inimene end koopas, mille suuet oli võimalik ühel või teisel teel kinni katta, näit. langenud puudega või nende okstega. Koopa pärast tuli aga tihti loomadega võidelda, kes püüdsid sealsamas leida ulualust. Nii oli vanema aja inimese elu väga raske, võib-olla raskem kui ühelgi loomal.

1. joonis. Kiviaja kirveid.

Inimene oli suuremaist loomist kehaliselt nõrgem, kuid sealjuures targem. Temal oli mõistus. Mõistus õpetas inimest ka kõige tugevamaid ja kardetavamaid loomi võitma. Pealegi võis inimene kindlasti jalgadel seistes oma kaht vaba kätt tarvitada. Mõistuse ja vabade käte abiga saigi inimene aja jooksul „looduse kuningaks“.

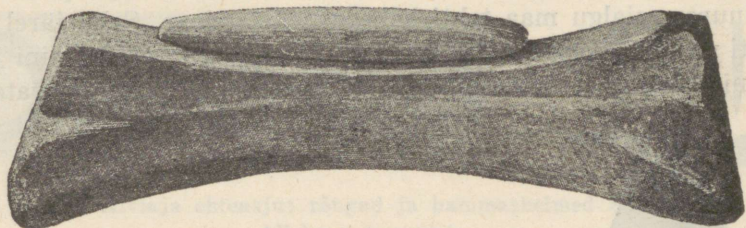
Inimese elu kiviajal. Koopast ja selle lähedusest leiame andmeid inimese elu kohta kiviajal. Üsna ürgselt pidi inimene sellega leppima, mis loodus valmis kujul andis. Ta sõi taimi, puuvilja, pähkleid, marju, maitsevaid juuri, seeni jne. Ta ei põlanud ka putukaid, usse, konni, rohutirtse, sisalikke jne. Varsti hakkas ta ka jahti pidama suuremate loomade peale ja kalastama. Korjajast sai nii kütt ja kalur. Looma liha läks toiduks, nahad aga kehakatteks.

Suureks abiks olid inimesele võitluses loomadega ja toidu hankimisel riistad. Esimesed riistad olid muidugi väga lihtsad, näit. kepp, nui ja kivi. Need lihtsad asjad täienesid aegamööda, sest inimene muutus elu sunnil leidlikumaks. Ka õppis ta tuld kasutama, mis tema elu palju hõlpsamaks ja mõnusamaks tegi.

Inimene pani tähele, et kivi kivi vastu lüües üks neist puruneb teravaiks kildudeks. Neid hakati terariistadena ühel või teisel juhul tarvitama. Kivikilde teineteise või mõne muu kivi vastu hõõrudes tegi inimene nad teravaks ja andis neile soovitava kuju. Sealjuures jäeti üks ots jämedamaks. Nendega oli võimalik juba edukamalt lõigata juuri, loomaliha või midagi muud. Hiljemini õppis inimene kivi nui või kepi külge siduma. Nii sai ta mingi kirvetalise riista. Kirve eeskujul tegi inimene tõmbist kivikillust enesele vasara. Ta sidus kepi külge ka pisemaid, kuid teravaid kivikilde, loomaluid, sarvi ja tegi enesele nii o d a s i d või n o o l i. Nõelte asemel kasutati tol ajal kalaluid ja peenikesi kivikilde. Viimaks leiutas inimene ka v i b u. See oli üks tema tähtsamaist leiutisist, mis palju aega nõudis. Nüüd oli inimesel juba hulk riistu. Ta võis paremini töötada ja julgemalt avalikku võitlusse astuda ka suuremate loomadega.

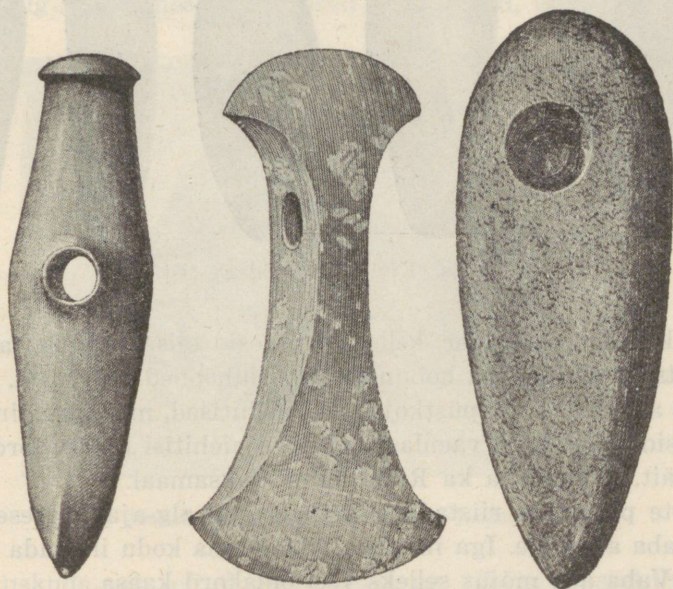
Esialgu olid kiviriistad väga viletsad, aga elu õpetas ise algaja inimest. Möödusid aastatuhanded ja ta hakkas kivi paremini raiuma, siis lihvima ja kivisse auku puurima. Augu kivisse puurimine toimus sel teel, et kivile puistati liiva ja hakati siis puupulga või kondiga surudes ja keerutades auku sisse hõõruma. Kasulikum kui puupulgaga oli seda teha õõnsa kondiga, siis oli tööd vähem. Siis polnud vaja kivi kogu augu ulatuses läbi kulutada, aitas sellest, kui sisse kulutati ring. Ringi keskele jäänud osa kukkus iseendast välja. Auguga lihvitud kivi pandi varre otsa ja k i r v e s oli valmis. Nii tehti ka v a s a r. Uued kiviriistad olid palju kõvemad, kindlamad ja ühes sellega ka vastupidavamad ning tõhusamad töötamiseks. Nimetatud riistadega seltsisid nüüd ka kivist s a a g, m õ õ k jt. Peale lihvitud tööriistade valmistati mitmesuguseid teisi asju koduseks majapidamiseks, näit. k o r v e, p o t t e, k r u u s e ja k a u s s e. Viimased kolm tehti savist. Pottide ja kausside valmistamiseni jõudis inimene aegamööda. Esimesed kunstlikult valmistatud nõud olid arvatavasti nii seest kui väljast saviga kaetud korvid. Need kuivatati kõvaks esmalt päikese, siis tule paistel. Et puuosad tuel ära põlesid, siis hakati

nõusid valmistama ainult savist. Kõigepealt võeti suur tükk savi, suruti viimasesse hästi ümmargune kivi ja poti õõnsus oli valmis. Selle järel võeti kivi välja ja anti potile lõplik kuju, kusjuures

2. joonis. Lihvimiskivi.

potiserv tehti pisut paksem ja tugevam. Korvide punumine ja savinõude valmistamine oli naiste tööks. Nad omandasid aja jook-sul selles töös niisuguse oskuse, et valmistasid väga mitmesugu-

3. joonis. Kiviaja lihvitud ja auguga kirveid Rootsist.

seid potte ja nõusid. Oma ilutunde rahuldamiseks vajutasid nad poti külgedele ilustised kammitaolise või mõne muu riistaga. Kivist tööriistu valmistasid peaaesjalikult mehed.

Naisterahvas tundis taimi kõige paremini. Tema õppiski kiududest lõnga ketrama ja riidet kuduma. Inimene ei katnud end nüüd enam loomanahaga, vaid kandis juba kootud riidet. Ta õppis aegamööda taimi kasvatama. Sellest kasvaski välja põllundus, kusjuures esialgu maa tehti kobedaks keppidega. Selle järel tarvitati mingit kõblasetaolist riista ja viimaks atra. Hiljemini jõuti ka niikaugele, et hakati loomi taltsutama ja neid kasvatama.

4. joonis. Kiviaja kirveid Eestist.

Vanim koduloom oli koer, kellele järgnesid teised (lehm, lammas, siga, kits ja viimaks ka hobune). Ka eluhooned muutusid. Koopa asemele astusid hütid, püstkojad ja vaiehitised, mis paremini kaitset andsid loomade ja vaenlaste vastu. Vaiehitisi leidis võrdlemisi palju näit. Šveitsis ja ka Reini ääres Saksamaal.

Uute paremate riistadega töötades jäi alg-aja inimesel juba enam vaba aega üle. Iga inimene püüab oma kodu ilustada ja end ehtida. Vaba aeg mõjus selleks veel omakord kaasa.

Mehed, iseäranis aga naisterahvad, kandsid ehteid juustes, kaelas, käte ja jalgade ümber. Ehteasjad olid esialgu väga lihtsad. Nad olid tehtud luust, värvilistest ja läikivatest kividest, loomade hammastest ja kihvadest, konnakarpidest jne. Üsna osav oli alg-aja inimene joonistamises. Tal polnud küll paberit ega lõuendit,

samuti pliiatsit ja kunstlikult valmistatud värve. Ainukesteks abinõudeks olid terav kivikild ja harilikult loodusest saadud värvid — punane, pruun ja must. Alg-aja inimene joonistas oma koopa

5. joonis. Kiviaja ehteasju: rõngad ja hammashelmed Saaremaalt. All luust terariist.

seinale loomi, kelle peale ta jahti pidas ja kellega ta tihti kokku puutus, näit. marmuteid, metshärgi, põtru ja hobuseid, harvemini aga inimesi. Taimed alg-aja kunstnikku ei huvitanud. Ta tegi ilusaid väljalõikeid ka luusse ja puusse. Seinte maalid olid tihti värvilised. Alg-aja inimese joonistised olid lihtsad, kuid väga ilusad.

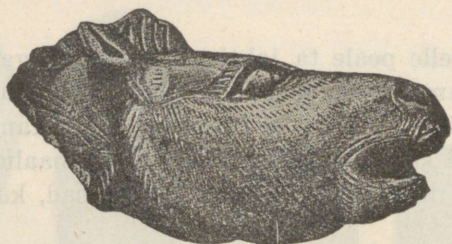
6. joonis. Piisonhärg. (Kiviaja joonistis.)

Raske uskuda, et leitud joonistised on tehtud aastatuhandeid tagasi.

Aega, mil töö-, maja- ja sõjariistad valmistati peaaesjalikult kivist, nimetatakse kiviajaks. Seda kiviaja järku, mil tööriistad tehti lihvimata kividest, nimetatakse vanemaks kiviajaks. Aega, mil kiviriistu aga juba lihviti, nimetatakse nooremaks kivi-

ajaks. Kiviaeg puhtal kujul valitses meie kodumaal umbes kuni a. 1700 e. Kr.

Kiviaegne asustus Eestis. Alg-aja inimese asupaigad olid vete ääres ka meie kodumaal. Sellest annab tunnistust sealt leitud kiviaja asjade rohkus. Kõige rikkalikumalt on leide Eestis sisevete ümbrusest, Pärnu ja Emajõe jõgikonnast, Võrtsjärve ja Peipsi äärest. Aga üsna palju leide on saadud ka Saare- ning Muhumaalt ja Põhja-Eesti rannikult. Eesti maapind on vanemast kiviajast saadik palju kerkinud. Paljud praegused madalad mererannad olid siis veel vee all, mõnedki praegused sood järved ja järvede

7. joonis. Hobusepea. (Kiviaja löige.)

kuju teissugune. Õige tunduvalt teissugune kui praegu oli näit. vanemal kiviajal Võrtsjärv, ulatudes palju kaugemale praegusest järvest põhja ja kirde poole. Paljud kiviaja leiud, mis praegu on tehtud veest eemal, asetsevad omal ajal siiski üsna vete ääres, järvedesse või merre ulatuvail neemikuil. Kõige vanemad kiviaja leiud on saadud Reiu jõe suudmest Pärnumaal ja Kunda rannalt Virumaal. Mujaltki on leitud kiviaja asju. Reiu jõe põhjast leiti kivi- kirveid, saage, peitleid, luust tehtud naaskleid, noole- ja odaotsi, õngekonksusid ja luust nikerdatud jumalakujuke. Samasuguseid asju leiti ka Kunda rannalt. Kundas väikese järve äärest, mis nüüd kuivaks jäänud, leiti umbes 250 luust ja sarvest asja (ahingid, naasklid ja muud tarbeasjad). Leid näitab, et asunduse elanikud on elatanud end jahist ja kalapüügist. Kõik need tööriistad on inimeste päralt, kes elasid mõnede arvamus järgi kas parvedel või isegi vaiehitistes. See pole siiski täiesti kindel ja on meie kodumaal erakordseks nähtuseks. Enamasti elasid meie esivanemad püstkodades, mis püstitatud liivastele ja tuulevarjulistele kohtadele. Seepärast leitaksegi tihti kiviaja jäänuseid liiva- ja kruusa-

aukudest. Liivapõhi oli kiviaegsele elamule seepärast hea, et ta võrdlemisi ruttu kuivas. See oli kiviaeglasele üsna tähtis, sest tema koojal puudus põrand. Kooja keskel asetsetes tal kividest tehtud lee-ase ja leeaseme ümber olid maha asetatud loomanahad, mille magati. Püstkoda ise koosnes haki moodi kokkupandud teivastest, mida suvel kaeti kuusekoore või kasetohuga, talvel aga loomanahkade või mätastega.

Elatusviisid. Oma elatist said kiviaegsed inimesed meie kodumaal eelkõige kalapüügist ja jahist. Kalapüügil oli igapäevase toiduse kindlustamisel suurem tähtsus kui jahil. Selleaegse vete kalarikkuse juures oli kalasaak alati kindel, ka võisid kalastada peale meeste naised ja lapsed. Jahiõnn oli aga juhuslikum ja jaht ise raskem ning ohtlikum töö. Tõenäoselt olid mõlemal tööl oma hooajad. Kalapüük toimus kõige enam kevadel ja suvel, küttimine sügisel ja talvel. Suvi polnud suuremaiks jahiüritusteks soodus, sest liha läks siis kergesti halvaks ega saadud ka ilusaid karusnahku. Kalaliha aga oli kergemini kuivatatav ning säilitatav. Pealegi olid kevadel ning suvel veed valla ja kalad kudemise tõttu rohkesti liikvel. Kalastamis- ja jahiabinõusid tunti rohkesti ja nad olid arenenud oma aja kohta suurele täiusele. (Kasutati hundi- ja põdraauke, lõkse, silmuseid, paelu, odasid, harpuune, nooli, õngi, nooti, mõrdu, tõkkeid jm.) Koduloomadest tunti kindlasti juba koera, kiviaja lõpupoolel kasvatati siin-seal ka lammast. Nagu karjanduse, nii oli ka põllutöö tähtsus veel üsna väike ja põllutöö ise algeeline. Puukonksu abil kobedaks tehtud maal kasvatati siin-seal pisut otra. Põllud olid tõenäoselt väikesed, aiapeenarde suurused. Rahva elatise seisukohalt oli suurem tähtsus marjade, seente ja juurte korjamisel.

Paremate jahimaade ja kalastusvete otsimisel liikus kiviaegne inimene tihti ühest kohast teise. Tema kodu oli ühel aastaajal ühes, teisel teises kohas. Liikuva eluviisi tõttu olid mõnel määral arenenud ka liiklemisabinõud. Maad pidi lohistati koormaid aisade vahel või regedel. Vankrit ei tuntud. Koormavedajaks olid inimesed ise. Vett pidi liiguti õõnestatud puust lootsikus või mitmest puust kokkuseotud parvel.

Ühiskondlikud olud. Inimesed elasid koos suurperedena. Täiskasvanud pojad jäid abielludes ikka isa juurde elama ja pärast isa surma elasid koos vendade perekonnad. Selliseis suurtes pere-

kondades oli julgem rännata ühest kohast teise ja korraldada suuremaid jahiretki. Ka võis tülide puhul inimene kindlat kaitset leida ainult sugulastelt, sest kõrgem ühiskondlik kord veel puudus. Jahisaak, korjatud toit ja sõjasaak kuulusid perele ühiselt. Ometi ei puudunud ka täiesti eraomand. Eraomandiks olid need töö- ja ehteasjad, mida inimene endale isikliku vaevaga teinud või oma asjade eest vahetanud.

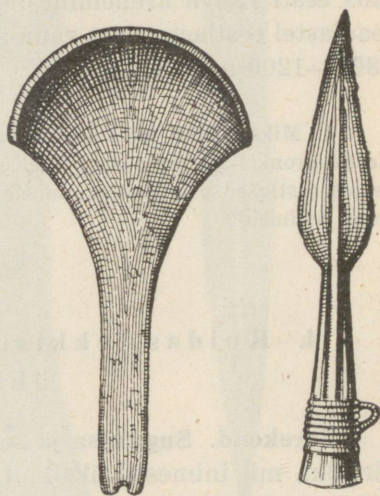
Kiviaja inimese usuolu. Inimene hakkas juba varakult uskuma hauatagusesse ellu. Kiviaja inimesed, nagu meiegi, nägid und, kuid uskusid sealjuures unenäo tõelisusse. Kui nad unes surnut nägid, siis arvasid nad, et ta on uuesti nende juurde tulnud. Ähvardas ta neid, siis oli ta kuri ja võis omastele paha teha, näit. haigusi tuua. Veel meiegi päevil öeldakse sageli, et „kurivaim on temasse läinud“. Seepärast püüti neid lepitada. Haigeid katsuti terveks teha mitmesugusel viisil, kas oma aja lihtsate rohtudega või sõnaga. Sai haige „sõnade abil“ terveks, siis loeti arstijat nõiakaks, kes surnutega mõistab ümber käia. Sageli oli nõid ka preestriks. Preester pidi teadma, missuguseid toite ja asju peab surnule hauda kaasa panema, et ta rahulikuks jääks ja inimeste vastu hea oleks, sest tol ajal kardeti vaimusid. Teistes maades maeti surnud maapõue, kuid kivikiristu. Eestis toimiti nähtavasti teisiti. Kolga-Jaani kihelkonnast on leitud luustikke, mis asetatud sügavasse lihtsaisse haudadesse. Mõnele surnule on alla, haua põhja, pandud kiht turbamulda. Surnute juurest leiti ränikivist kiviriistu, läbipuuritud aukudega saarma-, koera- ja teiste loomade hambaid. Matused korraldati teatava pidulikkusega, osutades surnule austust ja lugupidamist tantsu ja lauluga. Tähtsaimad surnuid hakati isegi jumaldama. Need olid kõrgemad vaimud, jumalad.

1. Missugune oli kodumaa loodus kiviajal? 2. Mille tõttu jäi inimene võitjaks võitluses loodusega? 3. Loendage riistu, mida tarvitas kiviaja inimene? 4. Mille poolest erinevad kiviriistad kiviaja algusest ja lõpust? 5. Kuidas valmistati savinõusid? 6. Mille poolest erinevad inimeste elamud kiviaja algusest ja lõpust? 7. Mida kujutas kiviaja inimene oma piltidel? 8. Miks ei huvitanud teie arvates kiviaegset kunstnikku taimed joonistamise esemena? 9. Loendage kiviaegse inimese teotsemisalasid! 10. Missugustesse osadesse jaotatakse kiviaeg? Mille põhjal? 11. Missuguseid asukohti elamu jaoks tavatsemisid valida kiviaja inimesed? 12. Kus on meie kodumaal eriti rohkesti saadud kiviaja leide? 13. Millest oli ehitatud kiviaegse inimese elamu meie kodumaal? 14. Missugused elatusalad olid meie kodumaal kiviaegsele inimesele

kõige tähtsamad? 15. Millal oli kalastamise, millal küttimise hooaeg, ja mispärast just siis? 16. Missuguseid veabinõusid tunti maad mööda ja vett mööda liikumiseks? 17. Mispärast oli kiviajal praktiline suurperedena koos elada? 18. Miks hakkasid kiviaja inimesed uskuma hinge surematust? 19. Kuidas arenes kiviajal ettekujutus jumalaist? 20. Mida pidasid kiviaja inimesed haiguste põhjustajaks? 21. Kuidas püüti kiviajal surnuid elavatega lepitada? 22. Kus asuvad meie kodumaa tähtsamad kiviaegsed leiukohad? 23. Millal lõppes kiviaeg meie kodumaal?

3. Pronksiaeg.

Kiviaja lõpul õpiti ka metalli tundma. Esialgu valmistati kullast ja vasest ehteasju, siis vasest töö- ja sõjariistu. Vaiküla elanikud panidki Euroopas alguse metallitööstusele. Ent vask oli tööriistade jaoks liiga pehme. Peagi asendati ta pronksiga. Pronks saadakse vase ja tina kokkusulatamisel. Tina töid kaupmehed Hispaaniast ja Inglismaalt. Meie kodumaal ei esine mainitud metalle, seepärast on pronksasju leitud siit ainult mõnest üksikust kohast. Need on võõrsilt siia toodud. Saaremaalt on leitud pronkskirves, Muhumaalt pronksoda, mujalt aga ehte- ja iluasju (näit. kaela-võrusid jne.). Pronksiajal tarvitati edasi veel luu- ja kivi-riistu. Seega jätkus kiviaeg meil tegelikult raua-ajani.

7-a joonis. Pronksiaja kirves ja odaots Eestist.

Neist vähestest asjadest on osa leitud kalmetest, mis kividest ilma mullata kokku laotud („kivivared“). Surnu pandi maapinnale ja tehti temale paeplaatidest kast või kirst ümber. Pronksiajal sai ka meil teiste rahvaste mõjul kombeks surnut enne matmist põletada, et surnu hing kiiremini oma kehast vabaneks ja puhtaks saaks. Panuseid leiame haudades väga vähe. See on arusaadav, sest pronksiaeg riivas meid ainult mööda minnes.

Eestis valitses pronksiaeg 1700.—500. a. e. Kr.

Raua-aeg. Aastast 500 e. Kr. hakkas pronksi välja tõrjuma raud. Rauda leidub nii mägedes kui ka lauskmil. Teda pole tarvis teiste metallidega segada. Ta on pronksist kõvem ja ka odavam, mis tingitud raua rikkalikust esinemisest looduses. Rauast hakati ikka enam ja enam töö- ja sõjariistu valmistama. Algas raua-aeg, mis kestis a. 500 e. Kr. kuni 1200 a. p. Kr. Siit algab a j a l o o - l i n e aeg.

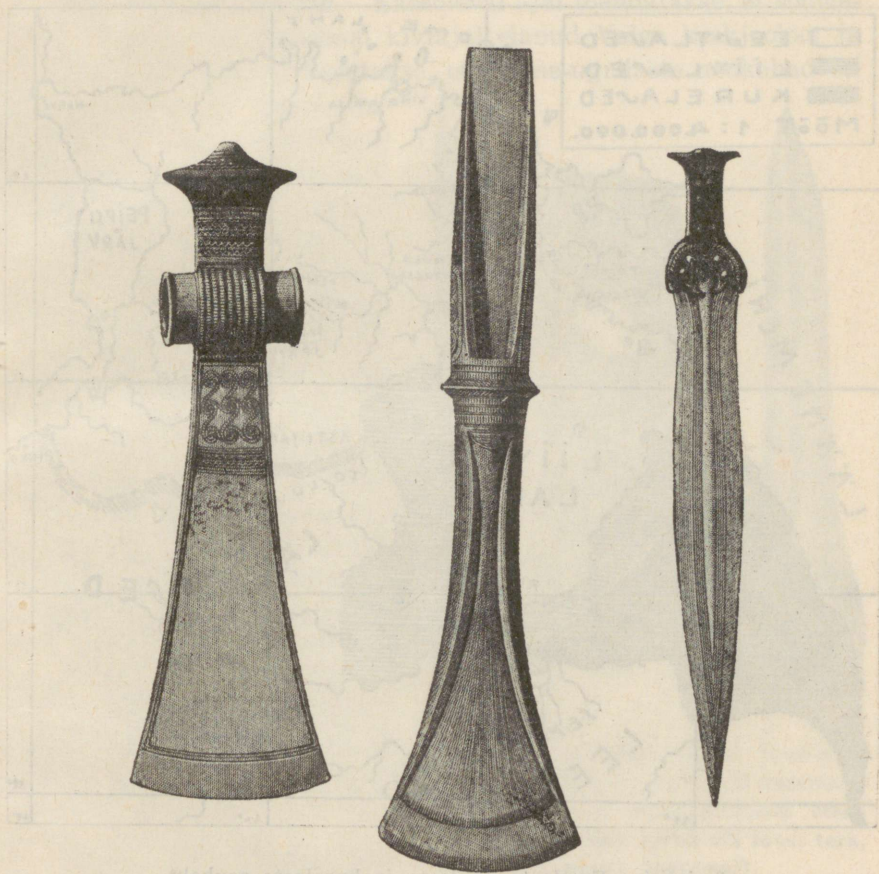
Kõik Euroopa haritud rahvad on kirjeldatud kolm ajajärku läbi elanud. Muidugi ka eestlased. Juba pronksiaja lõpul (500 a. e. Kr.), nagu seda arvata võib viimase aja leidude põhjal, olid muistsed eestlased oma praegustes asukohtades. Siin, mereäärse rahvana ja teiste läänepoolsete rahvastega kokku puutudes, toimus eesti rahva arenemine hoogsamalt. Kõige enam andmeid on teadlastel eestlaste elust raua-aja lõpposas, nn. nooremal raua-ajal (800—1200 a. p. Kr.).

1. Miks leidub meie kodumaal vähe pronksasju? 2. Kudas valitsesid Eestis pronksi- ja raua-aeg? 3. Kuidas maeti pronksiajal surnuid? 4. Millal asusid eestlased praegustele aladele? 5. Missugusest ajast on teadlasil kõige enam andmeid?

4. Kuidas tekkisid esimesed inimeste ühingu d?

Perekond. Suguvõsa ja selle vanem. Niisugust aega pole vist olnudki, mil inimesed üksikult omaette oleksid elanud. Juba jahipidajad elasid p e r e k o n d a d e n a. Mehed käisid jahil ja olid kodunt ära päevade ja nädalate kaupa. Naisterahvad, lapsed ja vanemad inimesed olid kodus. Nad korjasid viljateri, puuvilja ja marju ning valmistasid sellest toitu. Ainult siis, kui suurem jahipidamine ees oli, ühineti suuremaiks rühmiks. Aegamööda karjakasvatamisele ja põlluharimisele üle minnes ühinesid perekonnad s u g u v õ s a d e k s. See oli nagu suur perekond, mille liikmed end sugulasteks pidasid. Kes väljaspool suguvõsa olid, neid loeti võõrasteks, koguni vaenlasteks. Igal suguvõsal oli oma v a n e m ehk p e a l i k. Vanem mõistis kohut ja lepitas suguvõsa liikmeid, tegi korraldusi jahiks ja muiks ettevõtteks, viis suguvõsa lahingusse jne.

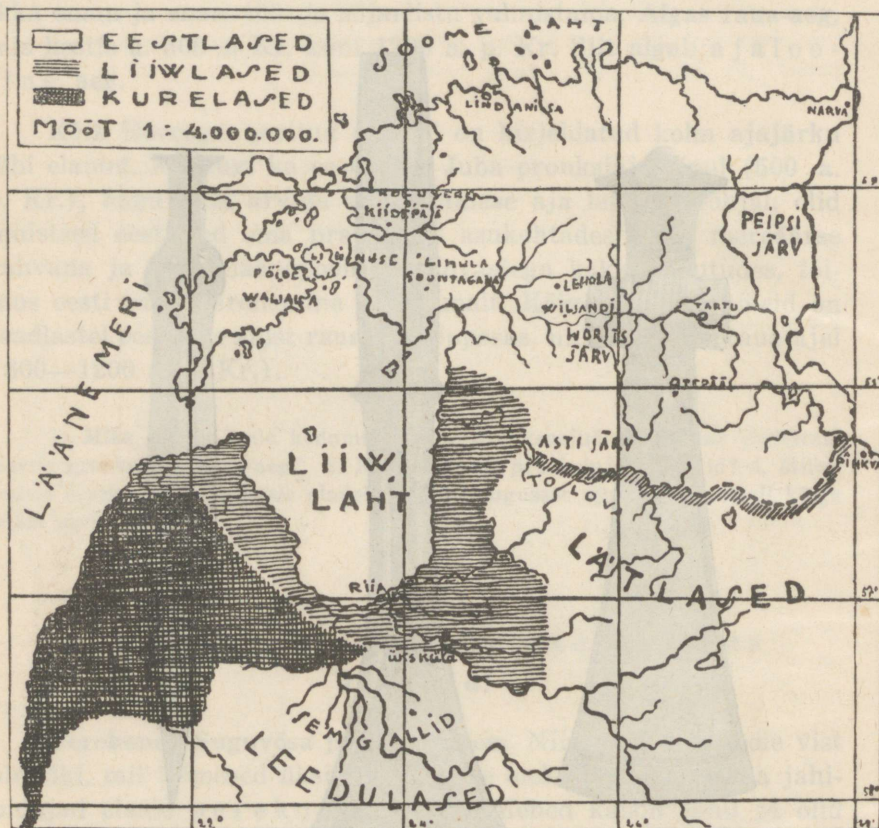
Suguharu. Riik. Ühiskondlikud kihid. Aegade jooksul läksid vahekorrad suguvõsade vahel ikka tihedamaks. Nad hakkasid ühinema s u g u h a r u d e k s. Seda tegema sundis väline hädaoht, sest teiste suguvõsadega tekkisid tihti tülid karja- ja teiste maade

8. joonis. Pronksiaja kirveid ja odaots Rootsist.

pärast. Iga suguharu eesotsas seisis omakord vanem, kelle valisid sugukondade vanemad. Viimaks ühinesid ka suguharud ja asutasid riigid. Riigis oli võim vürsti või kuninga käes. Vanemad ja vürstid olid harilikult kõige paremad ja julgemad sõjamehed. Nad andsid kaitset teistele ja olid sellepärast ka suures lugupidamises, moodustades kõrgema kihi. Tol ajal peeti sõdu väga mitme-

sugustel põhjustel, sageli aga lihtsalt saagi pärast, mis osavõtjate vahel jaotati. Tähtsama osa sellest said tihti juhataja ja ta tähtsamad kaaslased. Sõjavangid tehti orjadeks, kes neile töötasid ja

9. joonis. Eestlaste, liivlaste ja kurelaste asukoht.

neid teenisid. Seetõttu kogunesid varad ja rikkused sõjameeste kätte, kellest moodustus jõukam kiht. Suurem osa rahvast jäi aga endiselt põlluharijaiks. Nii olid juba kõige vanemal ajal olemas ühiskondlikud kihid.

1. Missugused inimeste ühingud olid esiajaloolisel ajal olemas? Kuidas nad tekkisid? 2. Kuidas tekkisid ühiskondlikud kihivahed?

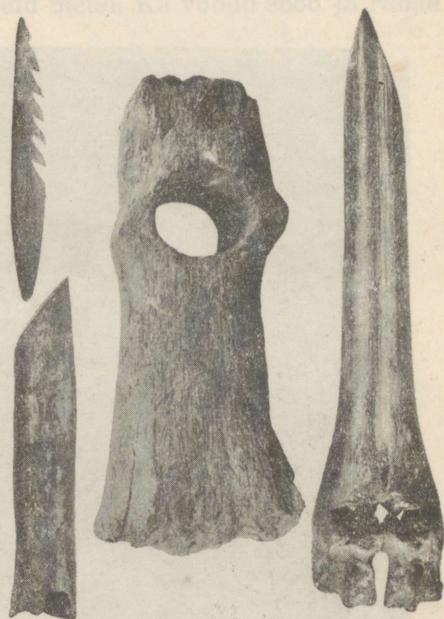
B. Muistne eestlaste iseseisvusaeg.

1. Soome-ugri rahvaste algkodu.

Esivanemate algkodu. Käesoleval ajal tõendatakse, et soome-ugri algrahvas on nooremal kiviajal elanud Volga keskjooksu ja Oka jõe mail. Ühtlasi arvatakse, et soome-ugrilaste asukohad on kiviajal ulatunud Põhja- ja Kirde-Poola ning Ida-Preisi alale. Seega pole soome-ugri algrahvas tulnud praegustele asukohtadele idast (Aasiast), vaid on elanud rohkem lääne pool ja siit siirdunud teistele aladele. Soome-ugri algrahva perre kuuluvad kõik need rahvad, kes on kõnelnud soome-ugri algkeelt. Viimastest põlvnevad eesti, liivi, soome, karjala-aunuse, vepsa, ungari ja veel paljud teised (mordva, tšeremissi, sürjani, votjaki, lapi) keeled. Kõik need keeled moodustasid III aastatuhandel, nagu arvatakse, ühise soome-ugri algkeele, millest hõimude lahku asudes arenesid iseseisvad soome-ugri keeled.

Soome-ugri algkeele kõnelejad elasid peamiselt küttimisest ja kalastamisest. Karjapidamine ja põllundus oli kaunis arenemata. Meie esivanemate elust sel ajajärgul saadakse teateid rohkem keeleteaduslike uurimiste kui muinasleidude kaudu. Kui mõni sõna, näit. „peni“ esineb ühesugusel või väga sarnasel kujul kõigis soome-ugri keeltes, siis võib arvata, et teda tarvitati juba soome-ugri algkodus, ja et seal tunti vastavat looma või eset.

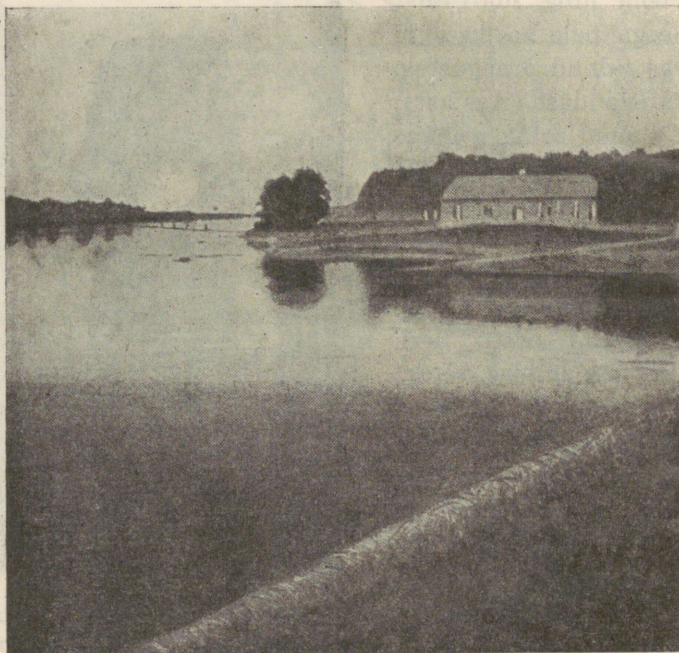
Soome-ugri rahvastest eraldus III aastatuhandel e. Kr. ugri hõim (ungarlased, ostjakid, vogulid), siis permi rahvad — sürja-

10. joonis. Kundast leitud luuriistu: ahingiots (ülal), tuuraots (all vasemal), sarvest kirvepea, mille alumises otsas olevasse õõnde käis kivist või luust tera, ja odaots (paremal).

nid ja votjakid. Neile järgnesid tšeremissid ja mordvalased (soome-volga aeg). Järgneval alg-eestisoome ajal püsisid lähemas kokkupuutes veel eestlased, liivlased, vepslased, karjalased, pärissoomlased ja vadjalased.

Liikumissuunad. Soome sugu rahvad on praegustele asukohtadele tulnud radasid mööda, kus asuvad praegugi soome-ugri

11. joonis. Reiu jõe suue. Kiviaja asustuspaik.

keelkonda kuuluvad rahvad. Idapoolsemad neist, samojeedid, on jäänud peaaegu oma endisele asukohale. Samuti ka permlased, kes on nihkunud vahest ainult põhja poole. Kõige kaugemale algkodust lääne- ja lõunasuunas on liikunud ungarlased, kes 900. a. p. Kr. löid endile tugeva riigi. Mõned sajandid e. Kr. olid eestlased arvatavasti juba nüüdses asukohas. Soomlased asusid Soome lahest põhja poole, liivlased Liivi lahe äärde Väina jõest Salatsi jõeni ja kurelased Saaremaale ja Liivi (Riia) lahe äärde Kuramaale.

2. Esivanemate elu Eestis nooremal rauaajal.

Rahva töö.

Põllundus ja karjandus. Eestlaste elu rahuajal oli väga töörohke. Nad harisid suure usinuse ja hoolega põldu. Põlluharimine arenes kivi- ja pronksiajal ja raua-aja alguses aeglaselt. Igal pool võis näha suuri ja tihedaid põliseid metsi. Ka võtsid sood ja rabad

12. joonis. Alepõletajad.

Soome kunstniku E. Järnefeldti maali järgi.

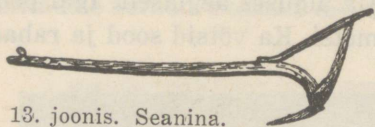
suured maa-alad enese alla. Metsade rohkus ei lasknud päikesekiiri maapinda küllaldaselt soojendada. Seepärast oli maapind niiskem ja külmem kui meie ajal ning kandis vähe vilja. Põlluharimiseks kõlblikku maad oli aga tarvis juurde muretseda. Ei jäänud muud üle, kui hakati metsi põletama, kusjuures enne põletamist puud lasti kuivada kas maharaiutult või kooritud tüvega seistes. Pärast suuremate puude äravedamist põletati järelejäänud oksad ja risu. Nii tehti alet. Kohtadel, kus suuremat metsa

ei kasvanud või kus asus sööt või pöösastik, tehti kütist. Maa-kamar lõigati lahti ja laotati haokubude peale. Oli see tehtud, pisteti haod põlema ja sel teel saadud tuhk loobiti laiali. Järele jäid ainult kännud, mis siin ja seal põlenud maapinnast välja vahtisid. Kütise- ja aletegemisest võtsid osa nii mehed, naised kui ka lapsed.

Kõrvuti alemaadega kasutasid eestlased ka alalist põldu.

Ale ja kütis nõudis küll rohkesti aega, kuid tegi põllu palju viljakandvamaks. Kändude vahel vabaks saanud maa kisti sea-

ninaga üles, külvati seeme peale ja äestati karuäkkega üle. Karuäkkega oli hea äestada, sest ta ei jäänud kändude taha kinni. Pikad ja painduvad pulgad libisesid hõlpsasti kändudest ja kividest üle. Tol ajal külvati naerist, otra, rukist, kaera ja nisu.

13. joonis. Seanina.

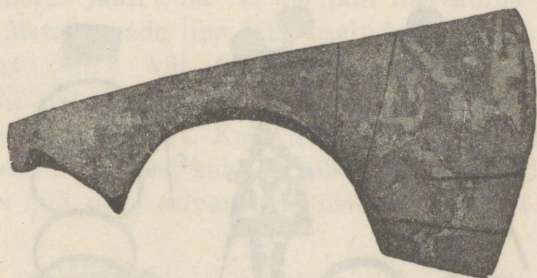

14. joonis. Karuäke.

Kui suvi hakkas lõppema, algas vilja koristamine, mil tarvitati vikatit ja sirpi. Oli vili lõigatud, kuivatati see rehes. Vilja kuivatamist õppisid teised ümberkaudsed rahvad eestlastelt. Terad peksti vartadega peadest välja ja jahvatati käsikivil. See oli igavaim töö, sest jahvatamine läks väga aeglaselt. Osa vilja pandi hästivarjatud koobastesse, mis olid kaetud seestpoolt õlgede ja kasetohuga. Seda tehti selleks, et vili vaenlase kätte ei langeks.

Usina töö tõttu kasvasid põllumaad ja viljasaak ning rahvas elas jõukalt. Rikkaid inimesi oli eestlaste seas rohkesti. Üldse oli põlluharimine eestlastel enam arenenud kui naaberrahvail,

näit. lätlastel, venelastel ja ka germaanlastel. Mõnel pool olid nooremal raua-ajal põllud üsna suureks kasvanud ja metsad väheseks jäänud. Üks ajaraamat sakslaste meie kodumaale tungimise ajast

15. joonis. Töökirves.

ütleb näit. Virumaa kohta: „Virumaa on viljakas ja väga kena maa, ja tal on avarad, tasased põllud.“ Järvamaast aga lauldakse

16. joonis. Sirp.

ühes teises värssides kirjutatud ajaraamatus: „Maa ilus oli ja suur ka, kuid siiski ilma metsata.“ Rikkalikult põlde oli mujalgi,

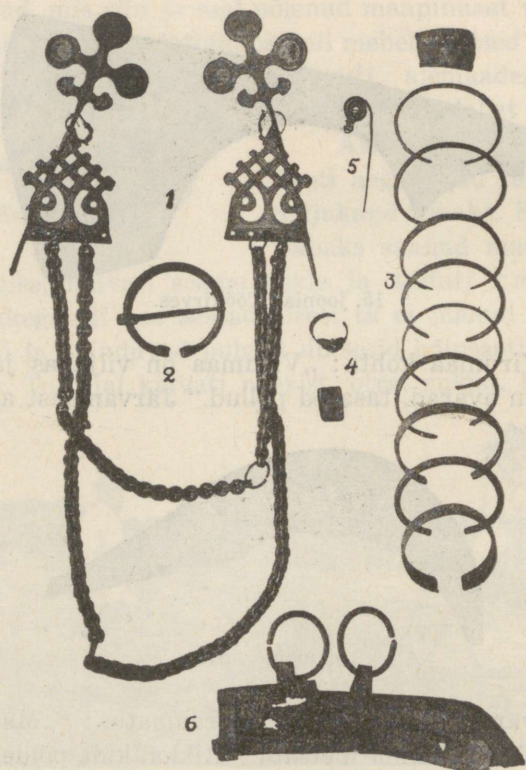

17. joonis. Pronkskauss ja savipotte Eestist raua-ajalt (nooremalt).

näit. Viljandi ümbruses Sakalas, Nurmekunnas, Alempoises ja mujal.

Meie esivanematel oli tähtsaks elu-ülalpidajaks veel karjandus. Laialised metsad ja karjamaad andsid loomadele rikkalikku toitu. Kasvatati sigu, lambaid, kitsi ja lehma. Saadud piik

mast valmistati v õ i d ja j u u s t u. Kasvatati ka hobuseid. Need olid tarvilikud põlluharimiseks ja ka sõjakäikudel. Inimese esimese ja põlise seltsilisena võib loomadest nimetada koera.

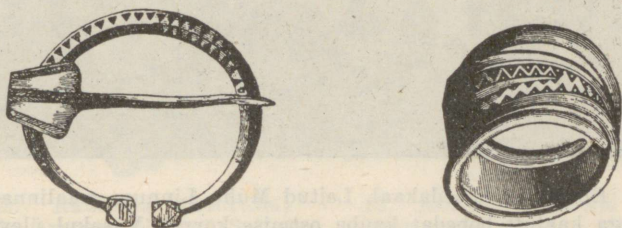

18. joonis. Eesti muistse vabadusaja naise ehteid (hauast Alatskivilt).
 1 — pronksist rinnakee hõbetatud nöelapeade ja kcekandjatega, 2 — hobu-
 raud-sõlg, 3 — rida käevõrusid, 4 — kaks sõrmust, 5 — nöel spiraalpeaga,
 6 — katkine noatupp.

Eestlastel oli karjandus hästi arenenud. Nende k a r j a d olid väga suured. Läti Henrik, üks muistse vabadusvõitluse aja ajaloolane, ütleb, et eestlastel olnud palju kariloomi ja määratul hulgal hobuseid. Kui vabadusvõitluse ajal sakslased meie maale sõjaretki tegid, siis said nad tuhandete kaupa veiseid ja hobuseid saagiks.

Kütmine. Kalandus. Mesindus. Üheks armsamaks tolle aja eestlaste tegevuseks oli j a h t. Põlised metsad kubisesid mitme-

suguseist loomist. Seal elutses rohkel arvul põtru, jäneseid, karusid, rebaseid jt. Koguni metshärgi leidus veel tol ajal meie metsades. Jahilkäijail tuli sageli võitlusi pidada tigidate metsloomadega. Nii mõnigi kaotas jahil oma elu või pidi haavatuna end laskma koju kanda. Metsloomade liha läks osalt toiduks, n a h a d a g a k a u b i t s e m i s e k s või ümbertöötatud kujul kehakatteks. Samuti andsid rikkalikku saaki jõed, järved ja meri. See oli tol ajal rikas h e e r i n g a i s t. Kalu püüti näit. võrgu ja mörraga. Saak oli enamasti hea, sest kalu oli tolle aja vetes palju, püüdjaid aga vähe. Nii olid meie esivanemad usinad k a l u r i d. Ometi ei

19. joonis. Sõlg ja sõrmus.

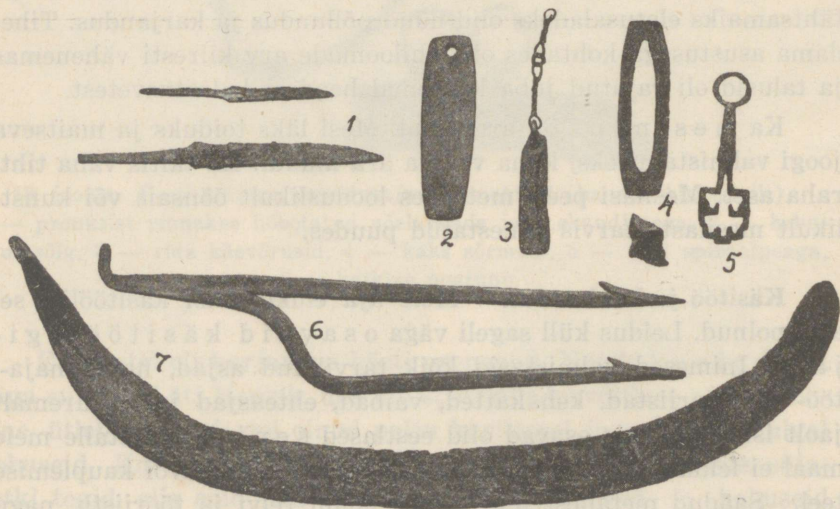
olnud jaht ja kalastamine nüüd enam nii tähtis kui kiviajal. Palju tähtsamaiks elatusaladeks olid nüüd põllundus ja karjandus. Tihedama asustusega kohtades oli jahiloomade arv kiiresti vähenemas ja talusid oli rajatud juba ka eemal headest kalastusvetest.

Ka m e s i n d u s oli arenenud. Mesi läks toiduks ja maitseva joogi valmistamiseks, kuna v a h a ä r a müüdi. Ka täitis vaha tihti raha aset. Mesilasi peeti metsades looduslikult õõnsais või kunstlikult mesilaste tarvis õõnestatud puudes.

Käsitöö ja kaubandus. Meie aja elukutselisi käsitöölisi sel ajal polnud. Leidus küll sageli väga o s a v a i d k ä s i t ö ö t e g i j a i d. Inimesed valmistasid kõik tarvilikud asjad, nagu maja-, töö- ja sõjariistad, kehakatted, vaibad, ehtesjad jne. suuremalt jaolt ise. Iseäranis osavad olid eestlased s e p i s e s. Metalle meie maal ei leidunud. Neid saadi mujalt kas riisumise või kauplemise teel. Saadud metallest tehti kõige enam relvi ja tööriistu, nagu mõõku, odaotsi, kirveid, sirpe, vikateid jne. Naisterahvad olid osavad k e t r a j a d ja k u d u j a d. Valmistati nii villast kui ka linast riidet. Riie läks peajaslikult kehakatteks. Vanemal aegadel

20. joonis. Ehteid ja hõbedakaal. Leitud Muhu Linnuse maalinnast. Keskel kaal, millega kaaluti hõbedat kauba ostmise korral. Vasakul üleval 4 hõberinnaraha, all 6 hõbekäevõru. Nende ja kaalu vahel sõrmuseid ja hõbelhelmeid. Paremalt 2 käevõru: ülemises helmed, alumises rahad aasadega kaelas kandmiseks. Ehted ja kaal maeti maapõue linna piiramise ajal 1227. a.

21. joonis. Töö- ja tarberiistu Eestist nooremalt raua-ajalt. 1 — nuge, 2 — kõvasi (luisk), 3 — kõvasi varrasaheliku otsas, 4 — tule-raud ja tulekivikild, 5 — võti, 6 — pool ahingit, 7 — vikat.

22. joonis. Raua-aja (noorema) Eesti mehe arvatav ülikond. Seljas villane pikk-kuub, all sõlega rinnalt kinnipistetud särk. Vöö vahel, mis ilustatud pronksplekist naastudega, ripub vasakul töökirves ja kott taela (käsna) ning tulekiviga, paremal puss ja tuleraud. Käes vibu ja nool. Vööl rippus tihti veel mõök, kuna käes oli oda.

23. joonis. Raua-aja (noorema) Eesti naise arvatav ülikond. Seljas varrukateta villane ülikond, mis vööga keskelt kinni. Ees põll, mille äär ilustatud pronkstraadist spiraalikestega. Käsvartel rätik. Kaelas hõbekaelavõru ja kee. Rinda ehib pikk kee, mis eestlaste juures kinnitati õlgade kohta kolmnurk-peaga nõeltega. Käsi ehivad käevõrud ja sõrmused.

vokki ei tuntud, tema aset täitis k e d e r v a r s ehk värten. Värt-naga ketraja istus ja arendas vasaku käega hoitud takutordist heiet, mis kinnitati värtna jämedamas otsas oleva tække külge. Värten pandi keerlema, seda parema käega (peoga) vastu reit rullides ja selle järel järsku lahti lastes. Keerlev värten keerutas heided lõngaks. Niisugune ketramisviis nõudis muidugi palju aega. Ei tuntud ka kangastelgi. Möödus palju aega, enne kui vokk ja korralikud teljed välja arenesid. Nendega toimus ketramine ja kudumine palju kiiremini ja kergemalt. Kuulsad olid meie käsitöö-saadusist v a i b a d. Neid tarvitasid eestlased tihti võla tasumiseks ja kingituseks. Vaipu võeti ka sõjasaagiks. Õnneliku sõjakäigu korral ei jätnud vaenlased neid kaasa võtmata.

Rõivaid kaunistati mitmesuguste kirjadega ja ka metallist, näit. hõbedast valmistatud ehteasjadega. Tähtsamaiks e h t e - a s j u k s olid hõbedast rinnarahad, käe- ja kaelavõrud, hõbehel-

med, sõrmused ja rinnakeed. Juuste ehteks oli hõbedast punutud vahr.

Kaubeldi naabritega iga ilmakaare pool. Eestlased sõitsid ise kaupa vahetama Skandinaaviasse ja Soome ning Skandinaavia kaupmehed tulid selleks Eestisse. Aga ka lätlaste, liivlaste ja venelastega olid meie esivanemad kaubavahetuses. Varjaagid, kes oma laevadega tahtsid purjetada suurele Volga kaubateele, peatusid tihti Eesti sadamais, Saaremaa lahtedes, Matsalu, Haapsalu ja Tallinna lahes. Muidugi kasutati peatumisaega ka kauplemiseks. Mõned läänest tulnud kaupmehed, kes tahtsid pääseda Pihkvasse, sõitsid üles Koiva jõge pidi ning selle põhjapoolse käänu kohal laadisid oma kaubad laevadelt maha ja toimetasid maad mööda Otepää kaudu Irboskasse ning Pihkvasse. Samuti tarvitati ida poole pääsemiseks Pärnu, Navesti, Põltsamaa jõge, Võrtsjärve ja Suur-Emajõge. Sel ajal olid jõed praegustest sügavamad ning seetõttu oli Pärnu lahe ja Peipsi järve vahel veeühendus.

Kauplemisviisides näeme teatavat arengut. Esialgu vahetati kaup kauba vastu. Hiljemini hakati müüma raha eest. Välja Skandinaaviasse ja Saksamaale veeti meilt kalu, loomanahku, vaha, mett, vilja. Sealjuures ei olnud aga loomanahad tihti meie kodumaalt pärit, vaid sisse toodud Venemaalt või Soomest. Samasugune oli lugu mee ja vahaga. Sisse veeti Lääne-Euroopast soola, riidet, metalle ja metallasju. Metallasjadest müüdi paljud edasi Venemaale ja Soome. Lääne-Euroopast ja liivlaste ning lätlaste alalt toodud metallehete ja riistade järgi tegid sääraseid siinsedki sepad. Ka praeguse Venemaa alalt on meie kodumaale sattunud üksikuid ehteid, ent sealsed tüübid ei läinud meil moodi ega leidnud jäljendamist.

Eesti kaubandus kasvas suureks just läbiveetavate transportkaupade tõttu. Elukutselist kaupmehe-seisust siiski ei tekkinud. Kaubandusega tegelesid soodsais kohtades asuvad talupojad põlluharimise kõrval. Tähtsamaiks kauplemiskohtadeks olid sadamad ja suurte liiklemisteede sõlmed. Sadamakohtades tohtisid kaubelda ainult selle küla inimesed, mille maa peal sadam asus. Seetõttu muutusid need külad, samuti kui tähtsail ristteedel asuvad külad õige jõukaks. Võõraile maile kauplema sõites ei mindud üksi, vaid enamasti suurtes relvastatud salkades. Nii oli julgem äri ajada ja üheskoos võidi ka suurejoonelisemalt osta ning müüa.

Kaubanduse tõttu tutvusid meie esivanemad võõraste rahvaste tarbe- ja iluesemetega ja omandasid rikkusi. Kauplemise ja muude tööde tõttu olid vanad eestlased iseseisvusajal Läänemere-mail elades üsna arenenud ja jõukas rahvas. Seda tõestab asjaolu, et läänepoolsed rahvad, kellega meie esivanemad kokku puutusid, imetlesid nende suuri loomakarju ja üldist jõukust. Hõbedad rohkusest räägivad meie aja rikkalikud leiud. Maapõuest on leitud hõberaha, hõbedast sõlgi, kõrvarõngaid, sõrmuseid ning muid ehteasju ja riistu.

Ehitised. Eestlased elasid tol ajal majades. Majad olid väga lihtsad, jämedaist tahumata palkidest ja tugevad. Tuba oli eeskojast rehega lahutatud. Eluruumide sissesead oli lihtne. Vanematel oli see parem kui teistel vabadel inimestel. Eestlased tarvitasid ka püstkode, kuid suve ajal, arvatavasti keetmiseks. Täiesti lahus eluruumest asus saun, mida hinnati väga kõrgelt vanade eestlaste juures. Seal käidi end mitte ainult pesemas, vaid ka arstimas. Juba tol ajal teati, et higistamine võib inimese terveks teha. Loomade jaoks oli laut. Vanad eestlased elasid tol ajal küllades. Külad olid suured, ilusad ja rahvarikkad ning ehitised niivõrra tugevad, et nende varjus võis isegi julgesti vaenlasele vastu panna.

Sõjaline kultuur.

Relvad. Malev. Linna piiramine. Eestlased olid visad ja virgad oma töös, kuid ka julged ja vaprad sõjas. Läänemere-mail puutusid meie esivanemad paljude rahvastega kokku. Nendega peeti rahulikku kaubavahetust, kuid tihti ka sõdu, mistõttu meie esivanemad, endised Ida-Euroopa metsade rahulikud elanikud, muutusid ka ise sõjaks. Sõjariistuks olid eestlasil mõõgad, odad, taprid ehk kirved, ahingid, sõjanuiad, ammud ja nooled. Kaitseks oli rattakujuline kilp. Sõjakäik võeti ette harilikult talvel, mil maa külmunud ja hõlpsam igas suunas liikuda. Hea meelega tehti seda kevade poole talve, kui lumehulgad vähenenud ja külm kahanenud. Sõjasõnum anti edasi mitmel viisil. Saadeti välja käskjalad või tehti kõrge mäekünka otsa tuli. Seepeale kogunes sõjavägi ehk malev kindlaksmääratud kohta, mida kutsuti maks. Siin peeti kõigepealt nõu. Oli sõda otsustatud, läks malev oma juhatajaga kiiresti teele. Malev koosnes kahest osast: jala- ja ratsaväest. Malev astus lahingusse enamasti kolmes

o s a s, et vaenlast hõlpsamini purustada. Võitlusse mindi suure käraga: taoti vastu kilpe, kisendati jne. Seda tehti selleks, et vaenlase ridades hirmu äratada ja end julgustada. Linna või kantsi piiramisel laoti puud valli taha kokku, pisteti tuli otsa ja püüti linn põlema panna. Kui kaitsejaid oli juba küllalt väsitatud,

24. joonis. Eesti muistne sõdur.

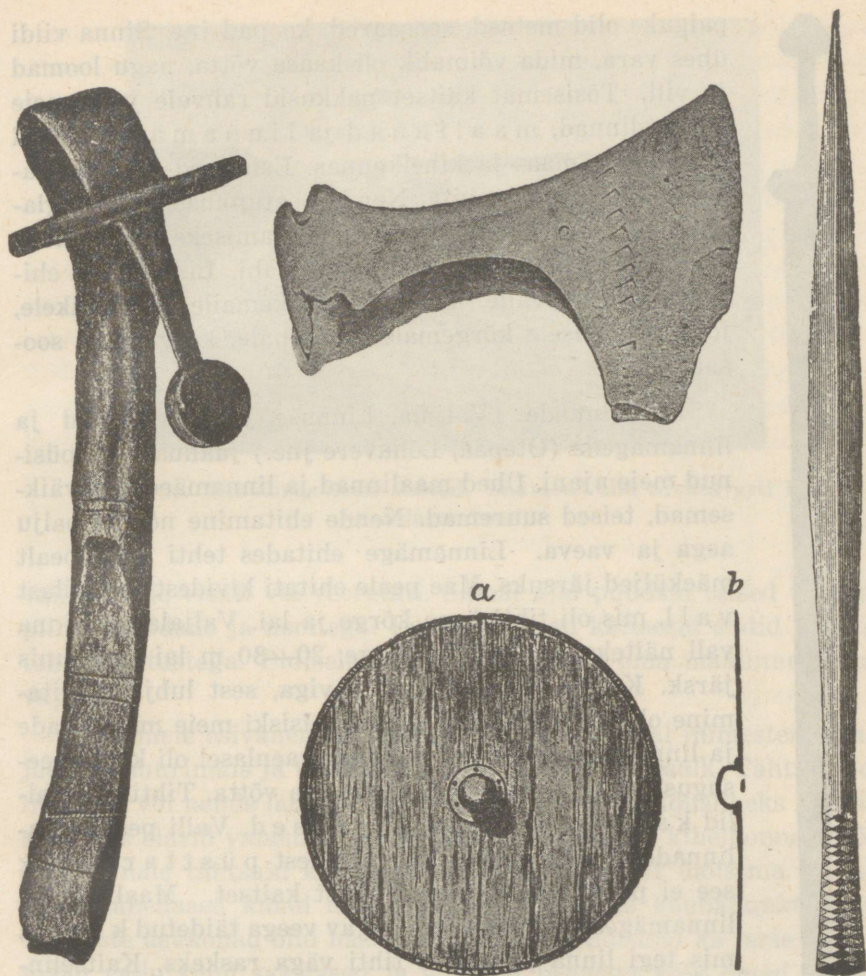
katsuti tormijooksuga linn ära võtta. Kui aga see ei õnnestunud, katsuti müürid alt õõnsaks kaevata, et need ise kokku langetaksid ja tee linna vabastaksid. Vaenlane püüdis muidugi müüriõõnestajate tööd takistada, odasid, kive, palke, põlevaid rattaid ja muud alla veeretades. Kaevajad kaitseksid end selleks tehtud katustega.

Merisõda. Merisõjas olid võitlusviisid muidugi teissugused. Vaenlase laevu püüti raudhaakidega ligi tõmmata. Läks see korda, siis algas käsivõitlus laevalael. Muidu katsuti vaenlasi noolte ja odadega tabada ning nende laevu tulelontidega põlema süüdata. Seejuures tarvitati ka kavalust. Et vastasest kergemini jagu saada, asetati kõik raskused laeva pärasse, mistõttu laeva

nina tõusis tunduvalt kõrgemale. Kõrgemalt laevalt oli palju soodsam vaenlast tabada ja teda hävitada.

Sageli tarvitati ka t u l i p a r v e. Parvele laoti loomarasvaga määratud puud, süüdati need põlema ja parv ise juhiti vaenlase laeva juurde. Merivõitluses olid eestlased, eriti saarlased, väga visad ja julged.

Meie muistse iseseisvuse aegsed laevad sarnanesid tõenäoselt viikingite omadega. Viimaseid on mitmel korral leitud kalmetest. Viikingid armastasid mõnikord oma pealikuid matta kuivale tõmmatud laevas. Nagu viikingite omad, nii olid meie esivanemategi

25. joonis. Noorema rauaaja relvi: ratsaniku mõök, odaots, sõjakirves ja kilp.

laevad umbes 20—30 meetrit pikad, 5—6 meetrit laiad, seega tänapäeva seisukohalt üsna väikesed. Edasi liiguti nii aerude kui ka purjede abil. Purjedest tunti ainult lihtsaid nelinurkseid raa-purjesid. Purjed olid tihti mitut värvi riidest. Laevad liikusid üsna kiiresti ja nende väiksus võimaldas kiiret ristlemist.

Maalinnad. Linnamäed. Kui vaenlane ootamatult eestlaste piiridesse tungis, põgeneti v a r j u p a i k a. Lihtsamaiks varju-

paiguks olid metsad, soosaared, koopad jne. Sinna viidi ühes vara, mida võimalik oli kaasa võtta, nagu loomad ja vili. Tõsisemat kaitset pakkusid rahvale juba meie muinaslinnad, m a a l i n n a d j a l i n n a m ä e d. Neid leidus igas maa- ja kihelkonnas. Esimesed ehitati peaaegu ilma looduse abita. Nende peatunnuseks on hiiglaringvall tasasel maal. Teiste ehitamiseks on inimene suurel määral tarvitanud looduse abi. Linnamäed ehitati eraldiseisvaile mägedele, pikemaile seljandikele, jõgedevahelisele kõrgemale maaninale, kõrgemaile soosaarile jne.

Maalinnade (Valjala, Linnuse jne.) varemed ja linnamägede (Otepää, Lõhavere jne.) jäänused on püsinud meie ajani. Ühed maalinnad ja linnamäed olid väiksemad, teised suuremad. Nende ehitamine nõudis palju aega ja vaeva. Linnamäge ehitades tehti kõigepealt mäeküljed järsuks. Mäe peale ehitati kividest ja mullast v a l l, mis oli tihti üsna kõrge ja lai. Valjala maalinna vall näiteks on 4—7 m kõrge, 20—30 m lai ja kaunis järsk. Kivide vahed täideti saviga, sest lubja tarvitamine oli veel tundmatu. Selles seisiski meie maalinnade ja linnamägede suurim puudus: vaenlasel oli kerge seesugust valli purustada ja linna ära võtta. Tihti olid vallid k a h e - v õ i k o l m e k o r d s e d. Valli peale maalinnade juures ehitati ka palkidest p ü s t t a r a. Kõik see ei pakkunud iga kord tõsist kaitset. Maalinnu ja linnamägesid piiras sageli sügav veega täidetud k r a a v, mis tegi linna piiramise tihti väga raskeks. Kaitselinnade õued olid prügitatud. Ümber õue valli ääres seisis väikesed mätastest katustega majakesed. Nendes leidsid pagulased ühes oma varaga varju. Linna võeti kaasa kõik, mis suudeti: väärtasjad, vili, loomad jne. Tähtsaim ehitis linnas oli k a e v. Neid oli vahel rohkem kui üks, sest vett pidi küllaldaselt piisama nii inimestele kui ka loomadele. Vett oli tarvis ka linna kaitsmisel. Kui vaenlane valli alla oli jõudnud ja piiramist alustas, heideti vallilt alla kive, palke, põlevaid rattaid, keeva vett, tulist tõrva jne. Isesuguste kaitseabinõudena esinesid siilid — kärbisekujulised palgid —, mis piirajaile

26. joonis.
Möök.
(Keila
Saue
leid.)

27. joonis. Skandinaavlaste laevad. Säärased olid arvatavasti ka saarlaste omad.

vallilt peale visati või veeretati. Samal ajal püüdsid teised tabada piirajaid odade ja nooltega. Linna piirajad kaitsesid endid selleks tehtud katustega. Üldiselt kaitsesid eestlased oma maalinnu väga vapralt.

Osa meie esivanemate linnuseid olid rahu ajal inimestest tühjad, ent suurimais ja tähtsamais asus alaline valvesalk. Tähtsamad linnused või nende lähedal asetsevad külad olid halduslikeks keskuksiks, kus elasid vanemad või kuhu nad kogunesid kihelkonnale või maakonnale tähtsaid küsimusi arutama ja kohut mõistma. Linnuste lähedased külad olid sageli ka tähtsaiks kaubapunktideks. Linnuste asukohad olid hästi valitud. Seda mõistsid ka meie kodumaad vallutanud sakslased ja ehtasid peaaegu kõik omad lossid Muinas-Eesti linnuste kohtadele või nende lähedusse. Mõnestki Muinas-Eesti tähtsamast linnusest on välja kasvanud meieaegsed kodumaa linnad, nagu Tallinn, Tartu, Viljandi, Rakvere ja Otepää.

Usund ja ühiselu korraldus.

Perekonnaelu. Eestlased olid ausameelne, karske ja töökas rahvas. Vargus oli neile peaaegu võõras ja seda peeti väga häbistavaks. Tööd tegid suure hoole ja usinusega ühtviisi noored ja vanad, ülemad ja alamad. Antud sõnast peeti kinni, see oli püha. Oli tarvis oma rahva ja isamaa eest välja astuda, siis tehti seda täieliku

k o h u s e t r u u d u s e g a. Sõdides näidati raugematut vahvust ja meelekindlust. Ausaks ja vapraks kasvatas eesti poegi perekond. Siin valitses nooremate ja vanemate vahel täielik usaldus ja lugupidamine. Lapsed austasid oma vanemaid, kuulasid nende sõna ja mälestasid neid suure lugupidamisega pärast surmagi. Suure au sees vanadel eestlastel olid abieluarmastus ja truudus. Kes truudust murdis, langes kõige valjema karistuse alla: ta põletati ära. A b i e l l u m i n e toimus hoopis teisiti kui meie ajal. Naine omandati kas ostmise või tõmbamise teel, s. t. osteti vanemait või rööviti vägivallega. Tihti oli neiu kosijaga juba kokku rääkinud, mõnikord aga ei teadnud ta tõmbamisest midagi. Viimasel korral püüdis neiu muidugi röövija juurest põgeneda. Seejuures olid temale abiks ka sugulased. Minda röövitud neiu isegi relvadega tagasi tooma. Tekkisid verised k o k k u p ö r k e d neiu ja röövija noormehe poolehoidjate vahel. Ühte-teist sääraseist kokkupõrkeist räägib rahvalaul, muinasjutt jne. Esines sageli juhtusid, mil kokkupõrge lõppes surma ja haavamistega. Et tõmbamine oli raske ja hädaohtlik, omandas jõukas noormees naise o s t u t e e l.

Usund. Kui keegi perekonnast suri, maeti ta laip kas maa sisse hauda või põletatult või põletamata maapinnale kivikalmesse. Surnute põrmule aeti kivid ja muld peale, mis moodustasid kalme. Tol ajal pandi surnule kaasa relvi, ehtesju ja koguni toitu. Arvati, et h i n g peale surma e d a s i e l a b oma keha läheduses, vahel isegi kehas endas.

Kuidas tekkis arvamus, et inimesel on hing?

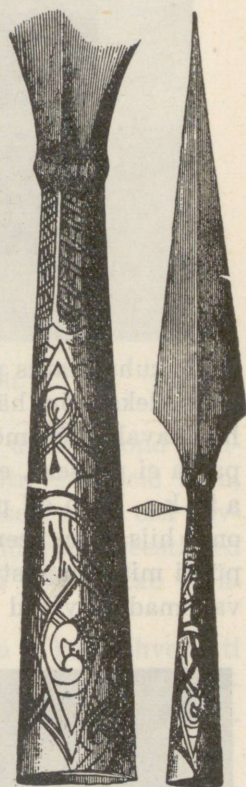
Kogu l o o d u s oli inimesele täis saladusi ja arusaamatusi. Nad nägid taevalaotusel liikuvaid pilvi, panid tähele, kuidas välk tulinoolena puid purustas ja inimesi surmas. See kõik oli arusaamatu. Arusaamatud olid paljud nähtused tol ajal inimesele ka tema enda kaaslaste juures. Teda imestas kõige enam inimese s u r m. Aja jooksul hakati siiski loodusnähtusi seletama, kuigi omamoodi. Surnu on elusa inimesega sarnane, ainult ta ei hinga. Temast ei voola enam sooja hingeõhku, temast on midagi lahkunud. Lahkunud on h i n g, mis sarnaneb sooja tuule või auruga. Hing võib ka ajutiselt kehast lahkuda. See sünnib siis, kui inimene magab. Unes näeb inimene teisi inimesi, räägib nendega, peab vaenlasega võitlust või teeb midagi muud. Tähendab, hing on mõneks ajaks keha maha jätnud ja rändab. Tuleb hing kehasse

tagasi, virgub inimene. Ka näis surnud inimeste unes nägemine tõestavat nende edasielamist. Surnu hing ei pruukinud alati edasi elada sooja tuule või auru kujul, vahel esines ta varju ja viirastisenä või unenäokujuna, mõnikord läks mõne linnu või looma kehasse, vahel ka mõnesse hiiepuusse. Teinekord viirastus surnu hing eemal oma matusekohast, aga tavaliselt elas hing laiba läheduses, olgu hauas maa all või maa peal kalme lähedal.

Hauaküngas pidi olema surnule majaks, koduks. Sinna pandi surnu relvi, rõivaid, ehteasju, nõusid jne., — üldse kõike, mis surnu elusana tarvitas. Arvati, et surnu hing ehk vaim jätkab endist elu ja vajab kõike seda, mida ta maapealses elus tarvitas. Temale viidi ka toitu. See pandi kas kalmukünkale või teatavil päevil maja juurde välja.

Surnukeha kardeti väga, sest usuti, et tema on vallutanud mingid võõrad jõud, kes võiksid teha halba ka elavaile. Nende võõraste jõudude hävitamiseks põletatigi surnuid. Pärast põletamist võis hing segamatult edasi elada põrmu juures. Surnute eneste hingi eriti ei kardetud. Nende eest kanti hoolt nagu elavate perekonnaliikmete ja külakondsetegi eest. Hingede ajal, talvise pööripäeva aegu, arvati hingi kodus käivat. Pereisa avas hingede ajal õhtuti toa- või saunaukse, tervitas surnud „külalisi“ auväärsest ning palus nad tuppa või sauna sööma. Vahel köeti isegi hingede jaoks sauna ning pereisa kutsus nad vihtlema. Osalt koheldi vaime nii hästi sugulustunnete pärast, osalt aga ka kartes, et vaimud muidu pahanduksid ja halba teeksid.

Surnute hingi teeniti harilikult hiites. Need olid lehtmetsasalgad. Seal pidi leiduma tingimata suuri käharaid tammi või pärni. Hiis oli püha koht. Sinna astumine ja püha puu külge puutumine oli keelatud. Isegi marju ei tohtinud inimesed korjata maa-

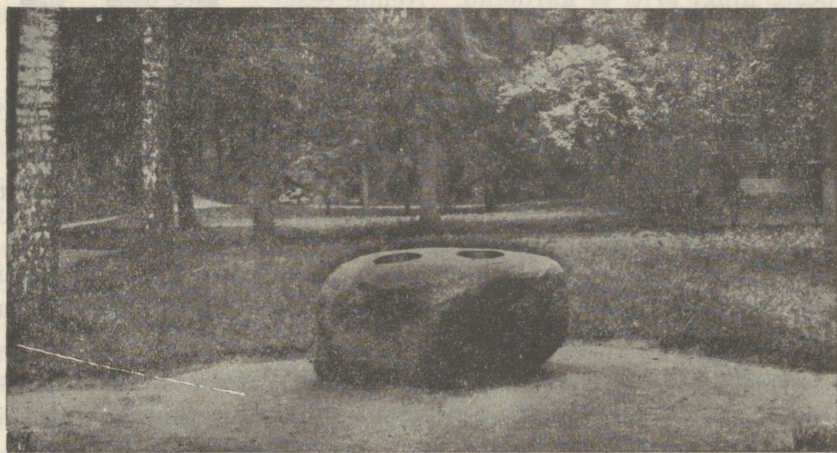

28. joonis. Odaots nooremast raua-ajast.

29. joonis. Otepää linnamägi.

alalt, kuhu ulatus püha puu vari. Siiski toimetati mõnikord teisiti, kui selleks mõni häda kaasa mõjus. Püüti võtta püha puu lehti kas hambavalu või mõne haiguse arstimiseks. Et loomad pühasse paika ei pääseks, ehitati sellele aed ümber, mida kutsuti o h v r i - a i a k s. Hiisi oli palju: igal kihelkonnal, külal ja isegi taludel oli oma hiis. Siin teeniti surnute hingi ja viidi neile ohvreid. Siin püüti mitmesuguste nõiatempude kaudu selgusele jõuda, mida esivanemad soovivad või elavate huvides soovitavad teha. Mõned hii-

30. joonis. Ohvrikivi Toomemäel, Tartus.

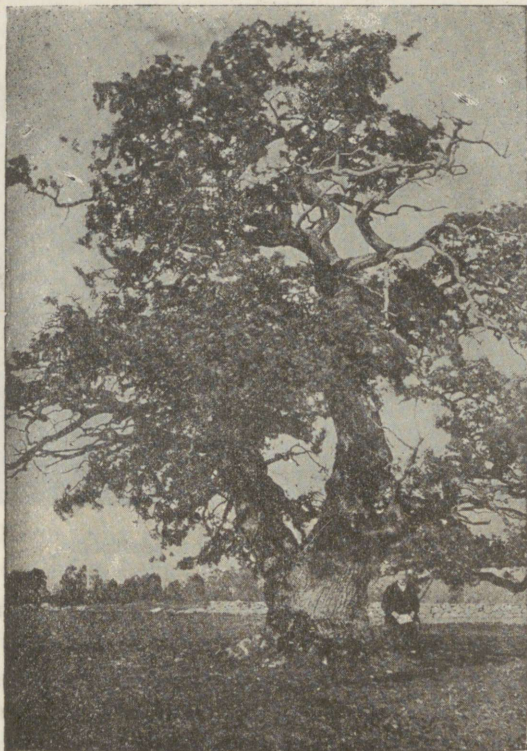
31. joonis. Valjala maalinn seestpoolt.

test olid väga kuulsad ja suured. Seal käis kogu ümbruskond palumas ja ohvreid toomas. Ohvriks toodi mitmesuguseid asju, näit. osa uudseviljast, tapetud loomast jne. Uudsest toodi osa ohvriks, enne kui ise maitsema hakati. Seda tegid vanad eestlased usus, et ohver hoiab karja kiskjate loomade eest ja virgutab viljakasvu.

Ohverdamiseks olid teatavad tähtpavad, kuid ohverdati ka siis, kui mõni haigus juhtus või kui midagi ette võeti ja sooviti selle kordaminekut. Kõige kohasemaks ohverdamisajaks luge-

32. joonis. Kalme.

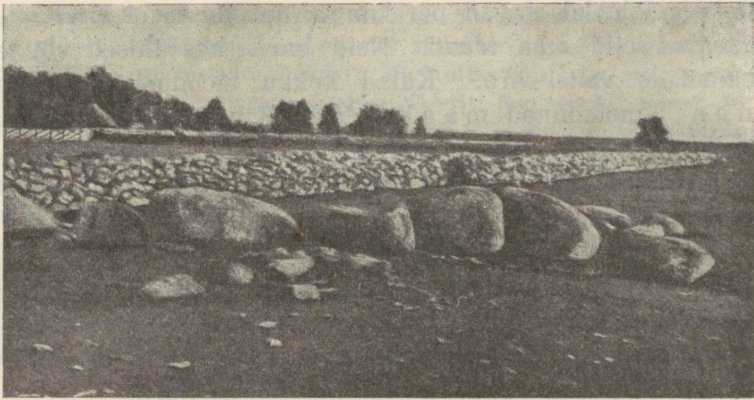

33. joonis. Hiietamm Muhumaal.

sid meie esivanemad neljapäeva õhtut¹. Ohvreid toodi surnutele ka kodus. Iga talu õues oli uku kivi ja iga talu aidas uku vakk ohvrite jaoks. U k u k s nimetati maja esiisa, perekonna kõige vanemat surnut, kes pidi eriti kaitsema vastavat talu.

Muistsed eestlased, nagu teisedki rahvad, uskusid, et kogu loodus on täis v a i m e ehk h i n g i. Loomadesse ja taimedesse suhtuti kui endasarnastesse olenditesse. Jahile või kalastamise minnes tervitati aupaklikult metsa või jõge ning lahkudes tänati teda saagi eest. Loodusnähtuste hingi nimetati haldjateks. Haldjad liikusid vabalt ühest kohast teise. Et haldjaid meelitada, toodi neilegi ande, näit. linte, raha, naiste käsitöid, viljateri, meekärgi jne. Tähtsaim neist oli siiski rahaohver. Viimast töid

¹ Vanadel eestlastel oli neljapäev viimane nädalapäev (esmas-, teisi-, kolma- ja neljapäev).

34. joonis. Lohkudega ohvrikivid Kurcveres Saaremaal.

inimesed, nagu seda lubas nende jõukus. Ühed tõid hõberaha või hõbepreesi, teised kaapisid aga preeside või kaelarahade küljest hõbevalget. Üsna suure austuse osaliseks sai äikesevihma haldjas, kes jagas põldudele kosutavat vihma. Kord nimetati teda *P i k r i k s*, — sellena saatis ta taevast alla tuliseid välgunooli. Vahel hüüti teda *K õ u e k s*, — sellena ta kärkis ja tõreles valjusti halba teinud inimestega. Hiljemini hakati teda kutsuma *T a a r a k s*. Samuti austati väga taeva haldjat ehk Jumalat, kes oli inimeste üldine kaitsevaim.

Ühiselu korraldused. Vanade eestlaste ühiseline kord oli küllalt arenenud selleks, et rahvas võis otstarbekalt korraldada elu oma kodus ja lüüa tagasi lähemate naabrite pealetunge. Alles siis, kui meie maad tabas sakslaste ja katoliku kiriku tung itta, selgus, et ühiseline kord polnud küllalt arenenud vabaduse säilitamiseks võitluses võõrastega.

Et muistses Eestis polnud terviklikku ühest keskusest juhitavat riiki, see ei tähendanud kaugeltki, nagu oleks maal puudunud igasugune ühiseline kord. Rahvas jagunes kõigepealt *p e r e k o n d a d e k s*. Võim perekonnas oli pereisa käes, kelle sõna kuulasid naine kui ka lapsed. Lapsed kuulusid pereisa võimusesse kuni perekonnast lahkumiseni. Täiskasvanud tütreid läksid mehele ja lahkusid nii perekonnast. Poegade seisukord ja tulevik oli teisugune. Nad jäid isa juurde ka peale naisevõtmist ja moodustasid sel teel ühise *s u u r p e r e*. Pojad perekonnaisadena olid küll vabamad ja iseseisvamad, kuid jäid siiski pereisa käsualusteks.

Üksteisele lähedal elavad perekonnad moodustasid küla. Igal külakonnal olid oma maad. Neid hariti kas ühiselt või jagati perekondade vahel ära. Külad kokku moodustasid kihelkonna, kihelkonnad maakonna. Kihelkonda valitses rahva valitud vanem. Maakonnavanemad valiti enamasti sõjaajal. Vanemate ülesanne oli alal hoida korda ja rahu kihelkonnas või maakonnas, kohut mõista ja maa- või kihelkonda vaenlaste eest kaitseda ja naabritega lepinguid teha. Hästikorraldatud riiki tol ajal eestlastel veel polnud. Maakonnad mõnikord küll ühinesid, kuid harva. Seda juhtus ainult suuremate sõjakäikude ajal või kui maad oli tarvis kaitseda tugevama vaenlase vastu. Vapraim ja osavaim vanemaist juhatas sõja korral sõjaväge.

Eesti rahvas oli vaba ja vabadusearmastaja. Neil polnud pärandatavat aadliseisust. Üksikuist perekondadest peeti küll enam lugu, kui selle liikmed olid vaprad, arukad või rikkad, ja nende keskel valiti enamasti vanemaid ja kohtunikke. Nad olid otsekuu esimesed võrdsete seas. Nemad etendasid juhtivat osa ja neil oli ka enam maid kasutada. Ka orjad polnud eestlastele võõrad. Neiks said sõjavangid. Sõjavangeks võeti mitte täiskasvanud mehi, vaid lapsi ja naisi. Need pandi osalt tööle, osalt müüdi ära, sest sel ajal oli viisiks inimesi müüa ja osta.

1. Kus elasid meie esivanemad kiviajal? 2. Miks hakkasid nad rändama? 3. Märkige kontuurkaardil umbkaudu soome-ugrilaste algkodu, rändamisteed, peatus- ja lõppasukohad! 4. Jutustage lühidalt, kuidas toimus rändamine! 5. Millal saabusid meie esivanemad Läänemeremaile? 6. Kuidas kutsusid end eestlased ise, kuidas nende läänepoolsed naabrid? 7. Kui vana on asustus meie kodumaal? 8. Missuguseid kohti valisid kiviaja elanikud endile eluasemeks? Misjaoks just neid? 9. Kaua kestis meil kiviaeg, pronksiaeg, raua-aeg? 10. Kuidas hankisid muistsed eestlased endale uut põllumaad? 12. Millal leiame muistsete eestlaste juurest põlluharimise algeid? 13. Missuguste elatusalade tähtsuse tõusu näeme võrreldes kiviaegset olukorda nooremal raua-ajal valitsenuga? Missuguste osatähtsus langes? 14. Millega on seletatavad muutused elatusalade osatähtsuses? 15. Missugune oli meie esivanemate põllunduse tase võrreldes naabritega? 16. Mispärast oli vanadel eestlastel karjandus hästi arenenud? 17. Missuguseid koduloomi omasid muistsed eestlased? 18. Missuguseid majandusalasid viljeesid eestlased peale karjanduse ja põllunduse? 19. Mispoolest oli selleaegne Eesti loomariik rikkam praegusest? 20. Missugused eesti naiskäsitöö saadused olid kuulsad? 21. Kellega kauplesid meie esivanemad? 22. Missugused kaubateed läbisid meie kodumaad? Märkige need umbkaudu kodumaa kaartvisandil! 23. Mida veeti meie kodumaalt välja, mida toodi sisse? 24. Missuguseid kaupu veeti meie kodumaalt läbi ja kuhu? 25. Kus asusid meie kodumaal tähtsamad

kauplemiskohad? Kas seal võisid kaubelda kõik, kes soovisid? 26. Mispärast
mindi võõraile maile kaupleva suurtes salkades? 27. Missugused nähtused
tõestavad meie esivanemate jõukust? 28. Millest võis tulla meie esivanemate
jõukus? 29. Missugune meeste käsitoo oli eriti lugupeetud? miks? 30. Mis-
sugusel ajal mindi meil harilikult sõjakäigule ning mispärast just siis?
31. Mida nimetati „majaks“? 32. Loendage eestlaste relvi! 23. Mida teate
eestlaste lahingutaktikast ning kantsipiiramisviisist? 34. Missuguseid võitlus-
võtteid tarvitasid eestlased merilahingus? 35. Missuguseid varjupaiku
omasid vanad eestlased sõja puhuks? 36. Mispoolest erineb maalinn linna-
mäest? 37. Loendage neid takistusi, mis tuli ületada maalinna tungijal!
38. Missuguseid kaitsevõtteid tarvitasid maalinnuses olijad piiramise korral?
39. Kas leidis rahuajal linnustes inimesi või mitte? 40. Kas olid linnused
ainult sõjalisteks keskusteks? 41. Nimetage mõningaid praegusi Eesti linnu,
mis asuvad muistsete linnuste kohal või juures? 42. Missuguseid häid või
halbu iseloomujooni omasid muistsed eestlased? 43. Missuguseil teil toimus
abiellumine muistsetel eestlastel? 44. Kuidas toimus muistsetel eestlastel
surnumatmine? 45. Kuidas kujutlesid esivanemad hinge elu pärast surma?
46. Millal käisid hinged kodus? Kuidas võeti neid vastu? 47. Miks põle-
tati surnuid? 48. Kes olid haldjad? 49. Kes oli Kõu ehk Pikker? 50. Keda
nimetati jumalaks? 51. Kuidas suhtus muistne eestlane loodusesse? 52. Kus
ja millal ohverdati hingedele ja haldjatele? Mida ohverdati? 53. Missugune
oli muistses Eestis perekonnaliikmete vahekord? 54. Milliseid ühiskondlikke
koondisi omasid vanad eestlased? 55. Kas oli muistsete eestlaste juures ka
seisuslikke erinevusi? Kui jaa, siis milles nad seisid? 56. Missugused olid
vanemate ülesanded sõja- ja rahuajal?

II. Eestlaste vabadusvõitluse aeg.

1. Olukord Lääne-Euroopas.

Lääne-Euroopa riigid. Lääniolu. Vana-ajal kuulusid kõik Vahemerd piiravad maad ühele riigile. See oli Suur Rooma riik. Viimane aga langes a. 476 ja ta maa-aladele tekkis rida uusi riike. Ajastut Suure Rooma riigi langemisest Ameerika avastamise ja usu-uuteni nimetatakse üldises ajaloos keskajaks. Germaanlaste poolt asutatud riikidest oli kõige tähtsam Frangi riik, mis muutus võimsaks Karl Suure ajal. Tema järglaste ajal 843. a. jagunes Frangi riik kolme ossa: läänepoolne osa — Prantsusmaa, idapoolne osa — Saksamaa, ja lõunapoolne osa — Itaalia. Inglased löid endile samuti iseseisva riigi. Uutes riikides hakkas kehtima lääniolu ehk feodalism. Kuidas tekkis feodalism? Uued riigid olid suured, ja kuningatel oli raske kindlate abilisteta riiki valitseda. Nad jagasid riigi krahvkondadeks, mille eesotsas seisis krahvid. Krahvid ja ka teised ametnikud said oma teenistuse eest maid lääniks (laenuks), sest raha oli tol ajal väga vähe. Nõrkade valitsejate ajal hakkasid krahvid oma ametit edasi pärandama, kusjuures mõned neist päris iseseisvateks valitsejateks said. Ka krahvid hakkasid omakord maid lääniks andma. Samuti toimusid rikkad suurmaaomanikud. Karl Suure ajal ja ka enne teda pandi suurt rõhku ratsaväele. Ratsaväelaste arvu püüdis iga valitseja suurendada. Teenistuse eest jagati ka neile maid ühes talupoegadega. Läänide saajaid kutsuti vasallideks, läänimaade andjaid senjöörideks. Mõni krahv, kes oli kuninga vasall, võis ise maad edasi läänistada mõisnikule ja tema suhtes olla senjäär. Ratsanikkudena pidid teenima kõik mõisnikud, olles sellega kuninga vasallid. Vasallid vandusid senjööridele truudust ja pidid ta kutse peale sõjateenistusse ilmuma ühes teatava arvu jalameestega. Nii olid sel ajal kõik maad ainult läänimaad, ükskõik

kellelt need saadud — kas kuningalt või tema vasallilt. Kuningas oli samasugune senjäär nagu teisedki, kuid seejuures esimene endataoliste keskel. Võimukamad senjäärid toimisid kui iseseisvad

35. joonis. Turniir.

valitsejad. Nad löid raha, võtsid tollimakse oma riigikeses ja sõdisid oma äranägemise järgi. Viimase asjaolu tõttu sõiditi Lääne-Euroopas keskajal alatasa, rahu polnud peaaegu kunagi.

Rüütlid. Vasallid jagunesid mitmesse liiki. Ühed olid rikkamad ja võimsamad, sest neil oli hulk mõisu, teised aga vaesemad, näit. ühe mõisa omanikud. Viimaseid kutsuti rüütliteks

(Ritter = ratsanik). Kõik suurmaaomanikud harilikult rüütlini moodustasid rüütlikeisuse. Rüütlikeisuse liikmed kirjutasid oma priinime ette näit. prantsuse keeles de, saksa keeles von, mis tähendas nende kuuluvust aadlikeisusse.

Rüütliid elasid suurtes ja hästikindlustatud lossides nagu meie kodumaalgi, millest kuulsime eelmisel õppeaastal. Loss ehitati kas künka otsa või mäeküljele või isegi madalikku, näit. Prantsus- kui ka Saksamaal. Madalikule ehitatud lossi piiras harilikult igast küljest vesi, mis takistas vaenlase juurdepääsu. Üle kraavi viis ülestõmmatav sild. Kogu lossi ehitisi piiras tornidega kindlustatud paks müür, mis tegi lossi keskajal võitmatuks. Müüride taga leidsid hulk ehitisi: loss ise suure kõrge torniga, elumajad, tallid, aidad jne. Lossi all olid kelder ja veel mõned teised ruumid, kus vajaduse korral hoiti vastuhakanud talupoegi või vangilangenud vaenlasi. Nii oli loss päris kindlus, kus inimesed sõdade korral varju leidsid.

Rüütlilossides oli elu rahuajal üsna vaikne. Põldusid harisid talupojad, kes aja jooksul muutusid mõisa orjadeks. Nende tööd jälgisid ja kogu mõisa majandust juhtisid mitmesugused ametnikud. Lossi elanikud olid peaaegu kõik kirjaoskamatud peale lossi preestri, kes siis teistele muistseid lugusid jutustas ja ette luges. Rohkem elu töid lossirahva perre rändajad laulikud, kes uudiseid jutustasid ja kandle saatel rüütlike kangelastegusid lauldes ülistasid.

Rüütliid olid sõjamehed. Oma sõjamehelikkust näitasid nad üles sõjas kui ka võistlusmängudel ehk turniiridel. Turniirid olid tähtsamad peod keskaja rüütlike elus. Võistlust peeti suurel avaral väljal lossi lähedal, kuhu olid ehitatud ka istekohad pealtvaatajate jaoks. Turniir avati jumalateenistusega. Võistlejad olid juba varakult jaotatud kahte rühma. Jumalateenistuse möödumisel tormasid võistlusvalmis raudrüüs rüütliid hobuste seljas üksteise vastu, kusjuures igaühe püüdeks oli vastast sadulast maha visata. Kui oda murdus, mis sageli juhtus, haaras rüütel mõõga ja püüdis vastasest võitu saada. Võitja omandas enamasti oma vastase hobuse, kiivri ja mõõga. Peale selle jagati temale veel kingitusi piduliste poolt.

Rüütlikeks saadi pika ja raske ettevalmistuse kaudu, millele järgnes nn. rüütlike löömine. Juba 7-aastaselt saatis vasall oma poja senjööri juurde, kus see kuni 15. aastani teenis kannu-

poisina. Seal tegi ta sõjajarjutusi, saatis oma isandat jahikäikudel ja kuulas puhkeaegadel rüütlite sõjalugusid. Sõjalood kasvatasid kannupoisis mõttelendu ja võitlushimu. 15-aastaselt hakkas tulevane rüütel ühes oma isandaga sõjas käima, kuid kilbi ja sõja-

36. joonis. Rüütliks löömine.

riistade kandjana. 21-aastaselt löödi noormees pidulikult rüütliks. Saunas käinud ja terve öö lossikirikus palvetanud, sai noormees hommikul valged riided selga ja mõõga kätte, mille järel preester õnnistas teda ja ta mõõka. Olid kõik tarvilikud toimingud möödas, lõi mõni vanem rüütel noormehele mõõgaga lapiti selga, tähendas seejuures: „Lõön su rüütliks Isa, Poja ja Püha Vaimu

nimel.“ Selle järel vandus noor rüütel, et ta antud sõna peab, relvi usu, vaeste ja rõhutute kaitseks tarvitab. Seega lõppes rüütliks löömine. Tarvilikud relvad saanud, hüppas noor rüütel hobuse selga ja näitas pidulistele oma osavust ratsutamises ja relvade tarvitamises.

Rüütli nōuti küll sõjamehelikku vahvust ja seisusekohast käitumist seltskonnas, kuid mitte kooliharidust.

Kirjeldatud lääniolu leidis hiljemini osaliselt ka meie kodumaal pinda.

2. Eestlaste kokkupuuteid skandinaavlastega.

Skandinaavia viikingite aeg. Eestlastel oli kokkupuuteid mitte ainult otseste naabritega, vaid ka meile tuntud viikingite ehk normannidega, keda õhutas rändama peatoiduse muretsemine, tung avaruse järele, saagi- ja rännuhimu ning kirk vallutada võõraid maid ja alistada võõraid rahvaid. Nii Rootsi kui ka Taani viikingid tegid siia rüüsteretki ning võtsid vahel ära mõne linnusegi. Nii olla taanlased tunginud Rotala (Ridala) linna kallale ja selle vallutanud. Hiljemini, s. t. umbes a. 600 p. Kr. olla eesti alale (Matsalu lahe ümbruses) tunginud Rootsi kuningas Ingvar. Sageli tulid võõrad siia ka ainult kauplemiseks. Kaubitsemise ajaks tehti kohapealsete elanikkudega vaherahu. Mõnikord juhtus nii, et viikingid vaherahu möödumisel röövisid ostjailt nende kaubad ning purjetasid kiires korras minema.

Eesti viikingiaeg. Samuti kui skandinaavlased siia, teostasid ka eestlased omalt poolt rüüsteretki Rootsi ja Taanimaale. Kui skandinaavlased ristiusu vastu võtsid ning oma senise sõjakuse kaotasid, muutusid eestlaste rüüsteretked neile eriti kardetavaks. Kogu XII sajandi kimbutasid eesti merimehed Taani ja Rootsi randa. 1187. a. hävitasid nad näiteks suure ja tähtsa Rootsi linna Sigtuna, kus asus parkümmend kirikut. See Mälari järve äärne kaubalinn kaotas nüüd täiesti oma tähtsuse. Tema asemel hakkas aga jõudsalt kasvama ja uueks keskuseks muutuma Stockholm. Eestlaste julgetest retkedest XIII s. alguses räägib ka Läti Henriku kroonika. Nimelt käinud eestlased (saarlased) 16 lae-

vaga Taanis, kus nad põletanud ühe kiriku, võtnud inimesi vangi, laastanud maad ja viinud kirikukellad ära. Eestlased mitte ainult ei sõitnud saagitsema meretagustele maadele, vaid röövisid ka laevu merel. Seda soodustas maa asumine suurte kaubateede läheduses. Paljud toredad raua-aegsed relvad ja ehted, mis Saaremaalt leitud, on sattunud sinna sõjasaagina. Muidugi ei läinud eestlased alati merele sõja kavatsustega, vaid sageli ka kauplemiseks, samuti kui skandinaavia viikingid. Selleaegseist mere- teedest olid muistseile eestlastele eriti hästi tuntud kaks: üks viis Saaremaalt Ojamaale, teine Põhja-Eesti rannikult, eriti Tallinna ja Osmussaare vahelt Edela-Soome saarte ja Ahvenamaa kaudu Rootsi.

Paganaist meriröövlitena valmistasid eestlased ristiusustatud skandinaavlastele palju muret. Nendega võitlemiseks tuli kokku koguda suuri laevastikke. Taanlased ja rootslased mõtlesid koguni Eesti ristiusustamisele ja saatsid mõned misjonärid meie maale. Kuid suuremaid tulemusi need ei saavutanud. Eestlased uskusid iseteadlikult oma jumalaisse ega tahtnud võõraist kuuldagi. Jumalakartmatute meriröövlite hävitusretkede vastu palutud sageli kirikutes abi Jumalalt. Selline oli eestlaste kuulus viikingiaeg, mis kestis XI—XIII sajandini.

3. Sakslaste tung itta.

Põhjusi. Mõned sajandid pärast viikingite sõitude lõppu alustasid sakslased omakorda tungi ida suunas. Selleks oli mitmesuguseid põhjusi. Rahvaarvu kasvamise tõttu tuli saksa talupoegadel kätte maapuudus, mis kihutas neid välja rändama. Saksa kaupmehed püüdsid leida uusi ostu- ja müügivõimalusi ning kirikumehed tahtsid levitada paganate keskel ristiusku.

Tung itta mandri ja mere kaudu. Eriti hoogsaks muutus sakslaste väljarändamine XII ja XIII sajandil, nimelt slaavlaste maadesse Läänemere lõunaranniku piirkonnas. Slaavi vürstid, kellede maal asus rahvast hõredasti, ei takistanudki sageli sakslaste asumist oma riikidesse. Kuid peagi ei leppinud sakslased ainult asustamisloaga, vaid aitasid kaasa selleks, et slaavlaste maad läheksid Saksa vürstide valitsuse alla. Võitlushimulised Saksa vürstid ja rüütlid asusid talupoegade abiga vallutama slaavlaste maid. Slaavlastest põllumehed sunniti nüüd kehvematesse

kohtadesse elama asuma ning parem osa maast läks saksa asunik-
kude kätte. Aja jooksul segunesid slaavlastel vallutajatega, kaota-
sid oma keele ning saksa stusid täiesti.

Palju kaugemale itta kui talupojad sõitsid saksa kaup-
mehed. Häid võimalusi kaubitsemiseks idapoolsete riikidega

37. joonis. Kaupmees XII sajandil.

pakkus sakslastele Läänemeri, mille lõunaranniku nad tükk-
tükkilt slaavlastelt vallutasid. Trave jõe ääres asutati siin
1143. a. tähtis Lüübeki kauba-
linn. Lüübeki kaupmehed aren-
dasid elavat kaubavahetust Vene-
maaga. Esialgu sõitsid saksa lae-
vurid Venemaale Läänemere,
Soome lahe ja Neeva jõe kaudu.
Tähtsamaks peatuspunktiks sel
teel oli Ojamaa saar kuulsa
Visby linnaga. Kuid see tee
oli liiga pikk; kaubanduse
soodustamiseks vajati aga lühe-
mat, mis leiti.

Niisuguseks teeks oli kohane
Liivi (Riia) laht ja Väina
jõgi, mida varemini tundsid ka normannid. Arvatakse, et saks-
lased alustasid siin kaubitsemist XII sajandi teisel poolel. Nad
ilmusid tihti liivlaste juurde kaupa müüma ning ostma. Liivlased
ostsid neilt soola, relvi, riidet ja ehteasju, müüsid nahku, mett,
vaha ja ka vilja.

1. Missugusele riigile kuulusid vana-ajal kõik Vahemerd piiravad maad?
2. Millal langes see riik? 3. Missugune tema maa-alal tekkinud germaanlaste riikidest muutus kõige tähtsamaks? 4. Missugusesse kolme ossa jagunes Karl Suure riik tema järglaste ajal? Millal see toimus? 5. Kuidas tekkis feodalism?
6. Mida tähendavad sõnad senjäär ja vasall? 7. Milles avaldus senjääride võimu suurus? 8. Kes moodustasid rüütlikeisuse? 9. Mis viisil pakkus rüütli-
likkus kaitset vaenlaste vastu? 10. Kas rüütlike haridus oli kõrge? 11. Mis
olid rüütlike turniirid? 12. Mida taheti ära tähendada rüütlike löömisega?
13. Kas olid eestlaste kokkupuuted viikingitega rahulikku või sõjalist laadi
või mõlemat? 14. Millal oli eesti viikingiaeg? 15. Mispärast kõneldakse eesti
viikingiajast? 16. Missuguste sihtidega sõitsid eestlaste laevastikud merele?
17. Misnimelise tähtsa Rootsi linna hävitasid eestlased 1187. a.? 18. Mis viisil

püüdsid skandinaavlaste endid kaitseda eestlaste rüüsteretkede vastu? 19. Millest oli tingitud sakslaste tung itta? 20. Milles seisab Lüübeki ja Visby linna tähtsus? 21. Millal algas saksa kaupmeeste läbikäimine liivlastega?

4. Sakslased alustavad Vana-Liivimaa ristiusustamist ja vallutamist.

Ristisõjad. Pühamaa Palestiina oli varemini ühes Jeruusalemma linnaga araablaste käes. Nad olid sel ajal kristlastest hariduse poolest palju kõrgemal. XI sajandil langesid Araabia riik ja Pühamaa türklaste kätte, kes olid kristlaste vastu vaenlikud. Nad nõudsid palverändajailt rahatasu, tarvitasid nende kallal vägivalda jne. Et Pühamaale rändamist usuliselt väga tähtsaks peeti, siis tekkis mõte vabastada uskmatute käest Jeesuse haud ja ära võita kogu Pühamaa.

Asja etteotsa astus paavst Urban II, kes kutsus Prantsusmaal kirikukoosoleku kokku. Sellel koosolekul (1095. a.) rääkis ta Püha haa vabastamisest, lugedes seda ristiusuliste pühaks kohuseks. Paavst lubas osavõtjaile kõigi pattude andestamist ja nende varanduse kaitset. Rahvas sattus äärmisse vaimustusse. „Nii tahab Jumal! Nii tahab Jumal!“ hüüdsid tuhanded. Kõigile, kes lubasid ristisõjast osa võtta, ömmeldi punase lõngaga rist õlale, mis saigi ristisõdijate väliseks tunnuseks. Paljud pooldasid ristisõda puhtilmiikkudel põhjustel. Rüütlid lootsid maid saada, talupojad vabadust ja iseseisvust ja linnakodanikud uusi kaubaturge.

A. 1096 algaski suur rahvasterändamine ristisõja nime all Idamaale, mis kestis ligi 200 aastat. Ristisõdu oli mitmeid. Neist võtsid osa suured rahvahulgad ja samuti rüütlite väed krahvide ja hertsogite juhatusel. Välismärgina kandsid sõjast osavõtjad mantli paremale õlale ömmeldud punast risti. Sellest tulidki nimetused ristisõdijad ja ristisõjad. Suurtele, aastasadu kestnud pingutustele vaatamata jäi Pühamaa ikkagi türklaste võimusesse.

Ristisõdade tähtsus. Ristisõjad ei andnud soovitud tagajärgi, kuid siiski oli neil väga suur tähtsus. Rüütlid, viibides hommikupoolseis mais, õppisid kõrgemalt hindama haridust. Samuti hakati Euroopas siitpeale huvi tundma teaduste (näit. arstiteadus, astronoomia, matemaatika) vastu, millega tutvuti araablaste kaudu. Ristisõdijaile meeldis väga idamaa toredus,

millest neil seni polnud mingisugust kujutlust. Kodumaale jõudes hakkasid rüütlid paremini oma kodu korraldama. Muretseti toredaid vaipu, klaaspeegleid jne., mille tõttu elu muutus lossis mugavamaks. Euroopa rahvad said rikkamaks ka paljude uute viljasortide (näit. riis, kohv, mais) poolest, mida õpiti tundma ja kasvatama. Euroopa aedades hakati siitpeale ka apelsine, sidruneid ja ploome kasvatama. Samuti tungib Euroopasse siid- ja puuvillriide valmistamine.

Jõudsasti hakkasid edenema risticsõdade tagajärjel linnad, eriti Põhja-Itaalia linnad. Kuigi risticsõdijaid Idamailt välja tõrjuti, lubati linnu edasi kaubelda. Hommikumaalt veeti Euroopasse Veneetsia ja Genua kaudu puuvill- ja siidriiet, vaipu ja muid toredusasju. Euroopa andis vastu vilja, ehitusmetsa, metallasju ja villast riidet. Elava kaubitsemise tõttu edenes jõudsasti ka Euroopa tööstus ja kasvasid linnad.

Eurooplaste sõjatehnikale, eriti relvastusele mõjusid risticsõjad väga edendavalt, sest Idamaal oli sõjatehnika palju enam arenenud kui Euroopas. Siin õppisid Lääne-Euroopa rüütlid tundma ja tarvitama paremaid raudrüüsid ja ambusid, mitmesuguseid sõjamasinaid, tõhusaid linnuste vallutamise kui ka ehitamise võtteid. Nii muutus Lääne-Euroopa rüütlite sõjanduslik tase tunduvalt kõrgemaks muistsete eestlaste ja naabrite omast. See pärast oligi meie esivanemal raske võidelda sakslaste vastu, kui ristiretki hakati korraldama ka meie kodumaale.

Esimesed piiskopid. Liivlaste juurde sõitvaile saksa kaupmeestele järgnesid varsti vaimulikud Rooma paavsti ja Saksamaa kõrgemate vaimulikkude toetusel. Üksikuid ristiusu kuulutajaid oli juba XI ja XII s. keskpaiku viibinud Vana-Liivimaal, kuid nende töö oli jäänud tulemusteta. Nüüd katsus katoliku kirik uuesti õnne. Breemeni linna peapiiskop saatis kaupmeestega kaasa munk Meinhardi, kes siin ristiusku pidi kuulutama. See sündis umbes 1180. aastal. Meinhard ostis Ükskülas tüki maad ja ehitas sinna kiriku, hiljemini ka kivikantsi. Kantsi ehitamisel tarvitati kivide sideaineks lupja. Selline ehitusviis oli liivlastele ja eestlastele tundmatu. Uuest kantsist lootsid liivlased kasu leedulaste rüüsteretkede puhul. Meinhardi misjonitööl oli esialgu edu. Mitmed liivlased võtsid ristiusu vastu, nende hulgas ka vanem K a u p o. Oma eduka töö eest ülendati Meinhard liivlaste piiskopiks.

Kuid liivlaste hea vahekord uue usu kuulutajatega ei kestnud kaua. Esialgu arvasid liivlased, et ristiusu Jumalat võib austada koos teiste haldjate ja vaimudega. Kui aga sai selgeks, et ristiusk lubab austada ainult ühte Jumalat, siis pahandusid liivlased. Nad ei tahtnud loobuda oma esiisade usundist, et mitte pahandada haldjaid. Sellest kardeti küll katku, küll vihma, küll üleujutuste kahju. Nähes, et liivlasi ei saa rahulikul teel pöörata ristiusku, pidi Meinhard pöörduma Rooma paavsti poole ja temalt abi paluma, mida ka lubati. Paavst lubas kõigile neile patud andeks anda, kes Liivimaa paganate vastu ristisõtta lähevad. Enne kui ristisõdijad jõudsid Läänemeremaile, suri aga Meinhard (1196). Tema järeletulijal Bertholdil oli veel vähem õnne. Ta tuli Liivimaale ristisõdijatega, kuid langes varsti lahingus ühe liivlase käe läbi.

Piiskop Albert. Mõõgavendade ordu. Liivlased alistuvad.

Kolmandaks Liivimaa piiskopiks sai Albert. Ta oli osav ja kaval mees, raudse tahtejõu ja kindla iseloomuga. Alberti ei rahuldanud rahulik ja aeganõudev misjonitöö. Tema peapüüdeks oli kiiresti ja sõjaliste jõudude abil sihile jõuda. Tema oligi see, kes liivlastele, eestlastele ja lätlastele ristiusu peale sundis ning oma leidliku poliitikaga aluse pani sakslaste võimule meie maal. Aastal 1200 ilmus Albert ristisõdijatega ja vaprate ning osavate rüütlitega Väina jõe suudmesse. Liivlased aimasid paha ning olid nende vastu täis umbusaldust ja väga vaenlikud.

Liivlaste vaenlikkus sundis sakslasi kindlat toetuspunkti ehitama. Aastal 1201 asutas Albert Väina jõe kaldale Riia linna. Riia linnal oli kaks ülesannet. Ta pidi olema sakslaste kindlaks asupaigaks ja toetuspunktiks võimu maksmapanekul ja paganausulistele ristiusu levitamisel. Teiseks pidi uus linn saama suureks kaubalinnaks, mis annab kristlastele häid sissetulekuid. Kõigepealt ehitati piiskopiloss. Lossi külje all tekkisid varsti kaupmeeste ja käsitöölise majakesed. Kaupmehed ja käsitöölised tulid sinna Ojamaalt ja Saksamaalt osalt omal algatusel, osalt piiskopi kutsel. Ehitati ka tore peakirik, kus piiskop jumalateenistusi pidas. Et sakslaste elu kodupaigas oleks hästi kaitstud, ehitati linnale kõrge müür ümber.

Ristisõdijate jõud, kes tulid piiskopiga kaasa, oli liiga nõrk, et alistada liivlasi ja teisi rahvaid. Hiljemini käis Albert palju kordi Saksamaal rahvast ristisõtta kutsumas. Ristisõitjad

saabus küll rohkesti, sest sõjasõit üle Läänemere Saksamaalt Liivimaale oli palju odavam ja hädaohutum kui Pühamaale. Kuid ristisõdijail oli viisiks ainult üürikest aega siin viibida. Nad olid harilikult ühe suve ja pöördusid seejärel kodumaale tagasi. Piiskop Albert taipas, et peab moodustama alatise sõjaväe, kes aitaks kindlustada sakslaste võimu Liivimaal. Ta asutas 1202. a. sõjameeste ühingu *Mōōgavendade ordu* nime all.

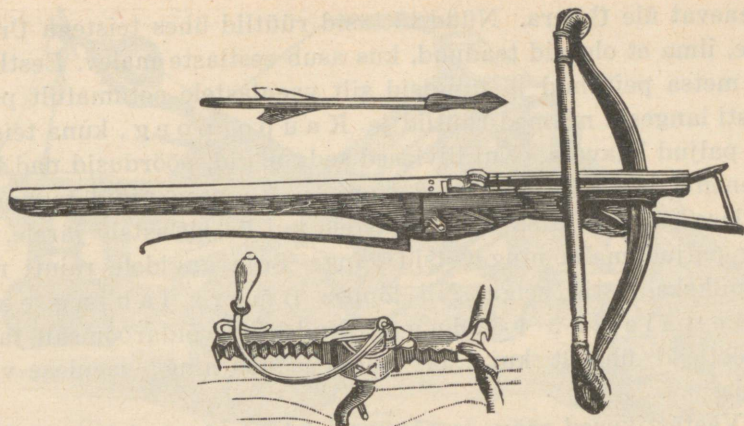
Orduvennad polnud harilikud, vaid vaimulikud rüütlid. Nad kandsid valget mantlit, mille õla kohale õmmeldi punane rist ning selle alla mõök. Nende rüütlite välistunnuste pärast hüütigi ordut *Mōōgavendade orduks*.

Ordurüütlike ja ristisõdijate abil alustas piiskop Albert järjekindlat võitlust kõigepealt liivlaste ja lätlastega. Ristisõdijaid ja ordurüütlikeid polnud puudu. Nende seas oli küllalt ausaid inimesi, sest sel ajal peeti paganate vastu võitlemist ja nende ristiusku pööramist väga õilsaks teoks, mille eest pärast surma pääseb taevasse. Liivisse tuli ka palju kahtlast elementi, s. t. neid, kes ei viitsinud teha korralikku tööd, nagu igasugused õnneotsijad, sageli ka kurjategijad (tulesüütajad, mõrtsukad ja muud). Nad vabastati karistusest, kui lubasid minna paganate vastu võitlema. Paganate vastu võideldes ja nende vara riisudes oli kerge üleöö rikkaks saada.

Võrdlemisi ruttu vallutati liivlaste maa. Lätlased alistusid peaaegu ilma võitluseta. Lätlased olid palju kannatanud ümberkaudsete rahvaste (liivlaste, leedulaste, eestlaste, venelaste) rüüsteretkede all. Neil ei olnud selliseid häid looduslikke piire nagu eestlastel, nende maale oli kerge sisse tungida. Sakslaste ülevõimule alistusid nad lootuses, et rüütlid aitavad kaitseda nende maad naabrite vastu.

5. Eestlaste vabadusvõitlus.

Otepää maalinna hävitamine. Eestlaste alistamine nõudis palju aega, sest nad olid naabritest vapramad ja sõjakamad. Sõdades eestlastega tuli sakslastele suureks kasuks riikliku ühtluse puudumine eestlaste juures. Seetõttu nad ei pruukinud sõdida korruga kogu rahvaga, vaid ainult üksiku maakonna või maakondade elanikkudega. Kõigepealt püüdsid sakslased vallutada

38. joonis. Amb ja nool.

Ugandit. Ugandi vallutamine oli seepärast tähtis, et Otepää kaudu läks kaubatee Pihkvasse.

Võitlus algas 1208. a., mil sakslased tungisid maalinna kallale. Kants oli ehitatud kõrgele mäekünkale. Kividest ja mullast vall, millele oli ehitatud veel palkidest püsttara, andis nii mõnigi kord head kaitset seesolijaile. Sakslastel oli aga tarvitada rida sõjariistu, nagu müürilõhkumis- ja kiviheitemasinad ja piiramistornid, mida eestlased tol ajal veel ei tundnud. Hõlpsa vaevaga võeti eestlaste kants ära ja pisteti põlema. Seejärel rüüstati ümbruskonda ja mindi riisitud varaga ja sõjavangidega tagasi. Sellele sõjakäigule järgnesid teised. Eestlased ei jätnud kätte tasumata. Eestlaste olukorda raskendas asjaolu, et peale sakslaste korraldasid venelasedki meie maale rüüsteretki.

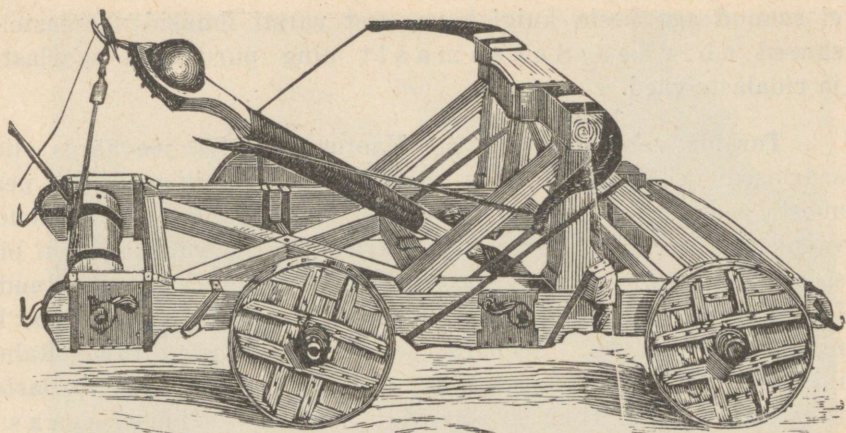
Ümera lahing. A. 1210 asusid eestlased suure väega teele ja piirasid Võnnu kantsi ümber. Veeti hulk puid kantsi ette kokku ja pisteti need põlema, püüdes tuld ja suitsu kantsi juhtida, et sundida seesolijaid alistuma. Puud metsas kisti juurtega välja, seati need kantsi juurde püsti ja kinnitati tugevasti üksteise külge, et nende varjus kantsi kaitsejaid nooltega tabada. Kui juba mitu päeva piiramistööd oli tehtud ja kants langemas, ilmusid ordurüütlid, lätlased ja Kaupo liivlastega. Eestlased taganesid, arvatavasti teadlikult. Nad liikusid üle Koiva Ümera jõe suunas. Seal saatsid vaenlased salakuulajad välja, et nad järele vaataksid, kus eestlased on ja mis nad teevad. Luuresalk teatas, et eestlased

põgenevat üle Ümera. Nüüd tõttasid rüütlid ühes teistega Ümera poole, ilma et oleksid teadnud, kus asub eestlaste malev. Eestlased olid metsa peitunud ja tungisid siit vaenlastele ootamatult peale. Varsti langesid mitmed rüütlid ja **K a u p o p o e g**, kuna teistest said paljud haavata. Kui liivlased seda nägid, pöördusid nad kohe põgenema ja jätsid sakslased üksinda. Ka need pidid taganema. Eestlased ajasid ratsa nii sakslastele kui ka lätlastele järele, löid neist paljud maha ning võtsid vange. Sõjavangidele raiuti ristiusu pilkeks ristid selga. Nii lõppes **Ü m e r a l a h i n g e e s t l a s t e t ä i e l i k u v ö i d u g a**. Nad tulid võidurõõmsalt tagasi ja töötasid ühiselt kui „üks süda ja üks hing“ vaenlase vastu sõdida.

Vastastikused rööv- ja sõjaretked kestsid edasi, riisuti karju ja rööviti muud varandust. Neil sõjakäigel osutasid iseäranis suurt julgust sakalased ja ugalased.

Viljandi langemine. Pinnuks silmas oli sakslastele vaprate sakalaste kants **V i l j a n d i**. Selle vastu algatataksegi 1211. a. suurem sõjakäik. Kants oli hästi kindlustatud ja sakslased piirasid seda mitu päeva. Piiramisest võtsid osa ka liivlased ja lätlased. Ümberkaudselt maalt olid sakslased võtnud hulga **v a n g e**. Nad ähvardasid need tappa, kui kantsi kaitsejad ei alistu ja end ristida ei lase. Eestlased ei tahtnud viimasest teadagi. Siis tapsidki sakslased piiratute silma all kõik vangid. Piirajad ehtasid tormikatuse ning püüdsid sellelt kantsi tungida. Kord oleks see neil peaaegu õnnestunud. Samuti tegi kantsis olijaile palju kahju piirajate **k i v i h e i t e m a s i n**. Palju kaitsejaid langes, aga ellujäänud püüdsid vaprasti võitlust jätkata. Et kantsis oli aga palju langeduid ja haavatuid ning veest tuli suur puudus, siis lubasid eestlased lõppeks **r i s t i u s u** vastu võtta. Nüüd läksid vanemad kantsist välja ja lasksid preestrid linna tulla, kes kõik majad ja kantsi, mehed ja naised pühitsetud veega piserdasid. Linna lasti võõraist ainult **p r e e s t r i d**. Viljandi kantsis olivad olid andnud ainult nõusoleku ristiusu vastuvõtmiseks, mitte võõraste võimu tunnustamiseks. Kuid isegi ristimist seekord kantsis ei toimetatud. Sakslased kartsid väga **L e m b i t u** vägede tulekut ning pöördusid kiiresti koju.

Lembitu. Kolme maleva manööver. Nii lubasid sakalased ainult häda sunnil ristiusu vastu võtta. See ei võinud aga tähen-

39. joonis. Kiviheitemasin.

dada tõsist rahu. Varsti läksid eestlased kuulsa Sakalamaa vanema Lembitu juhatusel sakslastele ja nende abilistele kätte maksma. Lembitu oli mees, kes oli jõudnud kindlale otsusele, et ühes ristiusu vastuvõtmisega kaotab rahvas vabaduse ning langeb võõra vaenliku rahva ikke alla. Vaenlastele vastu astumiseks püüdis Lembitu organiseerida mitme maakonna koostööd. Seni olid sakslaste vastu võidelnud sakalased ja ugalased. Nüüd haarasid ka saarlased ja ridalased¹ relvad maale tungijate võitmiseks. Samal, 1211. a. liiguvad eestlaste väed lõuna poole. Sellest sõjaretkest võtsid osa sakalased ja ugalased, ridalased ja saarlased.

Jõudnud üle praeguse Säde jõe, hävitasid sakalased ühes ugalastega seal asetseva ristiusu-kiriku. See rahaldas eestlasi vähe. Seejärel käisid nad külast külla ja viisid kaasa hulga kari loomi, hobuseid ja muud vara. Naised ja lapsed võeti vangi, mehed aga surmati. Nii olid toimunud korduvalt ka sakslased ja lätlased. Saarlased ja ridalased kimbutasid liivlasi, kelledele sakslased ei suutnud seekord abi anda. Saarlased ilmusid oma laevadega Koiva jõe kaudu liivlaste vanema Kaupo kantsi Turaida alla, maad mööda tulid sinna ridalased. Pealetungijad laastasid seal ümbruskonda, võttes kaasa hulga sõjasaaki ja viies vangi naise ja lapsi. Vähestel õnnestus põgeneda Riiga. Nii said sakslaste abilised hirmsasti lüüa. Eestlaste edukas sõjategevus

¹ Ridala maakond oli praegusel Läänemaal.

ei saanud aga kesta kuigi kaua, sest varsti ilmusid vaenlastele suured abiväed Saksamaalt ning purustasid saarlaste ja ridalaste väed.

Turaida vaherahu 1212. a. Kaotusest Koiva jõe ääres olid saarlased ja ridalased väga masendatud ega julgenud nii pea uuesti peale tungida. Ugalased ja sakalased olid aga väsinud vaenlaste sagedate röövretkede pärast. Palju vapraid mehi oli sõjas langenud, paljude vara olid ahned võõrad kaasa viinud. Lõuna-eestlaste olukorra tegid veel raskemaks maal puhkev katk ning näljahäda. Seepärast vajasisid nad väga rahu. Rahu ihkasid samuti sakslased, kes olid palju kannatanud eestlaste rüüsteretkede all. 1212. a. sõlmitigi Turaidas kolmeks aastaks vaherahu. Sakalased kuni Paala jõeni lubasid end ristida lasta.

Leole linnuse langemine. Teine kolme maleva manööver (1215. a.). Juba enne rahuaja lõppu alustasid sakslased sõjaretki. Muuseas tungisid nad Sakalasse ja piirasid Lembitu linnuse Leole ümber. Viimane asetses keset sood ja oli küllaldaselt tugev. Kahjuks oli seekord Leole linnuses vähe kaitseväge. Piirajad vedasid valli juurde suure hulga puid ja süütasid need põlema. Tuli ulatus juba üle valli. Seisund oli äärmiselt raske, ja Lembitu ühes teistega lubas end ristida lasta. Seejärel tungisid sakslased ühes oma abiliste lätlastega linnusesse, võtsid kõik kaitsejate vara ja rikkuse kaasa ning jagasid saagi omavahel.

Sündmus pani eestlased kihama. Peeti nõu, mida teha. Arvati kõige kohasemaks suurem sõjakäik ette võtta ja kolme malevaga korruga peale tungida, et vaenlast hävitada. Kevadel 1215. a. liikusid kolm eestlaste malevat lõuna poole: saarlased pidid Riia ümber piirama ja Väina sadama kinni panema, ridalased Turaida liivlastele ja sakalased ühes ugalastega lätlastele peale tungima. Sõjakäik oli küll väga hästi kavatsatud, kuid vaenlast siiski hävitada ei jõutud. Saarlased pidid Riia alt, kus nad kividega täidetud laevu, paate ja kaste jõesuudme sulgemiseks põhja lasksid, kiiresti lahkuma, sest uued ristisõdijate salgad jõudsid kohale ja sundisid nad põgenema. Ridalased, kes sõdisid liivlastega ja nende maad laastasid, pöördusid saarlaste põgenemisest teada saades tagasi omale maale. Kõige enam said kannatada lätlased ja nende maa. Püüti kõik paha, mis lätlased

40. joonis. Koiva jõgi Turaida lähedal. Vasemal metsa taga asetses liivlaste linnus. Siia olid sageli suunatud eestlaste retked.

kunagi teinud, kätte maksta. Vaenlased ei jäänud vastust võlgu. Nad teostasid rea rööv- ja sõjaretki, et eestlasi nõrgestada ja nende maad alla heita. Eriti raskesti kannatasid röövkäikude all Ugandi ja Sakala, mis asusid vaenlastele kõige lähemal. Ugandisse tehti 1215. a. tervelt üheksa sõjakäiku vaenlaste poolt. Lõpuks väsisid ugalased ning alistusid 1216. a. sakslastele. Sedasama tegid ka järvakad.

Eestlaste ja venelaste ühine võidurikas pealetung 1217. a. Nähes, et Eesti maakonnad üksteise järel hakkavad langema sakslaste kätte, kutsusid eestlased endile abiks novgorodlased ja pihkvalased. Koos venelastega võitsid eestlased 1217. a. kevadel Otepää linnuse tagasi ning vabastasid Järvamaa ja Ugandi võõraste võimu alt. Sakslaste suured väed kihutati maalt täiesti välja.

Madisepäeva lahing (1217. a.). Eestlased tahtsid kasutada vaenlaste nõrgenemist lüüasaamise tagajärjel ning lüüa sakslasi isegi Väina jõe ääres.

Asja etteotsa astus **L e m b i t u**. Ta sõitis maakonnast maakonda ja kutsus kogu rahvast otsustavale võitlusele sakslastega. Võidu kindlustamiseks paluti abi **v e n e l a s t e**lt ja saadeti neile suuri kingitusi. Venelaste abi jäi aga hiljaks. Eestlaste malev, 6000 meest suur, kogunes Viljandi lähedusse. Sakslaste olukord oli väga raske. Ristisõitjate juurdevool Saksamaalt oli jäänud väikeseks, venelased aga võisid anda eestlastele suuri abivägesid. Piiskop Albert palus abi Taani kuningalt **V a l d e m a r II**-lt. Viimane saatiski oma vasalli, Orlamünde krahv **Alberti**, paljude rüütlitega Riiga.

Nüüd võisid sakslased eestlastele julgemini vastu astuda. Nad kogusid suure hoolega sõjaväge ja saatsid välja oma osavaimad pealikud. Neil oli ligi 3000 meest ratsaväge, keda toetasid suured lätlaste ja liivlaste väesalgad. Vaenlased ei jäänudki ootama eestlaste pealetungi, vaid tungisid ise Eestisse. Umbes praeguse Karula juures, Viljandi läheduses, kohtusid 21. septembril 1217. a. mõlemad malevad. Vaenlastel asusid keskpaigas rüütlid, paremal tiival liivlased ja vasemal lätlased. Samuti oli ka **L e m b i t u** oma mehed jaotanud: paremad keskpaika, teised tiibadele. Kui oli paras aega lahingut alustada, ilmusid lahinguväljal eestlased äkki metsadest, ja võitlus puhkes.

Eestlased võitlesid vapralt. See kõik aga ei aidanud. Sakslaste parem sõjakunst murdis nende jõu. Pealegi langes keset ägedat lahingut **L e m b i t u**, eestlaste osavaim väejuht ja rahvavanem. Langesid ka mitu teist eesti vanemat ning liivlaste vanem **K a u p o**. Oma vanemate, eriti aga **L e m b i t u** langemist nähes kaotasid eestlased julguse. Nad taganesid, jättes lahinguväljale ligi 1000 surnukeha. Vaenlaste kätte langes umbes 2000 hobust, palju sõjariistu ja muud saaki. Kõik röövitud vara jagati võitjate vahel. Paar päeva hiljem, kui võitjad olid tublisti rüüstanud ja põletanud, palusid eestlased rahu. Sakala ja Järvamaa alistusid võõrastele. Nii lõppes kuulus **M a d i s e p ä e v a** lahing 21. sept. 1217. a. eestlaste suure kaotusega. Eestlaste võim polnud sellega aga veel murtud.

Taanlaste ilmumine. Tallinna asutamine (1219. a.). Vallutatud maakonnad ootasid head juhust võõra võimu kukutamiseks, sest Ugandi, Saare- ja Virumaa ning teised olid veel alistamata. Piiskop Albert teadis väga hästi, et ta ei suuda oma jõududega eestlasi alistada. Ainult Taani kuninga toetusel võiks ta neist jagu

saada. Kuningas **V a l d e m a r II** oligi lubanud abi anda, nõudes aga, et kõik taanlaste poolt siin võidetud maad jäävad Taani riigile. Piiskop Albert pidi nõustuma selle nõudmisega, sest abi oli tingimata tarvis. 1219. a. tuli Taani kuningas suure sõjalaevastikuga „Kalevi kalmu“, maalinn Lindanisa kohal Eesti randa ja asus maalinna piiramisele. Harjulaste ja reevellaste pealikud läksid taanlaste leeri, lasksid endid ristida ja pidasid sõbralikke läbirääkimisi. Samal ajal aga kogusid eestlased suure sõjaväe kokku ning tungisid äkki viiest kohast korraga **t a a n l a s t e l a a g r i s s e**. Algu ses näis, nagu kaotaksid taanlased lahingu, kuid hiljemini võitnud siiski. Üks vana taani jutt kõneleb, et kui taanlaste lahingulipud olnud juba langenud eestlaste kätte, hakanud üks piiskop ülestõstetud käsi paluma taevast abi. Selle palve peale langenudki taevast punane **v a l g e r i s t i g a l i p p**, mille all võideldes taanlased võitsid. Praegugi veel omab Taani riigilipp punasel pinnal valget risti.

Vana Eesti maalinna Lindanisa asemele asutasid võitjad „Taanlinna“, **T a l l i n n a** (1219). Uus linn oli taanlastele kindlaks **t o e t u s p u n k t i k s**, kust nad püüdsid oma võimu eestlaste üle kehtima panna. Põhja-Eesti vallutamisel etendas Tallinn niisama tähtsat osa kui Võnnu Lõuna-Eesti alistamisel. See oli võitmatuks kindluseks, kust mindi sõjaretkile vaenlaste vastu ja kuhu häda korral tagasi tõmbuti oma sõjajõudude korraldamiseks. Oskus ennenähtamatult kindlaid linnuseid ehitada oli üks tähtsamaid põhjusi, mis pärast võõrad suutsid meie kodumaa vallutada ja oma ikkes hoida. Lõuna-Euroopas oli noil ajal linnuste ehitamise oskus tunduvalt tõusnud. Palestiina pärast peetud ristisõdades oli omandatud selleks palju uusi kogemusi.

Põhja-Eesti vallutamisel aga taanlased pörkasid sakslastega kokku, kes tungisid põhja poole. Nii tekkis taanlaste ja sakslaste vahel äge tüli. Viimaks jõudsid taanlased siiski niikaugele, et neile sai **T a l l i n n ü h e s H a r j u - j a V i r u m a a g a**.

Kogu Eesti ristitakse (1220). Üksteise võidu püüdsid taanlased ja sakslased mandrieestlasi ristida, olles arvamusel, et kõik need kohad, kus rahvas ristitud, kuuluvad nende võimusesse. See pärast ruttasid nii taanlased kui ka sakslased ristimisega. Mõnes külas ristisid preestrid ainult tähtsamaid elanikke ning panid siis külasse ristimise tunnuseks püsti suure **p u u r i s t i**. Vahel juhtus

ka, et võitlevate poolte preestrid sattusid ühte külla samal ajal ning hakkasid seal ristimise eesõiguse pärast sõnelema.

Rootslaste ilmumine ja nende vägede hävitamine. Viimaks ilmusid ka rootslased Läänemaad võitma ja rahvast ristima. Vabad ja julged saarlased, kes said sellest kuulda, tulid 1220. a. suure sõjaväega ja purustasid rootslaste väesalga täielikult. See sündmus julgustas ka teisi eestlasi. Järgmisel aastal läksid saarlased, harjulased ja virulased Tallinna alla ning piirasid seda ligi 2 nädalat. Kantsi vallutamiseks ei jätkunud neil siiski jõudu. 1222. a. teostas Taani kuningas sõjakäigu Saaremaale, et saarlastele kätte maksta. Ta laskis siia kindluse ehitada. Selle lõhkusid aga saarlased mõne kuu pärast maha, kusjuures ei jäetud kivi kivi peale. Kantsi ründamisel tarvitasid saarlased juba kiviheite- ja muid masinaid. Kui kindlus oli hävitatud ja orjastajad maalt välja aetud, saatsid saarlased selle teate üle kogu Eesti. Nad julgustasid eestlasi kõigis maakondades taanlaste iket ära heitma ja seletasid, et Tallinna võidavat hõlpsasti vallutada. Nad õpetasid teisi eestlasi ka kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu tarvitama.

Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt (1223). Saarlaste julgus ja õpetus ei jäänud tagajärjeta. Algas üldine mäss. Püüti nii sakslasi kui ka taanlasi kodumaa pinnalt minema kihutada. Peaaegu kõik maakonnad võtsid mässust osa. Kõigepealt astusid rõhujate vastu välja mandril Harju- ja Läänemaa mehed. Mõlemad maakonnad tehti taanlastest puhtaks. Ainult Tallinn jäi veel nende kätte. Sakalased vallutasid 1223. a. orduvendade käes oleva Viljandi lossi. Kõik sakslased lossis ja kirikus, kus parajasti jumalateenistust peeti, võeti kinni ja surmati. Nende raha, hobused ja muu vara jagati omavahel. Samal päeval saatsid sakalased teate sündmusest Otepääle ja soovitasid seal samuti teha. Nad saatsid võidutähena oma verised mõõgad tartlastele, et neidki julgustada võitlusele. Võidusõnumid võeti Tartus ja kogu Ugandis suure rõõmuga vastu. Algas orjastajate hävitamine. Nad surmati või seoti kinni, raha ja muu vara aga jagati omavahel. Kes orduvendadest, preestritest ja muist vaimulikest ning kaupmeestest ellu jäid, põgenesid. Nii oli kogu eestlaste maa jälle vaba ja igal pool pandi endised olud kehtima. Võitjad pesid endid, oma maju ning kantse veega ning

küürisid luuaga, et ristiusust jälgegi järele ei jääks. Ka kaevasid nad omaste surnukehad, mis kirikuaedadesse olid maetud, haudadest välja ja põletasid need oma endise paganliku kombe järgi. Saadikute kaudu teatati sakslastele Riias, et eestlased ristiusku enam vastu ei võta ja seni vastu panevad, „kuni nende maal veel ainuski aastavanune või küünrapikkune poisike järele on jäänud“.

Vabadusvõitluse lõpp. Viljandi ja Tartu langemine. Eestlaste võidurõõm ja vabadus ei kestnud kaua. Sakslased valmistasid uut sõjakäiku. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ja kutsusid venelasi appi. Neile saadeti osa sakslastelt saadud saagist. Appitulnud vene sõjaväed paigutati Tartu, Otepääle ja Viljandisse. Kindlustati hoolega kantse ja õpiti usinasti tarvitama kiviheitemasinaid ja muid sõjariistu. Neid olid eestlased ordurüütlitelt palju saagiks saanud. Ka tehti uusi juurde.

Suureks abiks oli sakslastele tugev ristisõdijate parv, mis 1223. a. meie maale jõudis. Sakslastega võitlesid kaasa ka lätlased ja liivlased. Nii oli sakslaste sõjajõud eestlaste omast palju tugevam. Eestlastele olid abiks küll venelased, kuid neid oli vähe. Kõigepealt tungisid sakslased Sakalamaale. Nende suur sõjavägi ilmus 1223. a. augustikuus Viljandi kantsi alla. Algas selle piiramine. Sakalased panid ligi kaks nädalat vapralt vastu, siis aga rauges jõud. Nälg ja haigused võtsid maad, ning kantsi kaitsejaist surid paljud. Vastu panna polnud enam mõtet. Nii pidid julged sakalased oma kantsi sakslastele andma ja ristiusu vastu võtma. Alles nüüd ilmusid suuremad venelaste väed, kuid oli hilja. Pealegi ei alustanud nad võitlust otseteed sakslastega, vaid asusid ühes saarlaste, järvalaste ja virulastega Tallinna piirama. Viimane oli hästi kindlustatud ning tema vallutamine äpardus. Olles siinseal ümbrust rüüstanud, pöördusid vene väed koju tagasi. Ainult Tartut jäi 200-meheline väesalk kaitsema.

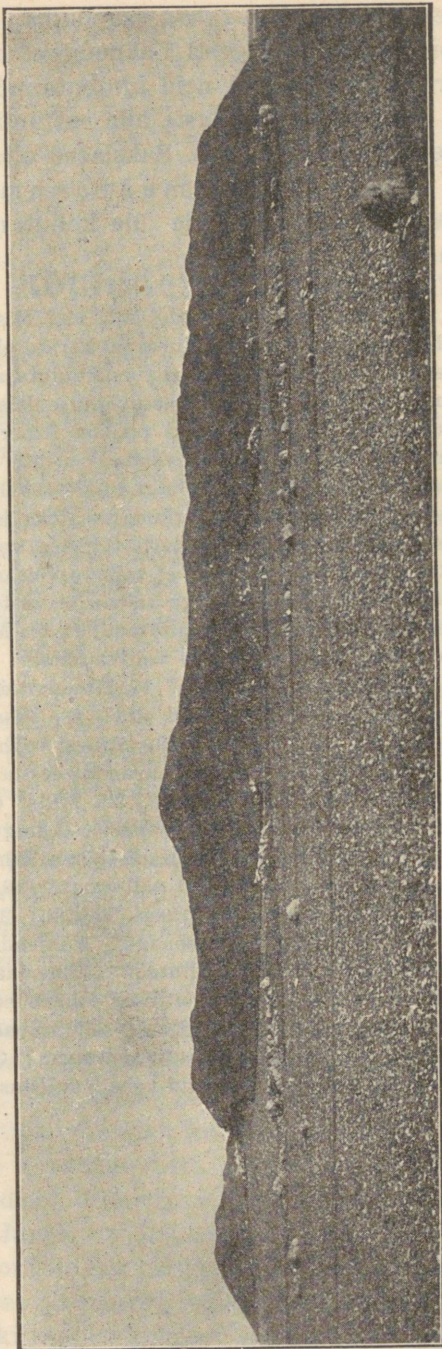
Niipea kui vene väed lahkusid, tungisid sakslased Ugandisse ja asusid 15. augustil 1224. a. Tartu piiramisele. Nad olid selleks ajaks Saksamaalt veel uut ristiväge juurde saanud. Tartu tagasivõtmine nõudis sakslastelt palju vaeva. Kants oli hästi kindlustatud ja asetses kõrgel Taara mäel. Kaitsejad panid mehiselt vastu. Siia olid kogunenud tervest Eestist ellujäänud vapramad mehed, et „viimse veretilgani“ kaitseda oma ainustki ülejäänud vabaduspaika. Pealegi oli loota suuremate vene vägede

tulekut. Vene abi jäi ka seekord hiljaks. Sakslased võtsid tarvitusele kõik paremad piiramisabinõud: piiramistorni, siidid, ammud jne. Kantsikraav täideti ja siis hakati torni üle kraavi linnamäele lähemale nihutama. Piirajad kaevasid ööd ja päevad, et osa mäge kõrvaldada ja torni linnamüüri lükata. Samal ajal töötasid kiviheite- ja muud masinad ning viskasid linna tulist rauda ja tulekatlaid, mis olid täidetud põlevate ainetega. Usinasti töötasid ka linna kaitsejad. Nad valmistasid samuti kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu. Eesti kütid surmasid ambude ja vibupüssidega palju sakslasi. Viimaks süütasid eestlased kantsi suure tule ja tegid augu kindlusemüüri. Selle kaudu veeretasi nad tulega täidetud rattaid alla, et nii torni põlema süüdata. Sakslased aga ajasid tule laiali, löid rattad puruks ja päästsid torni sel teel leekidest. Nii sõiditi järgemööda hulk päevi. Viimaks otsustasid sakslased torni joo sta, lubades suurt tasu vallile ronijaile. Tormijooks algas. Eestlaste ja venelaste mehisest vastupanekust hoolimata pääsesid siiski mõned ordurüütlid mööda tormiredelit vallile. Teised tungisid aga kantsi läbi augu, mille kaudu kaitsejad olid tulirattaid alla veeretanud. Kui sakslasi juba küllalt kantsi oli tulnud, järgnesid neile lätlased ja liivlased, kes ka siin kaasa võitlesid. Nüüd algas verine võitlus. Ligi 1000 eestlast ja 200 venelast tapeti maha. Ei antud armu ka naistele ega lastele. Linn ise riisuti paljaks ja pisteti viimaks põlema. Ainult ühele venelasele jäeti elu. Temale anti tubli hobune ja sõjamunder ning saadeti oma vürstile sündmusest teatama.

Tartu langemisega läks Eesti mandril võim täiesti sakslaste kätte. Linnad ja külad olid rusuhunnikuiks tehtud ning kogu maa laastatud. Maa oli rahvast lage ja vastuhakkamist polnud enam karta.

Saarlaste alistamine. Vabad olid veel ainult saarlased. Neid lahutas meri mandrist ning sakslastel polnud hõlpus sinna tungida. Pealegi olid saarlased julged sõja- ja merimehed. Siiski tuli järg ka nende kätte. Tarvis oli ka saarlaste võim murda ja kaubitsemine merel täielikult enese kätte saada. 1227. a. jaanuarikuus, mil kare külm kattis väina paksu jääga, liikus suur saksa sõjavägi Pärnu alt üle mere. Sellest sõjakäigust võtsid osa peale sakslaste ka lätlased, liivlased ja osalt koguni mandrieestlased. Kõigepealt mindi Muhumaale Linnuse maalinna alla ja asuti seda piirama. Kuus päeva kestis piiramine, siis asusid saks-

lased otsustavale rünnakule. Raudkonksudega kiskusid nad linnuse vallil asu-
vast pihttarast palke välja
ja tegid nii avause, mille
kaudu võis pääseda linnu-
sessa. Palvetades ja vai-
mulikke laule lauldes läk-
sid kristlased tormijook-
sule. Kantsi kaitsejad pal-
vetasid valjult, kuid mitte
Jeesuse, vaid Taara poole.
Linnuse ründamine oli kau-
nis raske, sest tema kivi-
vall oli jäätunud. Aga osalt
redelite abil, osalt kätele
toetudes, osalt „Jumala
ingleist kantuina“, nagu
jutustab vana kroonika,
jõudsid piirajad siiski üles.
Linnuse kaitsejad tapeti.
Linnus ise põletati maha.
Seda kuulnud, andsid saar-
lased alla ka Valjalas,
mis oli suuremaid Eesti
maalinnu. Tunti selgesti,
et mitu korda tugevamale
vaenlasele vastupanek on
asjatu ja palju ohvreid
nõudev. Nüüd algas suur
saarlaste ristimine.
Kuus preestrit olevat rah-
vast ristinud mitu päeva
hommikust õhtuni. Peale
seda lahkus sakslaste sõja-
vägi saarelt. Nii langesid
viimsed vabad eestlased
sakslaste võimusesse.
Sakslased said maa ja mere

41. joonis. Muhu linnuse üldvaade.

peremeesteks ning rahva isandaiks. Saksa kaubalaevad võisid siitpeale julgesti Läänemerel liigelda. Polnud enam vabu saarlasi, kes oleksid neid kimbutanud.

Kogu Eesti sakslaste alla sattumisega ei muutunud meie esivanemad veel orjadeks. Sakslased olid sunnitud jätma isegi suured õigused endistele maavanematele, kes, nagu ennegi, mõistsid külaelanikkude üle kohut ning korraldasid kohalikke asju.

1. Mida mõeldakse ristisõdade all? Mis oli nende põhjuseks? 2. Milles avaldus ristisõdade mõju Euroopa haridusele, majandusele ja sõjakunstile?
3. Kes oli esimene edukam ristiusukuulutaja Vana-Liivimaal? 4. Mispärast kõikusid liivlased ristiusu vastuvõtmise küsimuses? 5. Kes olid Meinhardi järeltulijad? 6. Millal ilmus piiskop Albert Liivimaale? 7. Milleks asutas Albert Riia linna ja Mõõgavendade ordu? 8. Missugused rahvad alistusid sakslastele varsti? 9. Millal algas sõda sakslaste ja eestlaste vahel? 10. Misugustesse tähtsamatesse järkudesse võiks jagada vabadusvõitluse? 11. Misuguste rahvastega tuli eestlasil võidelda vabadusvõitluse kestel? 12. Mis te arvate, millega on seletatav, et vabadusvõitluse algusaastail venelased sõdisid eestlaste vastu, hiljemini aga sakslaste vastu? 13. Miks õnnestus sakslastel kergesti Otepää maalinna vallutamine? 14. Millal oli Ümera lahing? 15. Milline oli selle mõju eestlaste võitlustahtele? 16. Millega vastasid eestlased Viljandi langemisele 1211. a.? 17. Kuidas toimus esimene, kuidas teine kolme maleva manööver? Millal nad olid? 18. Missugune oli eestlaste ja sakslaste vahekord a. 1212—1215? 19. Millest nähtub eestlaste seisukorra raskus 1216. a.? 20. Milline välisabi parandas eestlaste seisukorda 1217. a.? 21. Kellelt palus Albert 1217. a. abi? 22. Millal oli kuulus Madisepäeva lahing? 23. Kirjeldage lühidalt Madisepäeva lahingu käiku! 24. Missugused maakonnad alistusid sakslastele Madisepäeva lahingu tagajärjel? 25. Millal asus Valdemar II meie kodumaad vallutama? 26. Jutustage Taani riigilipu saamislugu! 27. Kui vana on praegu Tallinn? 28. Kas väärrib eestlaste ristimine 1220. a. nimetamist selle sõnaga? Põhjendage oma arvamust! 29. Millal tegid rootslased katset vallutada Läänemaad? Kuidas lõppes see üritus? 30. Millal toimus vabadusvõitluses viimne suur vastuhakkamine võõrastele? 31. Nimetage ajalises järjekorras selle vabadusvõitluse ajajärgu tähtsamaid sündmusi? 32. Millal vallutati Saaremaa? 33. Loendage põhjusi, mispärast teie arvates eestlased kaotasid vabadusvõitluse!

III. Vana-Liivimaa konföderatsioonijastu.

1. Maa lõplik jagamine.

Tülid võimu pärast. Ordu ja Riia piiskopi vahel puudusid juba algusest peale sõprus ning rahu, sest nad tülitsesid maade pärast. Ordu nõudis enesele (1207) tasuks oma töö eest $\frac{1}{3}$ võidetud ja võidetavaist maist. See nõudmine oli Riia piiskopile üsna vastumeelt. Siiski pidi ta ordule järele andma ja $\frac{1}{3}$ võidetud maast lubama. Võitmata maade kohta ei andnud ta aga mingisuguseid lubadusi. Ordu ihkas aga enesele võimalikult rohkem maid. Ta jõudiski eestlaste vabadusvõitluse alguses (1210) niikaugele, et ei tarvitsenud enam võidetud maade pärast Riia piiskopile aru anda. Võrdlemisi suur osa Liivimaast läkski ordu kätte. Teine osa jäi vaimulikele. Harju- ja Virumaa said taanlastele. Ükski kolmest võimust polnud saavutatud maadega rahul. Nii piiskop, ordu kui ka taanlased ihkasid endale suuremat maa-ala. Omavahel maa pärast sõdima hakata võõrad võimud siiski ei tahtnud. Sõja korral oleks ju olnud karta päriselanikkude vastuhakkamist. Seepärast palus piiskop Albert paavsti, et see saadaks oma esindaja Liivimaale tülikäsimusi lahendama. Paavst läkitas selleks Modena piiskopi Wilhelmi, kes 1225. a. kevadel maabus Riias paljude preestrite ja ristisõitjatega. Modena Wilhelm reisis palju Vana-Liivimaal, käies kahel korral ka eestlaste alal. Siin seletas ta lihtsalt ja sõbralikult eestlastele ristiusku ning noomis sakslasi, kui need olid kohelnud eestlasi halvasti. Paavstil oli kavatsus võtta kogu Vana-Liivimaa otseselt oma võimu alla. Modena Wilhelm astuski selleks esimesamme. Ta otsustas Viru-, Järva- ja Läänemaa suhtes, et need maad ei kuulu ei taanlastele, ordule ega piiskopile, vaid otseselt paavstile. Eestlaste suhtes oli paavsti saadik üsna heatahtlik. Ta nõudis nende pantvangidki taanlaste käest kirikuvande ähvar-

dusel välja. Kohalikkude asjade otsustamine ning kohtumõistmine jäi eesti vanemate hooleks. Arvatavasti oleks Wilhelm jätnud kogu maa-ala valitsemise eesti vanemate hooleks, kui ta poleks kartnud, et sel korral leiavad naabrid kergesti ettekäändeid sõja alustamiseks.

Varsti pärast Modena Wilhelmi ärasõitu tungisid taanlased paavsti alale. Neile järgnesid ordurüütliid, kellele kätte läks peagi kogu paavsti ala ning isegi taanlastele jäänud Harjumaa ühes Tallinnaga.

1230-ndail aastail püüdis paavst uuesti siin üles ehitada oma kavatsetud riiki. Päriselanikkude esindajad võtsid isegi ette pika teekonna Rooma, et pääseda paavsti jutule. Kuid kohale nad ei jõudnud, sest ordumeister sai saadikute minekust teada ning laskis nad teel Hollandis kinni võtta. Lõpuks mõistis paavst, et nii kaugel Roomast on raske asutada otseselt paavstile alluvat ilmlikku riiki, ning loobus sellest plaanist. Maakonnad, milledest Põhja-Eestis taheti luua paavstile alluvat maa-ala, jäid esialgu ordu kätte.

Nii laienesid orduriigi piirid, kuid kindel ei olnud ordu võim kaugeltki mitte. Orduliikmete arv oli liiga väike suure maa-ala valitsemiseks ja kaitsemiseks. Ühel sõjakäigul leedulaste vastu muutus Mõõgavendade ordu nii nõrgaks, et oli sunnitud ühinema Saksaga (1237). Saksa ordu osana kutsuti endist Mõõgavendade ordu nüüd Liivimaa orduks. Ka saksa ordurüütliid kandsid valget mantlit, kuid mantlile õmmeldud rist polnud punane, vaid must ja mõõk risti juures puudus.

Maa jagunemine. Aasta pärast ordude ühinemist pidid sakslased Harju- ja Virumaa tagasi andma Taanile (Stenby rahu; 1238). Taani kuningas Valdemar II ähvardas muidu suuremate vägedega sõtta tulla ordu vastu. Ka nõudis paavst maade tagasiandmist taanlastele. Eestlaste ala jagunes nüüd järgmiste võimude vahel: Harju- ja Virumaa kuulusid Taanikuningale, Järvamaa ja Sakala ning viimasest lääne pool asuvad alad kuni Pärnu ja Liivi laheni kuulusid ordule. Hiljemini omandas ordu ka suure osa Hiiumaast, Saaremaal ning Saaremaal Põide ja Kihelkonna kihelkonnad. Suurem osa Saaremaast jäi aga Saare-Lääne piiskopile, kellele kuulus ka Läänemaa. Ugandi ja tema väikesed põhjapoolsed naabermaakonnad allusid Tartu piiskopi valitsusele. Eestlaste alal asus veel kolmas piiskop, nimelt Tallinnas, kuid temal ei olnud

ilmlikku võimu. Riia piiskopil, kes nimetati XIII s. peapiiskopiks, ei olnud eestlaste alal maid, küll aga liivlaste ja lätlaste juures.

Võitlusi idanaabritega. Eestlaste osa võitlusis välisvaenlastega. Pärast Stenby kokkulepetki ei saabunud Liivimaale täielikke rahuaegu. Ikka ja jälle oli liivimaalastel sõjalisi kokkupuuteid oma idanaabritega: venelastega ja eriti leedulastega. Venelaste ja leedulaste vastu võitlemiseks ei piisanud kaugeltki paarisajast ordurüütlist, vaid nad pidid abiks kutsuma eestlasi, liivlasi ja lätlasi. Liivimaa päriselanikke oli sõjaväes harilikult palju tuhandeid ning nende keskele otsekuulid äärmõnisada sakslast. Kuigi eestlased polnud nüüd sõjaväljal enam nii vahvad kui oma vabadust kaitsedes, olid nad siiski küllalt vaprad. Tihti saatsid sakslased eestlasi sinna, kus hädaoht oli kõige suurem. Eestlased, kellede hobused ei kandnud rasket soomuskatet, suutsid lahingus ruttu ühest kohast teise liikuda ning seepärast etendasid nad väga tähtsat osa võitluses leedulastega, kes ka olid väga väledad ratsutajad.

2. Mõisade tekkimine.

Läänide andmine. Eestlasist vasallid. Nagu nägime, peale ordu said Liivimaal palju maad ka piiskopid. Piiskopid ei suutnud aga ise oma suuri maid valitseda ja kasutada. Nad andsid need suuremate või väiksemate tükkidena lääniviisi sakslastele eluajaks tarvitada. Sedasama tegi Taani valitsus ka Põhja-Eestis. Ka ordu jagas maid lääniks, kuid kaugelt väiksemal määral nii kohtade arvult kui ka pindalalt. Maad anti ühes nendel elavate talupoegadega, kelledelt vasall võis nõuda valitsemise ja kohtupidamise eest mõnesuguseid maksu. Nii hakkas meie maal, nagu mujalgi, kehtima lääniolu ehk feodalism. Et läänimees pidi olema ka sõjamees, siis anti maid lääniks peaausjalikult Saksa maalt tulnud rüütlitele. Meie maale tulnud rüütlite hulgast võis leida koguni krahve ja teisi suursugu inimesi, sest nende kodumaal tuli maast juba puudus. Nii tekkis eestlastele uus isandateliik.

Vahel anti ka eestlastele, peamiselt vanemaile, maid lääniks. Nii saanud näit. Lüganuse jõukas eestlane Hinke Maydell suuremaid maid lääniks. Siit tekkinudki parun Maydelli

suguvõsa. Sõna „maidel“ tähendab teatavat väikest kala ning selliseid kalu on parun Maydelli vapis kolm.

Eestlastele maade läänistamine näitab, et sakslased kartsid üksikuid eesti rahvajuhte ning püüdsid nendega hästi läbi saada.

Esiialgu anti maid lääniks ainult eluajaks. Aegamööda läks läänimeestel korda oma õigusi laiendada. Nad hakkasid läänihärra loaga läänimõisu oma järeletulijaile edasi pärandama¹.

Mõisade asutamine. Läänimehed ei saanud otseteed külladesse elama asuda, sest seal polnud kohaseid hooneid. Nende esialgne tegevus seisis ainult selles, et rahvalt m a k s e nõuda ja k a k o h u t mõista. Ei möödunud kuigi palju aega, eriti Harjus ja Virus, kui nad hakkasid endile mõisu asutama. Vilja kasvatamisest ja selle väljavedamisest Lääne-Euroopasse loodeti tõhusat tulu. Ka ordu asutas mõisu, et saada vilja müügiks välismaile. Mõisade asutamisel võeti eestlastelt osa maid ä r a. Kõigepealt tunnistati mõisamaadeks need, millede omanikud surma saanud sõjas või näljahädade ja katku tagajärjel hukkunud. Et sõdu oli palju ning katk ja näljahädad esinesid keskajal väga raskel kujul, siis oli päris palju tühje talusid. Vahel osteti maid talupoegadelt või võeti võlgade eest mõisale, mõnikord isegi sunniti taluomanik peksu ja muu vägivalla abil oma kohast lahkuma ja talumaad ühendati mõisaga. Väljatõrjutud talupoeg pidi muidugi kuski metsamail enesele uue elukoha looma või pere-meeste juurde sulaseks minema.

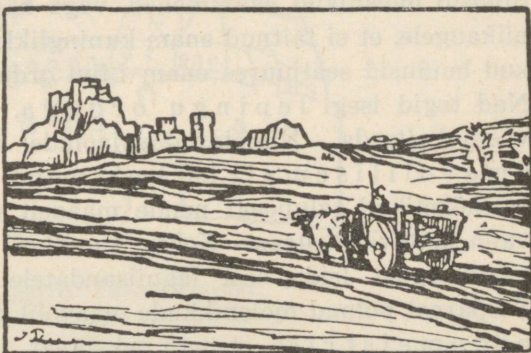
Esimesed mõisahooned olid meie aja seisukohalt üsna algelised. Nad olid ilma korstnata puuehitised. (Isegi XVII saj. alguses polnud veel korstnad tavaliseks muutunud.) Mõisahoones leidis ainult üks köetav ruum. Ometi erines mõis harilikust talumajast, olles sellest suurem, omades rohkesti kõrvalhooneid ja olles piiratud tugeva puutara või müüri-ga. Mõisade kindlustamisele pandi üldse rohkesti rõhku ja aja jooksul, kui kivist mõisahoonetele üle mindi, tekkis mõisu, mis olid omaette väikesed linnused. Ent elamukultuuri mõttes mugavaks ei muutunud nad Vana-Liivimaa konföderatsiooni ajastul üldse.

Teotegemine. Mõisnikul põllutöölisi ei olnud. Seega jäi mõisa põldude harimine talupoegade hooleks. T e o t e g e m i n e,

¹ Läänimehed omandasid maa pärandamise õiguse kõigepealt Taani Eestis.

mis seisis mõisa põldude harimises, polnud XIII sajandil ränk, sest teopäevi nõuti võrdlemisi vähe, enamasti ainult mõned päevad aastas. Ei julgetud järsku rasket teokoormat rahvale peale panna. Pealegi

polnud mõisamaad esitsotsa kuigi suured ja mõisu endid leidus vähe. Rohkem oli neid ainult Harjus ja Virus. Mõisas teotegemise kõrval pidid talupojad töötama teede ja kantside loomise ehitamisel, nii nagu nad vanasti olid töötanud oma maalinade ehitamisel. Samuti tuli neil ehitada kirikuid. Kirikud olid alul puust ja mitte suured. Alles hiljemini algas kivist kirikute püstitamine. Kirikutorne hakati püstitama maal alles XV sajandist alates.

42. joonis. Mõisatööl keskajal.

Maksud. Talurahva seisukorda halvendasid veel maksud. Eialgu nõudsid piiskopid ja ordu enestele ühe kümnendiku kõigest põllusaadustest. See oli kümnes maks. Igal sügisel mõõdeti peremeeste viljasaak üle ja võeti kümnes osa ära. Peale selle võeti veel hulk teisi makse.

3. Suur eestlaste vabadusvõitlus 1343—44.

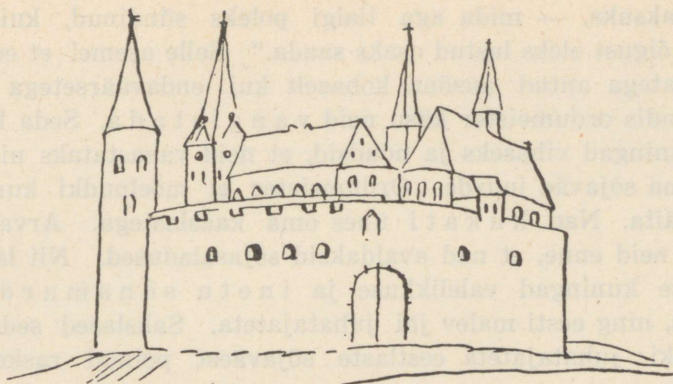
Vastuhakkamise põhjused. Eestlased olid oma iseseisvuse ja poliitilise vabaduse kaotanud. Kuid isiklikult jäid nad võõrastele alistudes eialgu vabaks ja oma varanduse peremeheks. Kuid aja jooksul muutusid võõrad eestlaste vastu ülekohtusemaks, hakkasid võõrandama nende varandust ning neid oma kasuks tööle sundima. Üldiselt oli Taanile alluvais mais eestlaste seisukord kõige raskem. Taani kuningas, nagu piiskopidki, andis oma maad lääniks. Läänimaad olid aga siin palju väiksemad ja kehvemad kui Lõuna-Eestis. Mõisnikud, enamasti sakslased, püüdsid sellele vaatamata oma seisuse kohaselt laialt elada. See tegi talurahva seisukorra siin viletsamaks kui mujal. Pealegi toimisid siin mõisnikud julgemalt kui piiskopi

mais. Taani kuningas valitses Harju- ja Virumaal selleks määratud asevalitseja kaudu. Kaugelt mere tagant ei suutnud Taani riigi nõrk keskvoim end soovitavalt kehtima panna. Seda tundsid mõisnikud, läänimehed, väga hästi. Nad läksid viimaks niikaugemale, et ei täitnud enam kuninglikke määrusi. Taani mõisnikud hoidusid sealjuures enam Liivi ordu kui oma kuninga poole. Nad tegid isegi lepingu orduga, et ühiselt end vaenlaste vastu kaitseda. Nimetatud asjaoludel talitasid mõisnikud siin omavolilisemalt kui kuski mujal. Siit kuulduv eriti sageli, et mõisnikud talupoegi nende maadelt minema kihutanud vägivald ja ähvardustega. Kohtu kaudu oli talupojal raske mõisniku vastu õigust leida, sest lääniisandatele ju kuuluski kohtuvõim. Seepärast polnud mõisnikkude omavolilil piiri. Eestlased kaebasid ordumeistrile, et neid pekstavat, vara ja maa ära võetavat ja neid kui orje koheldavat. Ka Taani kuningale saatsid nad kaebuskirja, et see neid kaitseks suure rõhumise vastu, sest nad tahtvat ennemini surra, kui seesuguses ikkes elada. Üks saksa ajaraamatukirjutaja ütleb eestlaste kohta, et koertega käiakse paremini ümber kui nende inimestega.

Vabadusvõitluse algus. Viletsast seisundist, millesse rahvas oli langemas, hakati väljapääsuteed otsima. Ainukeseks väljapääsuteeks osutus mäss, mis puhkes 1343. a. Eestlased palusid abi rootslastelt ja venelastelt-pihkvalastelt. Nad kavatsesid kogu maa rõhujatest vabastada ja Rootsi ülemvalitsuse alla anda, sest Rootsis valitsesid vabamad olud.

Mäss pidi algama 1. mail, kuid algas millegi pärast 8 päeva varem¹, s. o. jüripäeva ööl, 23. aprillil. Mässu varajane puhkemine ajas nähtavasti mässuplaanid segi ja tõi kaotuse. Liikumine algas Harjumaal, millele järgnesid Viru- ja Läänemaa. Kõrge mäekünka otsa tehti tuli, mis kuulutas kõigile, et mäss on alanud. Nii toimisid esivanemad, nii tehti ka nüüd. Kogu Põhja-Eesti löi kihama. Eestlaste vabadusvõitlejate salgad tungisid nüüd mõisadesse, et hävitada oma põliseid vaenlasi ja rõhujaid. Kogu maa käidi risti-rästi läbi ning surmati sakslased ja muud rõhujad, kes kätte saadi. Mõisad põletati maha. Kõik pidid surema. Mõisnikkude vägivald ja rasked orjused olid rahva

¹ Käesolev küsimus, nagu palju teisigi Eesti ajaloo alalt, on veel lah-tine. Ajaraamatud ei räägi siin ühte keelt.

43. joonis. Padise klooster.

hingest tekitanud ääretu viha. Kel korda läks põgeneda, need surid soodes ja rabades näljasurma või hävitati mässusalkade poolt. Mõnedel siiski õnnestus eluga Tallinna pääseda. Ka Padise klooster võeti ära, pisteti põlema ja mungad hukati. Nii oli maa jälle sakslastest vaba.

Nüüd asuti Tallinna piiramisele. Valiti neli juhti ehk kuningat. Neile pandi kirjud kuued selga, kuldvööd võöle, kuld kannused jalga ja kullatud kroonid pähe. Juhtide käsutada oli üsna suur sõjavägi. Eesti malev läks Tallinna alla ja asus linna piiramisele. Võidu kindlustamiseks oli Rootsi valitsuse all olevast Soomest abi palutud. Sealt lubati suur sõjavägi appi saata, ja eestlased jäid seda ootama. Abi aga viibis, sest mäss algas varemini.

Paide läbirääkimised. Kuningate surmamine. Eestlaste mäsust teada saanud, ruttas Liivi ordumeister Paidesse, et mässu vaigistada, kuigi Põhja-Eesti ei kuulunud tema võimusesse. Ta kutsus eestlaste juhid-kuningad enda juurde läbirääkimisele. Kuningad ilmusidki paha aimamata kolme sulase saatel ordumeistri juurde, sest saadiku isik oli seni olnud ikka puutumatu. Pealegi ootasid eestlased abivägesid. Algasid läbirääkimised. Ordumeister küsinud, miks nad kõik sakslased surnuks löönud. Seepeale vastanud üks kuningaist: „Me oleme sulle kaevanud oma häda ja raskusi ja ülekohut, mida me oleme kannatanud rüütlite ja aadli poolt, ning ennemini tahame tõesti surra, kui niiviisi end lasta hävitada, ning tõusime

kättemaksuks, — mida aga iialgi poleks sündinud, kui meile vähegi õigust oleks lastud osaks saada.“ Selle asemel et eestlaste kuningatega antud ausõna kohaselt kui endaväärsetega ümber käia, andis ordumeister käsu neid v a n g i s t a d a. Seda kuuldes said kuningad vihaseks ja nõudsid, et neid vabastataks ning lastaks oma sõjaväe juurde. Ordumeister ei mõelnudki kuningate soovi täita. Nad h u k a t i ühes oma kaaslastega. Arvatavasti piinati neid enne, et nad avaldaksid sõjasaladused. Nii langesid eestlaste kuningad valelikkuse ja i n e t u s õ n a m u r d m i s e ohvriks, ning eesti malev jäi juhatajateta. Sakslased seda õieti ihkasidki: juhatajateta eestlaste sõjaväest polnud raske jagu saada.

Mässu lõpp. Samal ajal viibis eestlaste peavägi T a l l i n n a all ja piiras linna. Sinna liikusidki nüüd ordumeistri väed. Tugeva vaenlase üle teateid saanud, löid eestlased kartma. Rootsi abiväed, kes olid tulemas, polnud ka veel pärale jõudnud. Nii ei võinud eestlaste malev võidu peale lootagi. Lahing lõppes eestlaste kaotusega. Nad kaotasid mitu tuhat meest. Paljudel läks korda põgeneda. Alles nüüd ilmusid R o o t s i l a e v a d sõjaväega Tallinna alla. Sündmusest kuulda saanud, pöördusid rootslased tagasi. Asetleidnud kaotuse tõttu polnud mingit kasu ka venelaste abist. Lahingu kaotusega Tallinna all lõppeski eestlaste vabadusvõitlus, millele pandi alguses suuri lootusi.

Vabadusvõitlust alustasid ka saarlased, kuid tagajärjetult. Peale suuri kaotusi langes rahvas veel raskemasse seisukorda. Peagi kustusid v a b a d u s e l o o t u s e d jäädavalt. Arvatakse, et kogu mässu ajal on eestlased kaotanud 30—40 tuhat meest.

Taani kuningas, kel oli raske Põhja-Eestit valitseda, müüs selle 1346. a. o r d u l e. Nii lõppes Taani valitsus Eestis.

4. Eestlaste pärisorjastamise algus.

Mõisade arvu ja teokohustuste kasvamine. XIII s. leidis meie maal ainult ü k s i k u i d mõisu, peajasjalikult Harju- ja Virumaal. Mujal hakkasid nad tekkima alles tunduvalt hiljemini, XIV ja XV sajandil. Ühenduses mõisade arvu kasvamisega ja maade suurenemisega hakkasid läänimehed nõudma talupoegadelt enam ja enam tegu. 1343. a. vabadusvõitluse äpardumine tegi mõisnikud aina j u l t u n u m a k s eestlaste vastu. Nende nõuded kao-

Eesti kuningate m
Eesti kuningad ja nende sõdurid keskel. Val

me mine Paides 1343.

Val langenud sakslane, kes kaitses Järva foogti.

E. Lepsi maal.

tasid igasuguse piiri. Ikka ja ikka jälle lisandasid mõisnikud talupoegadele teopäevi. XV s. lõpul nõudsid läänimehed, et keskmine talu saadaks igal nädalapäeval ühe teolise mõisa. Maa-härrade, ordu ja piiskopi päralt olevates mõisades oli aga teopäevade arv palju väiksem, umbes 20 või 30 päeva aastas. Peale hariliku teotegemise olid talupojad kohustatud veel vooris käima, sõjaväeteenistusest osa võtma ja mõisa ka käsitöölisi saatma.

Maksud muutuvad raskemaks. Aina suuremaks kasvas ka maksude arv. Maksud läksid kirikule ja mõisnikule. Viimasele maksude maksmine toimus vakuste kaupa, kusjuures tarvitati vakuraamatuid, kuhu nõutavad maksud üles tähendati. Üleskirjutamise eest olid talupojad kohustatud maksma erilist tasu (kirjutusraha). Vakuraamatutest on näha, et talupoeg maksis mõisnikule makse nii rahas kui ka loonus. Vakuseks nimetati teatavat talude, vahel ka külade kogu, mis maksis oma maksud mõisnikule koos. Maksudekoguja, mõisnik, vahel ka ordu või piiskopi ametnik, sõitis paar korda aastas kõik vakused läbi, et makse vastu võtta. Maksudekoguja tuleku puhul korraldasid vakuse talupojad uhke vakusepeo. Selleks pandi kokku raha, toodi hiiglahulgad leiba, õlut, soola, võid, rasva, palju tapetud härgi ja lehma, vasikaid, lambaid, hanesid, kanu, jäneseid, kalu jne. Maksude üleandmine teostatud, hakkas kokkutulnud rahvas sööma ja pidutsema. Puukaussidest, mis olid nii suured, et neis võis vannitada lapsi, jõid vanemad mehed õlut kuni purujäämiseni. Nooremad katsusid oma jõudu, võisteldes küll rüütlite, küll talupoegade viisil.

Talupojad muutuvad sunnismaiseks. Raske teo ja maksude tõttu muutus talupoegade majanduslik olukord aina viletsamaks. Talupoja kitsikust kasvasid sagedased viljaikaldused ja nälja-aastad. Ta hakkas nüüd mõisniku käest kord vilja, kord loomi laenama. Seetõttu langes ta ikka suuremasse sõltuvusse mõisnikust, kes ei lubanud teda teisale elama asuda enne võla tasumist. Talupoegade põgenemine muutus sagedamaks. Hea meelega põgeneti suurematesse linnadesse (Tallinna, Riiga), sest seal oli põgenikke raske kätte saada. Kord kirjutanud üks piiskop: „Linnaelanikud tulevad maale kaupa müüma ning kalu püüdma ja meelitavad meie talupoegi linna, eriti aga võlgnikke.

Kui meie hakkame neid tagasi nõudma, siis nõutakse meilt igasuguseid tõendeid ja andmeid. Meie ei tea, kuidas peame vastama, sest meie kirju ja sõnu ei usuta.“ Talupojad põgenesid ka teistesse mõisadesse, kus paremad elutingimused. Mõisnikud jõudsid varsti otsusele, et niimoodi jäävad nad talupoegadest ilma. Talupojad aga olid ainukesed mõisamaade harijad ja mõisniku toitjad. Põgenemise vältimiseks leppisid mõisnikud viimaks kokku ja lubasid jooksikuid talupoegi tagasi nõuda. Nii kinnitati talupoeg maa külge ja kaotati täielikult tema liikumisvabadus. Seega sai talupoeg sunnismaiseks.

Mõisnikkude kohtuvõimgi kasvas. Nad omandasid koguni õiguse otsustada talupoja elu ja surma üle. Kõige sellega käis kaasas kurikuulus rauaproov. Kaebealune pidi tulise raua kätte võtma ja selle tüki maad edasi viima. Jäi paljas käsi rauast kõrvetamata, oli kaebealune süütu. Paavstide keelust hoolimata pidasid isandad rauaproovist, koledast inimeste piinamisest, ikkagi kinni.

Eestlaste elu-olu halvenemine. Uutes oludes muutus rahva elu kitsaks, õieti talumatuks. Orjused ja maksud käisid üle jõu. Nälg tungis majja. Üks loss, kirik ja klooster ehitati teise järel. Mõisa põllud laienesid alatasa. Talupoeg pidi leppima metsa- või madalate soomaadega. Orjus võttis rahvalt aja ja jõu. Iseseisvusajal eestlased puudust ja nälga ei tundnud, nüüd said nad seda tihti tunda.

Sakslaste meie maale tulek ei tõstnud kuigivõrra eestlaste haridust. Rängas pärispõlves elava rahva edenemine jäi seisma. Pealegi olid rahva ja maa vallutajad sakslased ise vähese haridusega, eriti ordurüütliid ja läänimehed. Neilt polnud midagi õppida. Rohkem haritud olid küll vaimulikud, kuid ka need hoolisid rahvast vähe. Rahva keelt nad ei tundnud ega tahtnudki seda õppida. Nii jäi usuõpetus rahvale päris võõraks ja paganausu kombesid püsisid edasi. Paganausu jumalaid, pühi hiisi, puid jne. austati nüüd salaja. Eestlased õppisid sakslastelt küll üht ja teist, kuid sellest polnud tegelikult mingit kasu. Nad tegid telliskive, õppisid seinu müürima, nägid, kuidas suuremaid maju ehitati jne., kuid enestele paremaid elamuid ehitada nad ei suutnud. Kõik tarbeasjad tehti endiselt puust. Kui iseseisvusajal olid eestlastele Lääne-Euroopa kaubad kättesaadavad,

siis nüüd mitte. Oma vaesuse pärast ei jõudnud nad neid osta. Tõsiselt õppida võisid eestlased ainult munkadelt. Nende juures nägid nad paremat põlluharimist, õppisid kasvatama aed- ja puuvilja ning tegema mõningaid käsitöid. Linnakodanikelt õppisid nad samuti vähe, sest nendega puututi vähe kokku. Ei olnud midagi müüa, ei suudetud ka midagi osta.

1. Mispärast tülitseid omavahel ordu, piiskopid ja taanlased? 2. Mispärast lõppes õnnetult paavsti katse asutada Vana-Liivimaal otseselt talle alluvat riiki? 3. Mispärast ühendati Mõõgavendade ordu Saksa orduga? millal? 4. Kuidas jagunes Vana-Liivimaa riiklikult Stenby lepingu põhjal? 5. Mispärast tekkis meie kodumaal feodalism? 6. Mis rahvusest olid läänimehed? 7. Kuidas said läänimehed maaomanikeks? 8. Missugused olid talupoegade kohustused läänimeeste vastu? 9. Missugused olid Jüriöö vabadusvõitluse põhjused? 10. Missugused olid Jüriöö vabadusvõitluse mitteõnnestumise põhjused teie arvates? 11. Millal ja mispärast müüs Taani kuningas Põhja-Eesti? kellele? 12. Kuidas mõjus 1343. a. vastuhakkamise nurjumine mõisnikkude ja eestlaste vahekorrale? 13. Kui suurt tegu nõudsid läänimehed XV s. lõpul keskmiselt talult? 14. Mispärast olid teie arvates teomäärad läänimeeste maadel palju suuremad kui maahärrade maadel? 15. Mispärast muudeti talupojad sunnismaiseks? 16. Kas ja millisel määral aitas sakslaste valitsus kaasa eestlaste elujärje ja hariduse tõstmisele?

5. Võõrad võimud omavahel.

Ordu võitlus Riiaiga. Vana-Liivimaal valitsesid vastuolud mitte ainult maa päriselanikkude ja sakslaste vahel, vaid ka võõrad võimud elasid üksteisega riius. Eriti sagedasti tülitseis ordu Riia linna ja piiskopiga. Piiskop Alberti asutatud Riia oli ruttu kasvanud jõukaks ja elanikkuderikkaks kaubalinnaks. Riia iseseisvust ja vägevust kadestas ordu. Samuti ei meeldinud talle peapiiskopi suur võim. Ordu oleks tahtnud mängida ainust peremeest Vana-Liivimaal. Tema saadikud püüdsid mõjustada nii paavste kui ka Saksa keisreid, et need annaksid ordule aina suuremaid õigusi. XIII s. teisel poolel võttiski paavst peapiiskopilt õiguse ordu kirikupõlu alla panna. Saksa kuningas aga andis ordule õiguse kohut mõista Riia linna elanikkude üle. See ei meeldinud riialastele sugugi. Pealegi pahandas ordu riialasi seega, et ta ise saatis välismaale vilja ning ei müünud seda linna kaupmeeste läbi.

1297. a. puhkes ordu ja linna vahel verine sõda. Riia kodanikud olid ehitanud Riia jõe keskelt lahtikäiva silla. Ordu

kartis, et riialased hakkavad selle silla abil takistama tema kaubavedu jõgepidi: nad ei lase läbi ordu laevu või hakkavad neilt võtma tolli. Seepärast nõudis ordu silla lõhkumist. Kui riialased seda ei teinud, pidasid orduvennad kinni ordu alal viibivate Riia kaupmeeste kaubad. Ka ei lubanud nad talupoegadel vilja ega muud moona linna tuua ning linlastel ordu veskis jahvatada. Isegi üle Riia jõe ehitatud silla laskis ordu maha lõhkuda. Riialaste pahameel ordu vastu kasvas nüüd ülisuureks. Mihklipäeva ööl 1297. a. tungisid kodanikud Riias asuvasse ordu kantsi, kusjuures orduvennad said rängalt kannatada ning kants ja ordukirik lõhuti. Algasid kauakestvad sõjad. Ordu sõlmis liidu Taani ala vasallidega ning Tartu ja Lääne-Saare piiskoppidega. Riia linn, keda toetas peapiiskop oma vasallidega, astus koguni leedulastega ordu vastu liitu. Mõlemad pooled ainult ei sõdinud teineteisega, vaid kaebasid ka paavsti juures teineteise peale. Ordu ning Riia linn laimasid teineteist kõige hirmsamal kombel, lisades tööle hästi palju valet juurde. Peale selle andsid ühe kui ka teise saadikud paavstile ja tema nõuandjatele meeleheha. Paavsti otsused kõikusid, — kord olid nad ühe, kord teise poole kasuks.

Võitlused katkesid kauemaks ajaks alles 1330. a. Sel aastal piiras ordumeister Riia linna ümber ning kodanikud pidid nälja tõttu alistuma. Riialased lubasid nüüd uuesti üles ehitada ordu kantsi Riia linnas, töötasid ordu sõjaväes teenida ning ordule kohtumakse maksta. Kuid jäävat rahu ei saanud nüüdki linna ja ordu vahele.

Rõivastustüli. Üks pikemaid tülisid ordu ja peapiiskopi vahel oli nn. rõivastustüli. Peapiiskopid tahtsid muuta toomkapiitli¹ liikmete rõivastist hästi erinevaks ordu omast. Kaua aega olid toomhärрад kandnud valget rüüd, mis oma värvuselt tuletas meelde ordurüütlike oma. 1373. a. aga andis paavst ühe peapiiskopi palvel bulla, millega toomhärerade rõivad muudeti mustaks. Ordu ei jäänud sellega rahule. Ta hakkas vallutama peapiiskopkonna losse ning peapiiskop oma tähtsamate poole-

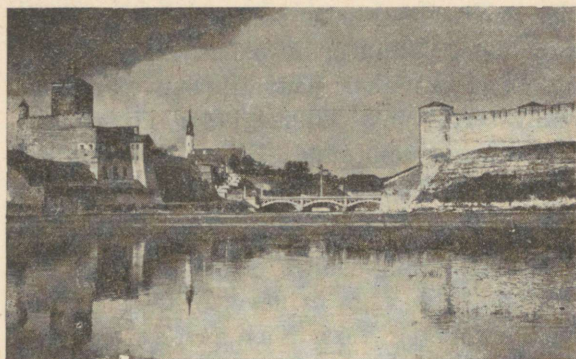
¹ Toomkapiitel — piiskopikiriku juures ametis olevate vaimulikkude koondis. Etendas tähtsat osa piiskopi valimisel.

hoidjatega pidi maalt põgenema. Peapiiskopi palvel pani paavst ordu tüli ajal küll kirikupõlu alla, kuid ordu oskas enda varsti põlu alt v a b a s t a d a seega, et ta maksis paavstile suure summa raha. Raha eest andis paavst XIV s. lõpul isegi bulla, milles öeldi, et tulevikus ainult orduvend võib saada Riia peapiiskopiks ning toomkapiitel peab tulevikus koosnema orduliikmeist.

Kuid ordu võit peapiiskopkonna üle polnud kuigi kindel. Isegi orduliikmed muutusid piiskopiks saades ordule vaenlikuks, sest peapiiskopi ja ordu huvid olid väga erinevad. XV s. teisel veerandil võeti peapiiskop H e n n i n g v o n S c h a r f e n b e r g i korraldusel toomkapiitlis uuesti tarvitusele mustad rõivad. XV s. teisel poolel tekkis koguni sõda ordu ning piiskopi ja Riia linna vahel, mis kestis üsna kaua aega ning lõppes alles 1491. a. ordu võiduga.

Vasallide võimu kasvamine. Peapiiskopi ja ordu vahelistes tüldes püüdsid mõlemad pooled kindlustada endile vasalkondade poolehoidu. Vana-Liivimaa vasallid ei olnud kaugeltki alati truud oma senjööridele. 1397. a. andis ordu kõrgemeister Konrad von Jungingen Harju-Viru vasallidele uue lääniõiguse, mille järgi ka vasalli naissoost järeletulijad said õiguse pärida lääne. Seni olid seda võinud ainult mehed. XV s. keskel andsid ka Liivimaa piiskopid oma vasallidele sellised õigused, et kindlustada nende truudust ja abi sõja korral.

Maapäevad. Hädaoht, mis ähvardas sakslasi Vana-Liivimaal nii maa päriselanikkude kui ka välisnaabrite, leedulaste ja venelaste, poolt, ei lubanud uusi võime kogu oma jõudu kulutada omavahelisteks s i s e s õ d a d e k s. Tülidele tuli otsida lahendusi rahulikumal teel. Selleks läks XV sajandil moodi kokku kutsuda m a a p ä e v i, kes otsustasid kogu Liivimaa seisukohalt tähtsaid küsimusi. Maapäev jagunes nelja seisusse: 1) peapiiskop ja piiskopid, 2) ordumeister rüütlite ja käskijatega, 3) vasallid, 4) linnad. Küsimusi arutati esmalt seisuste kaupa eraldi, hiljemini tehti ühine lõppotsus. Kõik nimetatud seisused võtsid ühiselt osa maa valitsemisest ja kaitsemisest ning moodustasid nii maavalitsemise seisukohalt liidu ehk konföderatsiooni. See tõttu võime nimetada aega 1227—1561 Vana-Liivimaa konföderatsiooniajastuks.

44. joonis. Vaade Hermanni linnusele ja Jaani-
linnale.

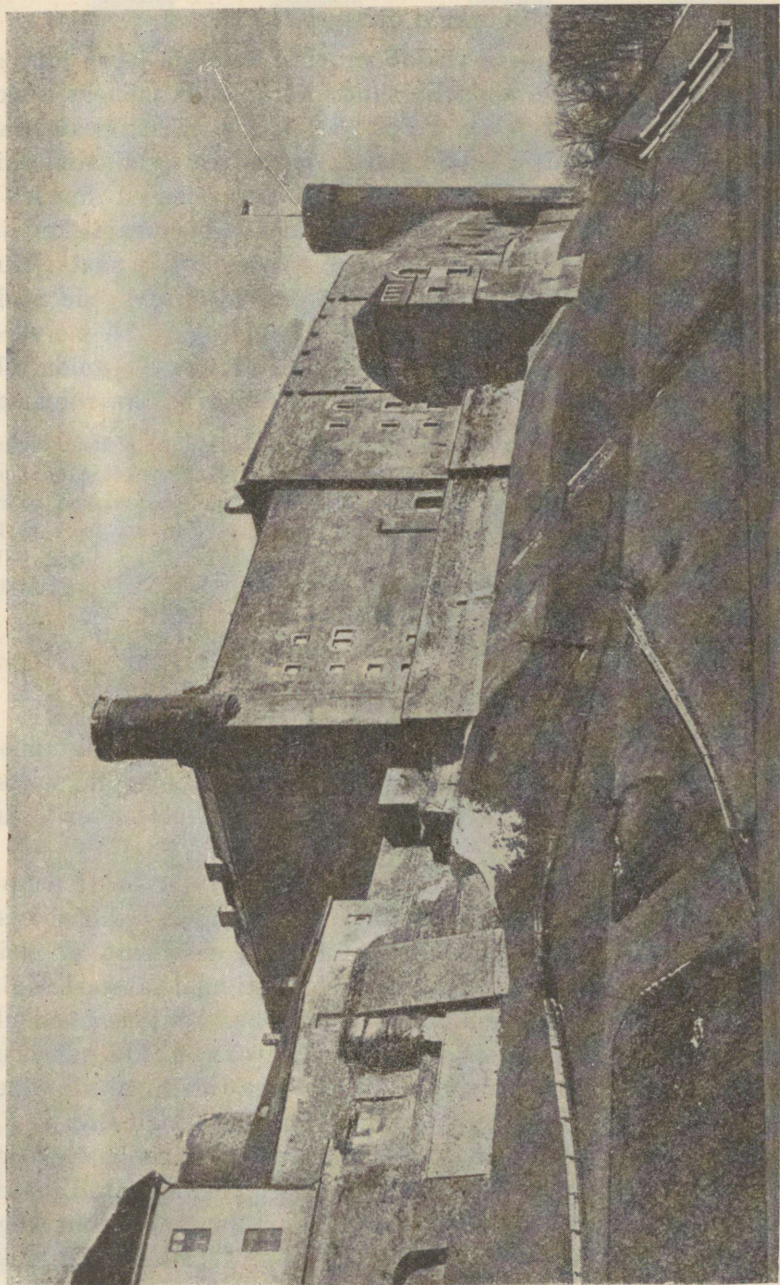

45. joonis. Hermanni
linnus.

6. Välisväeõhukohu suurenemine. Wolter von Plettenbergi võidud.

Saksa ordu kaotused Poolale XV s. XV sajandil nõrgenes Saksa ordu võim sõdade tõttu, mida tal tuli pidada Poola ja Leeduga. Esimeses Thorni rahus 1411. a. kaotas ordu Leedule Samogiitia, poliitiliselt tähtsa maa-ala, mis võimaldas Preisi- ja Liivimaa vahel maa kaudu ühendust pidada. Teises Thorni rahus 1466. a. ei kaotanud ordu ainult lääne Preisimaal, mis läksid Poolale, vaid minetas koguni oma iseseisvuse. Ordumeister muutus Poola kuninga vasalliks. Ordu Liivimaa ala jäi küll poliitiliselt iseseisvaks, kuid tal ei olnud enam hädaohu korral Preisimaalt tõsist abi loota.

Venelased muutuvad Liivimaale hädaohtlikuks. Samal ajal, kui Liivimaal sisetülid ei tahtnud vaibuda ja Saksa ordu aina jõuetumaks muutus, kasvas Venemaal Moskva suurväerstiiriik tugevaks. Moskva valitsejad vallutasid rea teisi väikesi Vene riike, nende hulgas ka Pihkva ja Novgorodi. Viimased asusid ordumaade n a a b r u s e s. Kaheksakümnendail aastail tegid venelased julma rüüsteretke Lõuna-Eestisse. Kuid venelased ei tahtnud hoopiski enam leppida ainult Vana-Liivimaa rüüstamisega, nad ihkasid koguni vallutada seda maad. Seega oleks ju Moskva riik välja jõudnud Läänemere äärde, mis soodustaks kergemat suhtlemist ja kauplemist läänepoolsete rahvastega. Seepärast ehitaski üks Moskva suurväerstidest, Joann III, 1492. a. Narva jõe

46. joonis. Tallinna Toompea loss, endine ordulinnus.

kaldale ordulossi vastu I v a n g o r o d i kantsi. See pidi olema heaks toetuspunktiks sõja korral orduga.

Wolter von Plettenberg võidab venelasi Smolina järve juures. Venemaa poolt läheneva hädaohu suutis kõrvaldada mõneks ajaks ordumeister Wolter von Plettenberg. Tema vaigistas Liivimaa seisuste tülid ja laskis maa kaitseks rea kindlustisi ehitada. Plettenbergi mõjul nõustusid Liivimaa seisused m a k s e m a k s m a p a l g a s õ d u r i t e palkamiseks ning peapiiskop ja piiskopid lubasid maa kaitseks oma sõjamehed välja saata. Kui Vene väed Liivimaa piiresse tungisid, löödi nad orduvägede poolt tagasi. Pihkva ligidal S m o l i n a järve kaldal kaotasid Vene väed 1502. a. otsustava lahingu. Rahu tehti esialgu 6 aastaks, mida hiljemini pikendati mitu korda. Nii algas Liivimaal pikem rahuage.

1. Mispärast oli ordu ja Riia linna vahekord halb?
2. Millest tekkis rõivastustüli?
3. Kes said maahärrade omavahelisist tülidest kõige rohkem kasu? Mille näol?
4. Mispärast muutusid Vana-Liivimaal maapäevad vajalikuks? Kes olid neil esindatud?
5. Kuidas vähenes Saksa ordu võim I ja II Thorni rahu tagajärjel?
6. Mispärast muutusid venelased XV s. lõpul jälle hädaohulikuks Vana-Liivimaale?
7. Kuidas kõrvaldas Plettenberg venelaste poolt ähvardava hädaohu?
8. Millal oli Smolina lahing?

7. Elu Vana-Liivimaa linnades.

Linnade tekkimine, kasvamine ja välisilme. Maa vallutamise järel ehtasid võõrad meie maale hulga losse. Ühed neist olid suuremad, teised väiksemad. Mõnede, eriti tähtsate losside ümber kujunesid aegamööda l i n n a d.

Kõigepealt asusid lossi ümber elama s a k s a k a u p m e h e d, käsitöölised ja teised, kes elatusid enamasti juhuslikust tööst. Ordurüütliid ja piiskopid ise hoolitsesid selle eest, et meie kodumaale tuleks rohkem mitmesuguseid ametimehi-sakslasi. Kuid ka palju e e s t l a s i a s u s linnadesse. Liivimaa konföderatsioonijastu (riikideliidu) alguses oli neid seal rohkem kui sakslasi. Saksa kaupmehi ja käsitöölisi oli esialgu Vana-Liivimaal nii vähe, et nad üksi poleks kuidagi toime tulnud linnade kindlustamise ja kaitsemise raskete ülesannetega. Seepärast nähti päris heal meelel e e s t l a s t e l i n n a a s u m i s t. Oli lossi ümber ehitatud majadest kujunenud juba alev, ehitati ka sellele müür ümber. Nii saigi lossist ja tema ümber olevast alevist l i n n. Tallinn, Viljandi, Pärnu, Kuressaare ja veel mõned teised linnad on ordulossi, Tartu

47. joonis. Keskajal Eestis löödud münte.

I r e a s (üal) Tartu piiskoppide münte: 1 — Theodor Hake brakteaat (ühe poolega münt, XV saj.), 2 — Bartholomeus Savijerve brakteaat (XV saj.), 3—4 — Johannes Blankenfeldi artig'id (XVI saj.). II rida: 1—4 — Tallinnas münditud artig'id mitmelt ajajärgult. III rida: 1 — Tartu piiskopi Johannes Vihhuseni šilling (XIV saj.), 2 — Tartu piiskopi Johannes Bey šilling (XVI saj.), 3 — ordumeister Plettenbergi veering, münditud Tallinnas (XVI saj.), 4 — ordum. von der Recke šilling, münd. Tallinnas (XVI saj.). IV rida: 1 — ordum. Lürstenbergi veering, münd. Tallinnas (XVI saj.), 2 — ordum. Kettleri veering, münd. Tallinnas (XVI saj.), 3 — sama mündi teine pool. V rida: 1 — ordum. Galeni veering, münd. Tallinnas (XVI saj.), 2 — otstarve täpsemalt teadmata, võib-olla abimündina käibel olnud, münd. Tallinnas (XVI saj.), 3 — Tartu piiskopi Hermann Wesseli pooltaaler (XVI saj.). Artigid, veeringid, šillingid ja pooltaaler hõbedast.

ja Haapsalu aga piiskopilossi ümber tekkinud. Linna ehitamisel hoiti ruumi väga kokku. Majad ehitati ligistikku (näit. Tallinnas), mitmekordsed ja nende pealmised korrad tihti laiemad alumistest. Tänavad tehti kitsad ja kõverad, turuplatsid väikesed.

Kõik see tehti selleks, et linnamüür saaks võimalikult lühem. Linnamüüri ehitamine oli kallis ja võttis palju aega. Pealegi oli linna seda kergem kaitseda vaenlaste vastu, mida lühem oli müür. Sissepoole müüri jäeti üsna avar ruum ringtänavajaoks. Seda mööda saadeti kaitsejad ruttu sinna, kus hädaoht kõige suurem. Niisugune ringtänava osa on näit. veel praegu Tallinnas näha, kus ta kannab Müürivahe tänavaga nime. Linnamüürid varustati tornide ja kindlate väravatega, neist väljaspool kaevati sügavad kraavid. Juba kaugelt paistsid linna tulijaile võimsad kindlustised. Ainult üsna väikestes linnades olid linnamüürid mannetud või neid asendas lihtsalt kõrgele vallile püstitatud puutara.

Niisama toreda mulje kui kindlustised jätsid kirikud. Suurepäraselt mõjusid nad eriti keskaja lõpu poole, mil jõukad linnakodanikud olid lasknud vanad kirikud ümber ehitada ja ilusate tornidega varustada. Kui mõelda sellele, kui vähe inimesi elas keskajal meie linnades ja kui palju suuri ja toredaid kirikuid seal ehitati, siis peab aina imestlema. Kirikuis leidis ilusaid nikerdatud ja maalitud altareid, kunstipäraselt raiutud hauakive ja mälestustahvleid, kalleid lühtreid ja muid hinnalisi sisustusesemeid. Linnatänavail võis tihti kohata liikumas munki ja preestreid. Ilmlikest ühiskondlikest hooneist leidis suuremais linnus raekoda, gildimajad, kaalukoda, mündikoda. Eramajad olid esialgu suurelt osalt puust, ent keskaja lõpuks olid nad suuremais linnus kõik asendatud kivimajadega. Et majad tihedalt koos asusid, siis olid puumajad õige tulekardetavad. Tihti rüüstasid suured tulikahjud linna. Majad olid asetatud kitsa otsaga vastu tänavat. Sillutatud olid ainult turuplatsid ja peatänavad. Puhtus jättis tänavail palju soovida, sest sinna visati sageli igasuguseid jätiseid, ka jätsid sinna sõnnikut hobused ja kodanikkude kariloomad. Algelist vesivarustust omas linnadest ainult Tallinn. Lahtist veekanalit pidi juhiti vesi Ülemiste järvest linna kaevudesse.

Väljaspool linnamüüre tekkisid varsti eeslinnad ehk agulid. Siin elas väikesis lihtsais majakesis igasugune alamrahvas: lihttöölised, voorimehed, kalurid jne. Siin aga leidis ka üksikuil jõukail kodanikel suuri aedu ja maju, kus meeeldi viibiti suvel.

48. joonis. Tartu plaan. Plaanil on näha (all) jõgi. Linna piiravad vall ja kaks veega täidetud kraavi (a — üks paremalt, teine vasemalt poolt). Piiskopiloos (b) ühes teiste ehitistega asub vasemal pool ja on valliga all-linnast eraldatud. Pildi ülemisel poolel on näha suur toomkirik (d). Raekoda (e).

Mõned linnad omasid väljaspool müüre ka avalikke aedu. Näiteks oli Tallinnal Papagoi- ja Roosiaed. Samuti asetsesid eeslinnades kalmistud ja pidalitöbiste haiglad. Viimase töve all kannatajaid oli keskajal eriti palju.

Nii lossid kui ka linnad ühendati isekeskis teedega, millel oli nii sõjaline kui ka kaubanduslik tähtsus. Neid mööda liikusid kaubavoorid linnast linna. Kõige suuremaks kasvasid need linnad, mis olid mere või käidavamate teede ääres, näit. Tallinn, Pärnu, Tartu, Narva ja Viljandi.

Elanikke ei olnud meie kodumaa tähtsamais linnus kuigi palju. Suurimas neist, Tallinnas, oli umbes 10 000 elanikku, Tartus pisut vähem. Kuid oma aja kohta võis neid linnu pidada päris suurteks. Selleaegses Euroopa linnade peres oli nende osatähtsus palju suurem kui praegu on meie linnade oma. Elanikkude arvult seisid meie linnad suurimatele Euroopa linnadele siis palju lähemal kui praegu. Londonis näit. oli XIV sajandil ainult 35 000 elanikku, teistes praegustes pealinnades koguni veelgi vähem. Soome ja Rootsi tähtsamais linnades oli kaugelt vähem elanikke kui Tallinnas.

Linnade sisemine korraldus. Linna valitsemine oli kõige jõukama kihi — kaupmeeste — käes. Nende hulgast valiti raehärrad ja pürjermeistrid. Raehärrad moodustasid linna raekogu, mille juhatajaiks olid pürjermeistrid.

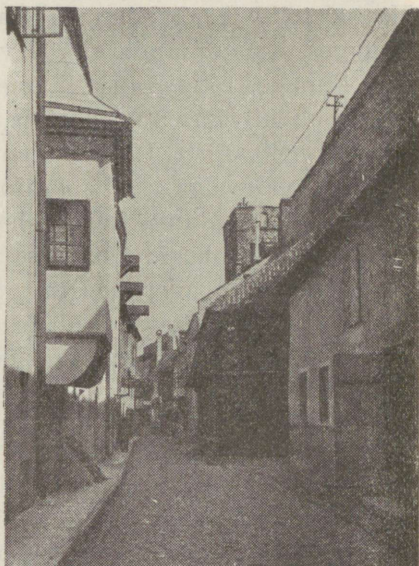
Raekogu valitseski linna, ajades selle jooksvaid asju. Ta valvas korra järele, hoolitses linna tervishoiu ja hariduse eest, juhtis linna majapidamist ja mõistis kohut. Et raekogu oli ülemaks kohtuks, siis nimetati teda ka r a e k o h t u k s. Sel ajal oli vajalik, et linnaelanikud pidid olema mingi ühingu liikmed. Iga ühing kaitses oma liikmete huvisid. Kaupmehed ühinesid suureks, käsitöölised väikeseks gildiks. Suurel gildil oli õigus osa võtta ka linna valitsemisest. Ta pidi kaitsema ka väikese gildi huvisid.

Linnakodanikkude elu oli hoopis teissugune kui ordurüütlite ja vaimulikkude seisusel. Viimased elasid teiste tööst ja vaevast: alistatud rahvas pidi neid toitma. Muidugi võttis seetõttu laiskus ja kõlvatus nende keskel maad. Linnakodanikel polnud võimuga kellelki midagi nõuda, nagu rüütliid ja vaimulikud võisid teha talupoegadega. Kodanikud olid vabad ja iseseisvad inimesed. Neil polnud puudu ettevõtlikkusest ja julgusest. Nad tegid usinasti tööd, sest ainult töö võis neid toita. Ühed kauplesid, teised tegid käsitööd.

Käsitöö. Käsitöölistel oli peale gildi veel hulk tsunfte ehk ametiühinguid. Nagu mujalgi, nii elasid meiegi suurimais linnus ühe ala käsitöölised ligistikku. Tallinnas asusid näit. kingseppade töökojad ja poed turu nurgal praeguses Kinga tänavas. Vana-Liivimaa väiksemais linnus olid aga ametiühingud välja kujunemata. Kodanikkude tähtsaks elatusalaks oli neis põllutöö. Tsunftide ülesandeks oli kindlustada oma liikmetele töövõimalusi. Ühelt poolt

muretsesid nad selle eest, et saadustel oleks turgu, teisalt kandsid hoolt, et käsitöölistel ei tuleks puudus toormaterjalist. Turu kindlustamiseks valvati selle järele, et ametiühingu liikmed teeksid head tööd, ja nõutati määrusi, mis keelasid tsunfti mittekoolujail („käperdajail“) oma saaduste müügi. Et mõni tsunfti liige teiste eest kogu tööd ära ei teeks ja teised tööta ei jääks, selleks oli keelatud pidada liiga palju õpipoisse ja selle.

Tsunfti täisõiguslikuks liikmeks, meistriks saamiseks tuli läbi teha õppeaeg, mis enamasti kestis mitu aastat, Esmalt tuli töötada õpilasena ja siis sellina. Sellid tavatsesid rännata ühest linnast ja ühe meistri juurest teise, et omandada mitmelt poolt kasulikke töövõtteid. Enne meistriks saamist pidi sell esitama „meistri-töö“, millega ta näitas oma tööoskuse kõrget taset.

49. joonis. Müürivahe tänav Tallinnas.

Hansa leping. Keskajal puudus lääniolu tõttu üldine riiklik kaitse. Sigis rohkesti röövleid, kes kimbutasid kaupmehi nii merel kui maal. Eriti kardetavad olid röövrüütliid, kes teotsesid julgelt, näiteks Saksamaal korralageduse ajal (1254—1273). Keisri-võim puudus sel ajal täielikult, valitses rusikaõigus. Eriti kardetav oli liikuda kaupmeestel, sest rüütliid muutusid elukutselisteks röövliteks. Linnad kui ka vürstid ja teised suurnikud kaitse-sid end nagu suutsid. Asutati mitmed linnade lepingud, neist kõige tähtsam oli Põhja-Saksamaa „Hansa leping“. Lepingusse astunud linnad ühendasid oma sõjaväed ja kindlustasid sel teel kaubavooride ja kaubalaevastikkude korraliku kaitse. Sageli pidid nüüd röövrüütliid suurte kaotustega tagasi lossi põgenema. Kesk-aja kaubandust halvasid ka sagedased tollipiirid, sest lääniolu tõttu oli Euroopas palju väikesi riigikesi (mõisriike). Ka olid teed väga halvad.

Hansa liidul oli hästi välja kujunenud juhatuse, kes pidas oma koosolekuid Lüübekis. Kui mõni linn ei täitnud lepingu üldisi määrusi, heideti ta liidust välja. Liitu kuulusid XIV s. lõpul ligi 80 linna (näit. Lüübek, Breemen, Hamburg, Danzig, Köln jt.). Hansal olid kaubakontorid paljudes linnades, näit. Londonis, Brügges, Amsterdamis, siis Novgorodis ja Smolenskis. Meie kodumaa linnadest olid Hansa liikmed Tartu, Tallinn ja Pärnu. Hansa leping oli niivõrra tugev, et ta valitses Põhja- ja Läänemerel ja kauples neil vabalt. Läänemeremaadesse toodi riidet, relvi, ehteasju ja soola, välja aga veeti tooraineid, nagu vilja, mett, loomanahku ja merivaiku. Hansa kaupmehed kauplesid ka Põhja-Itaalia linnadega. Alul liikusid kaubavoorid mööda mandrit lõunasse, hiljemini aga hakati meriteed tarvitama. Kaubalaevad liikusid läbi Gibraltari merekitsuse Vahemerre. Nii oli Hansal ühendus oma aja tähtsamate kaubaturgudega.

Kaubandus. Rohkem kui käsitöö rikastas meie linnu kauplemine. Vana-Liivimaa linnad mängisid v a h e t a l i t a ja osa Venemaa ning Lääne-Euroopa vahel. Nad ostsid kaupu läänepoolsete maade kaupmeestelt ning müüsid edasi venelastele, kord siinsamas, kord Hansa kaubakontoris Novgorodis. Samuti tõid nad kaupu Venemaalt ja Soomest edasitoimetamiseks Lääne-Euroopasse. Lääne-Euroopasse viidi siit Venemaa, Soome ja kodumaa karusnahku, Vene- ja kodumaa kalu, meie vilja ja lina. Sisse veeti sealt oma ja naabermaade tarbeks kalevit ja lõuendit, soola, heeringaid, rohukaupu, metallesemeid. Tallinn oli väga tähtis s o o l a k a u b a n d u s e poolest. Siinsetest suurtest soolaladudest ei varustatud ainult meie kodumaad, vaid ka Soomet ja Venet. Tartu oli tähtis Vene ja kodumaa vaha edasitoimetaja Lääne-Euroopasse. Transiitkaubanduse juures ei teeninud muidugi ainult kaupmehed, vaid ka ladujad ja voorimehed.

Eestlased linnades. Suuremad linnad, nagu Riia, Tartu ja Tallinn, olid kaunis iseseisvad ega a r v e s t a n u d palju ordu ja vasallide soove. Nad andsid kaitset ka talurahvale. Kui talupojal läks korda üle ühe aasta linnas elada, siis ei antud teda tema valjule isandale enam välja. Selline tähtaeg kehtis taluperemeeste suhtes. Maata talurahvast, sulaseid ja popse ei tahtnud meie linnad aga üldse välja anda. Talupoega suuremast linnast kätte saada polnud mõisnikul kerge. Tallinnas näiteks tohtisid linna piirides

50. joonis. Karja kiriku siseskulptuur.
Skulptuurgrupp võidukaare lõunapiidal. Esiplaanil Püha Nikolaus katoliku
piiskopi rõivastises.

ainult raekohus ja tema ametnikud kedagi vangistada. Ühelgi võõral võimul polnud seda õigust. Sellest hoolimata tungisid vahel kõrgid aadlikud linna päralt olevale maale¹, mõnikord isegi müüridest ümbritsetud linna, et talupoegi vägivaldselt maale tagasi viia. Sellest tekkis Tallinnal Harju-Viru aadliga rida ägedaid tülisid, milles mõnikord langes inimesigi. Oma avara iseseisvuse kaitseks Tallinna pärislinn ei ümbritsenud end ainult müüriaga välisvaenlaste vastu kaitsemiseks, vaid püstitas selle ka vastu Toompead, kus rüütelkond maju omas. Iseteadliku aadli heidutamiseks tarvitas linn vahel üsna karme võtteid. Nii laskis Tallinna raad vangistada ja mõistis surma Riisipere uhke mõisniku Johann von Uexküll'i, kes oli surnuks piinanud ühe talupoja. Vastutusele võeti ta peamiselt viimase venna kaebusel, kes oli Tallinnas tänavaprügitajaks. Aadli ja linna vahelisi tülisid püüti vahete-vahel lepingutega lõpetada, mis aga vaenlikkust täiesti ei kaotanud.

Igatahes pääsesid paljud eestlased vabadeks linlasteks. Sel ajal oli kombeks öelda: „Linna õhk teeb inimese vabaks.“ Alul kolisid talupojad avalikult linna elama, pärast sunnismaisuse tekkimist põgenesid nad sinna salaja.

Eestlaste arv meie kodumaa linnades oli üsna suur. Väiksemis linnades ületas ta sakslaste oma. Narvas oli näit. sakslasi ajuti ainult 20%. Aga ka suuremais linnus oli eestlasi külluses. See paistab kas või sellest, et XV saj. viimasel veerandil olid Tallinnas kahe linnakiriku juures eestikeelsed jutlustajad. Samuti peeti eestikeelseid jutlusi dominiiklaste ordu avaras kloostrikirikus.

Ilma eestlasteta poleks meie linnad üldse tekkinud ega püsinud. Saksamaalt saabus siia küll suurkaupmehi, kuid väikekaupmehi ja käsitöölisi kaugeltki mitte küllaldasel arvul. Eriti aga ei hakanud lihtsamate alade töölised Saksamaalt nii kaugele välja rändama. Eestlaste osatähtsust mõisteti linnades väga hästi. Kui XVI saj. alguses Harju-Viru rüütelkond nõudis Tallinnalt linna põgenenud talupoegade väljaandmist, vastas linn, et eestlaste väljaandmise puhul linn muutuvat aleviks või külaks ja polevat üldse enam linn.

¹ Keskaegsed linnakodanikud tegelesid mõnel määral ka põllutöödega. Nende jaoks oli linna piires põllumaid ja ühiskarjamaid ning heinamaid.

Eestlased elatasid end linnades mitmesuguse tööga. Paljud neist olid majateenijad, paljud laevalaadijad, õllekandjad, kalurid, kiviraiujad, kingsepad, pagarid, puusepad, vasesepad jne. Enamasti kõigis tsunftides leidis eestlasi ja paljudes olid nad isegi arvult ülekaalus. Täiesti suletuks jäi eestlastele ainult pääs suurehk kaupmeeste gildi. Nad ei pääsenud rahvusvahelisi ärisid ajavate hansakaupmeeste ridadesse. Küll aga esinesid nad koha peal kaupade ülesostjaina suurkaupmeeste jaoks. Selleks tundsid nad kõige paremini rahva keelt ja mõtteviisi. Küll püüdsid kauplemise tarvis siinsed saksa kaupmehed ja isegi siia tulnud välismaalased (näit. mõned hollandlased) õppida eesti keelt, kuid tähtsamaiks kaupade ülesostjaiks maal jäid siiski eestlased. Samuti oli eestlaste käes väikekaubandus linna turgudel ja poodides. Paljud eesti naised pidasid poode, kust müüdi talurahvale ehteid, mis olid valmistatud maa-eestlaste maitsele vastavalt. Paljudel eestlastel oli linnas kinnisvarasid. Neid ei tohtinud nad pärandada oma kaugematele sugulastele, küll aga lastele. Muidu oleksid linnamajad sattunud talupoegade kätte, viimastelt aga kergesti mõisnikkude omandiks. Viimast ei soovinud aga linnakodanikud.

8. Kirik ja vaimuelu.

Vaimulik seisus. Tähtsamaks vaimulikuks Vana-Liivimaal oli Riia peapiiskop, kes elas, nagu kõik piiskopid, hästikindlustatud lossis. Peale tema kuulusid vaimulikku seisusse veel teised piiskopid ja muud vaimulikud, nagu preestrid, mungad, kloostriülemad jne. Igal piiskopil oli pea- ehk toomkirik. Siin pidas ta koos toomhärredega jumalateenistusi. Toomhärredes nimetati peakiriku vaimulikke. Neilt küsis piiskop oma piiskopkonda valitsedes nõu ja enamasti valisid nad ka uue piiskopi endise surma puhul. Kõige ilusam ja suurem toomkirikuist oli XIII sajandil ehitatud Tartu toomkirik, mida mitu korda ümber ehitati ja täiendati. Selle varemed asetsevad veel praegugi kõrgel Toomemäel.

Peale preestrite ja piiskoppide leidis meie maal ka munki ja nunni, kes elasid teistest eraldatult kloostrites.

Kuidas üldse tekkisid kloostrid?

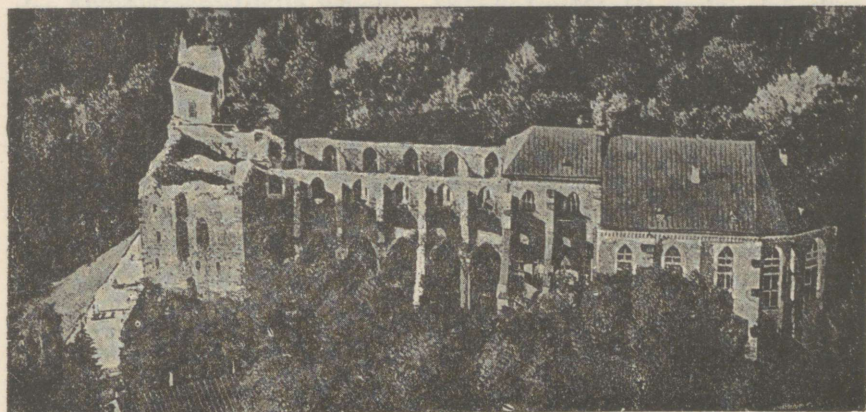
Armastuse ja vendluse vaim, mida nõudis Kristus ja ta õpilased, hakkas pikapeale kaduma ristiusu kirikust. Piiskopid ja tei-

sed kirikuülemad leidsid, et igav on elada kristlikus vagaduses. Neid hakkas huvitama ilmlik elu, väline au, hiilgus ja maine rikkus. Rahva kasvatamine ja õpetamine jäi seega sageli üsna unu-

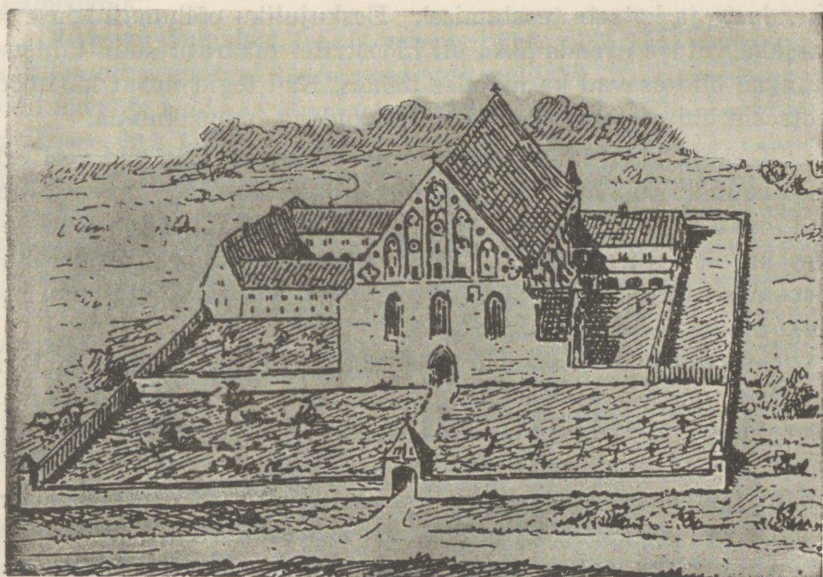

51. joonis. Mungad kloostrit ehitamas.

tusse. Oli aga küllalt neid, kes ristiusu nõuetest kinni pidasid, kuid seejuures teise äärmusse sattusid. Nad hakkasid ilmlikku elu ja tegevust põlgama, lootes sel teel enesele kindlustada igavese õndsuse. Et patust maailma maha jätta, asusid nad elama kas metsadesse, kuhu ühegi inimese silm ei ulatunud, või isegi kõrbedesse. Seal elasid nad äärmises vaesuses. Varsti hakati neile vaatama kui

52. joonis. Tartu toomkiriku varemed praegusel kujul. Katusega kaetud osas asetseb ülikooli raamatukogu.

53. joonis. Pirita klooster (rekonstruktsioon).

pühadele inimestele. Nende juurde asus ka teisi samasuguseid usklikke elama. Üksiklaste elamut, mis oli ümber piiratud näit. aiaga, nimetati k l o o s t r i k s, üksiklasi endid aga m u n k a d e k s. Mungad elasid kloostrites kindlate seaduste järgi oma ülema — a b t i juhatusel. Nad andsid töotuse, et elavad vaesuses, vallalistena ja alistuvad oma ülemale. Ka naised ei jäänud sellest liikumisest puutumata. Naiskloostrite elanikke kutsuti n u n n a d e k s. Kloostritel oli suur tähtsus. Nad olid head ristiusu levitajad, sest mungad tutvustasid ümbruskonna rahvast ristiusuga ja selle õpetusega.

Mungad pidid oma elu mööda saatma palves ja töös, sest töö ei lase hinge hukka minna. Juba kella 2 paiku helisesid kloostri kellad, kutsudes munki palvetama. Mõnes kloostri palvetasid mungad päeva kestel seitse korda. Juhtus aga munk palvetunnil näit. põllul olema, siis jättis ta töö seisma, laskus põlvili ja luges teatava palve, mille järel asus uuesti tööle. Kloostrile lähenedes võis juba kaugelt näha selle külasid ja põlde. Suure osa oma maa-dest said kloostrid kingitusena krahvidelt, vürstidelt ja teistelt. Seal töötasid nii talupojad kui ka mungad. Viimased olid väga agarad maid kuivatama ja metsa põllumaaks tegema. Samuti olid nad osavad uute viljasortide tarvituselevõtmisel ja igasuguste uuenduste ja katsete teostamisel. Eeskujuliku põllumajanduse ja karjakasvatuse arendamisel oli kloostritel määratu suur tähtsus. Mungad olid osavad ka muudes töödes. Nad tegid ilusat käsitööd, teetsesid ehitajatena, maalikunstnikkudena, muusikutena.

Keskaja kloostrites peale töö- ja teiste ruumide olid veel erilised ruumid raamatukogu, lugemise ja kirjutustööde tarvis. Mungad uurisid hoolega vanu kirju, kirjutasid neid ümber ja märkisid üles ka oma aja sündmusi. Munkadel oli mõnus hästikaitstud kloostrites järjekindlat vaimset tööd teha. Kloostrid olid nagu lossidki müüri ja kraaviga piiratud.

Suuremad ja tähtsamad kloostrid Eestis olid Padisel ja Pirital Harjumaal ning Kärknas Tartumaal. Mungad harisid meil peaaugalt p õ l d u ja tegid a i a t ö ö d, aga klostreis ei põlatud ka käsitööd; seal valmistati mitmesuguseid raudtarbeasju ja -riistu, puunõusid, kooti villast ja linast riidet jne. Tööd tehti suure usinuse ja hoolega. Kloostri põldudel kasvatatud vilja ja töökodades tehtud asju saadeti tihti müügile. Selleks peeti kloostrite juures isegi t u r g u. Mungad olid ainukesed, kelledelt eestlased võisid midagi õppida.

Jumalateenistus ja usuelu. Jumalateenistust peeti igal pool rahvale võõras ladinakeelses. Seepärast jäigi ristiusk eestlastele üsna tumedaks. Mõned palved ja pühakirjatükid olevat küll ka eesti keelde tõlgitud, kuid neist olnud vähe tulu. See ongi arusaadav. Preestrid, kes kihelkondades rahvale jumalateenistusi pidasid, olid ise harimata ega viitsinud eesti keelt õppida. Pealegi nõuti rahvalt vähe: Issameie-palve mõistmisest oli küllalt. Sedagi palvet ei nõutud kõigilt, vaid ainult abiellujailt. Hilise ajani püsis mõnes maakonnas ütlus „paadert lugema“. Issameie-palve algab ladina keeles sõnadega „Pater noster“. Sellest tulidki ütlushed, nagu „paadert lugema“, „paaderdama“ ja „paterdama“.

54. joonis. Mungad. Karistamisstseen XV s.

Ristiusu Jumalast teadis rahvas väga vähe ning tema poole ei julgetud seepärast palju pöörduda palvega. Hädas hüüti appi pühi mehi ja neitsi Maarjast. Kummardati pühi pilte. Mõnda kirikusse, kus leidis pühakute jäänuseid või muid pühi esemeid, mindi eriti meelsasti palvele. Nii kogunesid palverändajad Riia toomkirikusse, kus alal hoiti Kristuse vere tükki, Tartu toomkirikusse, kus oli püha Blasiuse¹ pöial, või Pärnu Niguliste kirikusse ja Vastseliina lossikabelisse, kus asusid imettegevad ristid. Vastseliina kabeli altariristist räägiti, et ta mõnel ööl salapärasel valguses kiirgavat, kuna kabelit täitvat õrnad muusikahelid, mis tulevat ei tea kust. Pühadelt esemetelt lootsid haiged abi ning paljud olevatki nende poole palvetades vabanenud oma hädadest.

Maal ei tuldud kirikusse ainult jumalateenistuse nägemiseks, tugevamaist kivikirikuist otsisid talupojad varju ka sõja korral. Ärevatel aegadel koguti siia oma vara ning vili ja võideldi, kui

¹ Veisekarja kaitseja ning abimees kurguhaiguste puhul.

55. joonis. „Vaikija“, nikerdas Tallinna raekojas. Kujutades mehe pead, kelle avatud suus puudub keel, pidi ta linnaisasid manitsema vaikimisele.

tarvis, vaenlastega. Mõned kirikud olid koguni tugeva müüri-
ga ümbritsetud.

Uue kristliku ebaususe kõrval püsis vana paganlik ebaus-
us k. Paljud eestlased kummardasid veel äikest, madusid ja pühi-
puid ning matsid oma surnuid hiitesse, kuigi see kõik oli
kõvasti keelatud. Oli aga ka eestlasi, kes tahtsid olla kõigiti krist-
laste Jumalale meelepärased oma vagade tegudega. Paljud talu-
pojad Põhja-Eestis astusid selleks Roosikrantsi vennas-
tusse, mille liikmed püüdsid lugeda hästi palju palveid. Üksi-
kud eestlased läksid kloostritesse või pääsesid muudesse kiriku-
ameteisse. Isegi eestlasest toomhärrasid on olnud.

Üldiselt ei vähenenud Liivi konföderatsiooniajastul eestlaste
ebausk, vaid aina suurenes. Eriti hakkas rahvas enam kui vare-
mini uskuma kurjevaimi. Sunnismaisuse tekkimine ja elu-
järje halvenemine ei lasknud eestlasi vaimselt küllaldaselt are-

neda. Kooli leidus ainult linnades ja kloostrite juures. Tähtsaimaks õppeaineks seal oli usuõpetus. Neisse koolesse meie kodumaal pääsesid eestlased harva. Võõrad võitjad takistasid rahva vaba arenemist, selle asemel et anda talle võimalusi rakendada lääne-euroopa kultuuri saavutisi.

1. Kuhu tekkisid meie kodumaal linnad? 2. Miks tehti tänavad orduaegseis linnades kitsad? 3. Missugused ehitised paistsid keskaegse linna puhul rohkem kui meieaegse puhul silma? 4. Mispärast tekkisid teie arvates eeslinnad? 5. Mispärast polnud elu keskaegseis linnus hügieeniline? 6. Missugused linnad kasvasid meil eriti suureks? 7. Kes valitsesid linna? 8. Mis olid gildid? 9. Mis olid tsunftid? 10. Milleks nad asutati? 11. Kuidas kindlustasid tsunftid oma liikmeile tööd? 12. Mida tuli selleks teha, et saada tsunfti täisõiguslikuks liikmeks? 13. Mispärast teie arvates ei arenenud tsunftiasjandus kodumaa väiksemas linnades? 14. Mispoolest erines linnakodanikkude elu vaimulikkude ja mõisnikkude omast? 15. Mis oli Hansa leping, milleks ta asutati? 16. Missugused kodumaa linnad kuulusid Hansasse? 17. Missugust osa mängis Vana-Liivimaa keskaegses maailmakaubanduses? Mis oli tähtsamaks Tallinna kaubaartikliks? 18. Kas oli eestlasil kasu linnadest? kuidas? 19. Kuidas suhtusid linnad talupoegade linnatulekusse? 20. Kas eestlasi oli palju keskaegseis linnades? 21. Mispärast ei võinud linnad püsida eesti soost elaniketa? 22. Missugustel aladel teotsesid eestlased linnades? 23. Missuguseid vaimulikke leidus meie maal? 24. Mispärast jäi eestlastele ristiusk väga kauaks võõraks? 25. Mis te arvate, kas oleksid eestlased iseseisvaks jäädes edenenud kultuuriliselt enam või vähem, kui sakslaste välituse alla sattudes? Katsuge oma oletusi põhjendada! 26. Valmistage võrdlev kronoloogiline tabel kodumaa ja üldajaloo kohta, alates muistsest iseseisvusajast, lõpetades Smolina lahinguga!

9. Suured leiutised.

Samal ajal (XV s.), kui meie kodumaa rahvas orjastati ja ja maa isandad võimu pärast tülitsevad, algas Lääne-Euroopas leiutiste ja avastiste aeg, mis tõi palju uut rahvaste ellu.

Sõjapidamisviisi muutis hoopis teiseks püssirohi, mida hakati (araablase eeskujul) tarvitama Euroopas arvatavasti XIV sajandil. Keskaegne loss ei pakkunud siitpeale enam kuigi head kaitset sõja korral, sest püssirohuga purustati ka kõige tugevamad müürid. Alul tarvitati püssirohtu ainult kahurites. Need olvad teinud nii suurt müra, et kardetud „taevalaotuse kokkuvarisemist“. Hiljemini hakati püssirohtu tarvitama ka püssides, mille tõttu nool ja amb oma tähtsuse kaotasid. Samuti kaotas oma tähtsuse rüütlite ratsavägi, mille asemele astus püssidega jalavägi. Püssid olid küll alul väga rasked ja suured, kuid siiski oli nende abil võimalik vaenlast tabada kaugema maa tagant. Püssirohul oli suur tähtsus ka majanduslikus elus, näit. kaevandustes.

K o m p a s s i leiutamisel oli suur tähtsus laevasõidu alal. Seni liikusid laevad ainult ranna läheduses. Magnetnõela tunti küll üsna varakult (araablaste kaudu), tegeliku tähtsuse omandas ta alles XIV sajandist peale. Alul pistetud magnetnõel korgist läbi ja heidetud vette, mis ei andnud aga mingisuguseid tagajärgi: vee liikumine ei lasknud magnetnõelal võtta kindlat sihti. Viimaks paigutas itaallane Gioja [l. : džooja] magnetnõela kinnisse karbikesse, mille peale olid tähendatud neli ilmakaart. Siitpeale hakkasid merimehed sõitma ka lahtisele merele, mille tagajärjel laevasõit muutus tihedamaks ja kaubitsemine elavamaks. Uus kompass näitas sõitjaile alati kindlat sihti ja oli neile abiks teelt eksimise puhul.

T r ü k i k u n s t i leiutamisel oli määratu suur tähtsus rahvaste vaimses elus. Loomanahast pärgamendi asemele võeti ristisõdade ajast peale küll paber tarvitusele, kuid siiski olid raamatud liiga kallid, sest käega kirjutamine nõudis palju aega. Seetõttu polnud laiemale rahvahulgale raamat üldse kättesaadav. Nõudmine kirjanduse järele kasvas aga järjekindlalt. Keskajal oli olemas peaasjalikult vaimulik kirjandus, mis rääkis usust, usklikkudest ja inimese õndsakssaamisest. Usk ja vaimulik kirjandus võisid inimesi köita ainult teatava ajani. Keskaja lõpul tekivad uued vaated ja huvid. See sünnib kõigepealt Itaalias, kus õitses omal ajal vana rooma haridus ja kus võrsus rikas kaupmeestekiht. Põhja-Itaalia kaupmehed liikusid Euroopas ja Idamaal, mille tõttu nende silmaring laienes ja nende huvid usust võõrdusid. Ühes jõukusega ja elava suhtlemisega kujunesid uued vaated ka teistel linnakodanikel. Nõuti vabamat elu ja tunti huvi vaimse töö järele. Eriti suur oli seltskonna huvi vana aja kirjanduse ja kunsti vastu, mis vaba usu mõjust. Uued haridusesõbrad kogusid suure usinusega vana aja kunstitöid (näit. kujusid, ehteasju, nõusid) ja käsikirju, mis olid laiali pillatud mööda kloostreid. Eriti huvitas neid ilukirjandus ja ajalugu, sest nende uurimine teeb inimese täielikumaks, vabamaks. Õeldu tõttu kasvas haritlaste arv ja tarvidus raamatute järele.

Kuidas hõlbustada raamatute paljundamist? See oli küsimus, mida püüti lahendada. Alul lõigati terved leheküljed puusse. Need kaeti musta värviga ja suruti pärgamendile või paberile. Siiski jäi raamat kalliks, sest väljalõikamine oli raske töö ja lehekülgede kaupa koos lõigatud tähti võidi ainult ühe raamatu trükkimiseks

56. joonis. Raamatuid trükkimas.

tarvitada. Hiljemini hakati tähti üksikult lõikama. Sellele mõttele tuli Johan Gutenberg (1450. a.), kes alul valmistas üksikuid tähti puust, siis tinast. Samuti hakkas ta trükipressi tarvitama, mille abil oli võimalik tähti ühetasaselt paberile suruda. Esimene raamat, mis Gutenberg oma kodulinnas, Mainzis, trükkis, on piibel. Siitpeale langesid raamatuhinnad tunduvalt ja raamat sai kättesaadavaks kõigile. Seetõttu võis ka humanism kiiresti levida ja uusi sõpru juurde võita. Mis üks inimpõlv kirjanduse, kunsti ja teaduse alal saavutas, selle võis ta nüüd raamatute abil järgnevale põlvele edasi anda. Nii oli trükikunsti leiutamisel hiiglasuur tähtsus.

1. Millal hakati Euroopas tarvitama püssirohtu? Millise murrangu tekitas see sõjaasjanduses? 2. Millal hakati tarvitama kompassi ja milline oli selle tähtsus? 3. Kuidas ja millal leiutati trükikunst? Kes oli leiutaja? 4. Kujutle, milliseid muutusi tekiks meie elus, eriti koolielus, kui kaoks äkki maailmast trükkimise oskus?

10. Suured avastused.

Portugallaste avastused. Teatavasti muutus risticsõdadega kaubanduslik suhtlemine Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel väga elavaks. Suuremal arvul voolas igasuguseid kaupu Euroopa turule. XV sajandil tõrjusid türklased itaalia kaupmehed Idamailt pea-aegu välja. Neist enestest ei saanud aga tõsiseid vahemehi Idamaa

ja Euroopa vahel. Kaubahinnad kasvasid mitmekordseks. Hakati otsima uut teed Idamaale, nimelt rikkasse Indiasse, millest räägiti kui imemaast, kus olevat külluses kulda, kalliskive, elevandiluid jne. Arvati, et on võimalik Indiasse pääseda ümber Aafrika ida poole purjetades. Vasco da Gama lahkuski 1497. a. Lissabonist, jõudes Healootuse neemeni, ja purjetas sealt ida poole, jõudes pika, vaevalise reisu järel Indiasse Mosambiki randa. Siit jõudis ta Kalkutta sadamasse (1498). Nii oli veetee Indiasse avastatud.

Lissaboni voolas nüüd määratul arvul mitmekesiseid kaupu: kalliskive, metalle, kulda, vürtse ja maiustoite. Siia ei jäänud need kaubad peatuma, sest Portugali ja teiste maade kaupmehed vedasid need laiali üle kogu Euroopa.

Kolumbus. Kolumbus oli itaallane. Ta sündis Genuas (1446) ja käis juba poisikesena kaugeil merereisudel. Meheas asus ta Madeira saarele elama, kus saarlased temale jutustasid, et meri lääne poolt randa ajavat puid, mida saarel ei kasvavat. See kinnitas tema arvamust, et lääne poole sõites võib jõuda Aasia idaranda. Tema ja paljud teised uskusid tol ajal juba, et maakera on ümmargune. Kolumbus valmistas hästi läbimõeldud plaani ja asus teele. Temale anti Hispaania kuninga poolt kolm väikest laeva, millega ta lahkus 1492. a. augustis Palose sadamast Kanaari saarte suunas. Kolumbus jõudis Uus-maailma 11. oktoobril. Ta võttis veel mitmed reisud ette ja käis ka Lõuna-Ameerikas. Huvi uue maailma vastu oli Hispaanias väga suur. Väljarändajaid oli palju. Kolumbus suri 1506. a.

Kolumbus ja kaasaeglased arvasid, et on üles leitud Aasia idarand. Varsti aga selgus, et leitud maa taga on veel suur meri, ookean. Hispaanlane Ferdinand Magalhães (l.: mögö-ljais) sõitis Tulemaa saartest mööda ja tegi esimese reisu ümber maailma (1519—22). Amerigo Vespucci (l.: vesputši) nime järgi, kes avaldas esimese Uus-maailma kirjelduse, hakati Uus-maailma nimetama Ameerikaks.

Ameerika avastamisel oli suur tähtsus rahvaste elus. Kaubandus muutus siitpeale palju elavamaks. Palju kulda ja hõbedat voolas Euroopasse, mis soodustas kaubavahetust, sest Euroopas oli keskajal rahast suur puudus. Elava kaubanduse tõttu arenes kiirsammul ka tööstus. Euroopa rahvad muutusid seetõttu

57. joonis. Kolumbuse laevad: St. Maria, Pinta, Nina.

palju rikkamaks. õpiti tundma merd, uute maade taimestikku ja loomastikku, rikastades sel teel loodusteadust. Esimene reis ümber maailma tõendas kõigile, et maakera on ümmargune, mida sel ajal väga paljud ei uskunud. Ka see oli suur samm edasi inimsoo vaimses arengus.

1. Miks otsiti XV s. mereteed Indiasse? 2. Loenda suuri avastajaid ning nende avastusi! 3. Millal avastati Ameerika? 4. Millise sihiga sõitis Kolumbus üle ookeani läände? 5. Mispärast nimetas Kolumbus Ameerika pärismaalasi indiaanlasteks? 6. Missugune oli maade avastamise mõju Euroopale? 7. Kes tegid esimesc reisu ümber maailma? 8. Kust on tulnud nimi Ameerika?

IV. Vana-Liivimaa riikkondlik kokkuv varisemine.

1. Kirikuelu rike. Martin Luther.

Kirikuelu rike. Suured leitudused ja avastused toimusid kõik peaaegu ühel ajal. Nad tõid palju uut Euroopa rahvaste ellu. Algas vaimne ja majanduslik tõus, mis kestis pikemat aega. Uued vaated kujunesid ka usu- ja kirikuelu suhtes. Kirikuelu oli täiesti laokile läinud näit. Saksamaal. Vaimulikud hoolitsesid kõigepealt oma sissetulekute ja lõbusa elu eest. Piiskoppide käes oli palju maid. Neid harisid talupojad, kes piiskopile ka maksusid maksid. Vaimulikud ise aga riigile oma maade pealt mingisuguseid maksusid ei maksnud. Küll pidid kõik maaomanikud ja põlluharijad kirikule veel kümnist maksuma. Kõik see tekitas pahameelt.

Pahameelt tekitasid ka teised asjaolud. Nagu meie maal Riia peapiiskop ja piiskopid võitlust pidasid orduga, nii pidasid Rooma paavstid võitlust võimu pärast kuningate ja keisritega. Nad sundisid valitsejaid oma sõna kuulma ja tahtsid sel teel saada kogu maailma juhtijaiks. Võitlus võimu pärast ja lõbus tore ilmlik elu nõudsid suuri summasid. Kuidas neid saadi? Piiskoppidelt võeti makse ja kirikuameteid müüdi raha eest. Kes rohkem maksis, sai koha. Et kõigest sellest ei jätkunud, hakati patte raha eest andeks andma. Valmistati pattude andeksandmise ehk päästukirju, mida mungad müüsid ja rahvas hea meelega ostis. Igal patul oli oma kiri ja hind. Mida raskem patt, seda suurem maks. Andeksandmis-kirju müüdi isegi nende pattude jaoks, mis inimene vahest kunagi hiljemini juhtub tegema. Sel teel said paavst ja piiskopid suuri sissetulekuid. Kerge vaevaga rikkusi saades hakkasid kõrgemad vaimulikud toredat ja kõlvatut elu elama. Lodevus ja kõlvatus valitses ka alamate vaimulikkude — preestrite juures. Kõlvatu

elu tungis ka kloostrite müüride vahele munkade juurde. Rahvas jäeti aga üsna unustusse. Selle õpetamine ja kasvatamine oli vaimulikkude arvamusel järgi igav töö. Nõuti ainult väliste usukommete täitmist. Õpetati, et inimene võib õndsaks saada, kui ta nii-

58. joonis. Martin Luther.

ja niipalju palveid päevas loeb, Pühamaal käib ja Jeesuse hauld palvetab, pühade inimeste rõivaid ja luid ostab. Pühade inimeste jäänustel pidi olema imet-tegev jõud. Viimaks tuli siis ka veel õpetus, et raha eest võib pattusid andeks saada. Kõik need vääranähtused sünnitasid usklike juures suurt pahameelt.

Usu-uute algus Saksamaal. Martin Luther. Saksamaal Wittenbergi linnas elas ülikooliprofessor Martin Luther, kes kauemat aega oli olnud mungana kloostriis. Kui ka Wittenbergis hakati müüma pattude andeksandmise kirju, ei võinud Luther enam vaikida. Ta seletas avalikult, et inimene võib õndsaks saada ainult usu läbi ja oma patte kahetsedes. Rahvast õpetatagu ainult pühakirja põhjal. Lutheril oli palju vastaseid. Neid kutsus ta enesega vaidlema ja lõi 1517. a. 95 vaidluslauset üles Wittenbergi kiriku uksele. Tol ajal oli viisiks vastaseid avalikult vaidlema kutsuda. Lutheril oli ka palju poolehoidjaid. Neile toetudes hakkas ta vääropetusi ja -pruuke kirikust välja heitma ning nõudis, et jumalasõna õpetataks rahva keeles. Seni oli see toimunud enamasti ladina keeles. Lutheri õpetuse poolehoidjaid kutsuti protestantideks, sest nad vaidlesid ehk protestisid riigivõimu vastu, mis ära keelas uue usuõpetuse levitamise. Nii saigi alguse usu-uude.

Usu-uude leidis laialist poolehoidu kõigi seisuste juures. Vürstid, krahvid ja rüütlid lootsid uuest usust enesele majanduslikke paremusi. Nad püüdsid saada kõrgemate vaimulikkude ja kloostrite maid, sest Luther niisuguseid maid ei tunnustanud, lugedes neid ülearusteks ja usuga vähe kokkukõlas olevateks. Haritud linnakodanikud olid samuti huvitatud kloostrite varandustest. „Halvad ajad! Aastast aastasse läheb elu ikka viletsamaks!“ seletasid orjustega koormatud talupojad. Talupoegadelt oli võetud õigus metsast puid raiuda, kala püüda ja heinamaid vabalt tarvitada. Kui Luther rääkis rahvale ristirahva vabadusest, siis said sellest talupojad aru maises mõttes. Kihutajate mõjul hakkasid talupojad mässama, püstitades rea nõudmisi, mis olid kokku võetud 12 punkti. Olgu neist siin nimetatud ainult järgmised: 1) kümnisemaksu vähendatagu, 2) küttimise ja kalapüügi õigus antagu tagasi, 3) maksusid vähendatagu ja pärisorjus kaotatagu jne. Viimases punktis oli öeldud, et talupojad taganevad neist nõudmistest, mis pole kokkukõlas pühakirjaga. Talupoegade mäss, nagu seda arvata võis, suruti maha. Suur osa saksa vürstidest võttis Lutheri õpetuse omaks, pani selle oma riikides maksma ja sai vaimulikkude maade omanikuks. Küllalt leidus ka neid, kes katoliku kirikule truuks jäid. Nii jagunes Saksamaa kahte leeri: ühelt poolt katoliiklased, teiselt poolt protestandid. Vahekorrad muutusid ikka teravamaks, mille tõttu puhkes verine kodusõda, mis 30 a. jooksul laastas killustatud Saksamaad.

Peale Lutheri, kuid temaga ühel ajal, alustasid võitlust katoliku kirikuga Ulrich Zwingli ja Johann Calvin. Mõlemad teetsesid Šveitsis. Calvini õpetusele rajatud usku hakati nimetama reformitud usuks. See levis Šveitsis, Hollandis ja kohati Inglis- ja Prantsusmaal. Lutheri usk leidis laialist poolehoidu Põhja-Saksamaal, Rootsis, Taanis ja teistes Põhja-maades.

1. Milles avaldus kirikuelu rike keskaja lõpul? 2. Millal esines Luther oma vaidluslausetega? Mille vastu olid need sihitud? 3. Mida õpetas ja nõudis Luther? 4. Mispärast tõstsid saksa talupojad mässu ja millega see lõppes? 5. Milliseid usu-uendajaid tead sa peale Lutheri? 6. Kus levis Lutheri ja kus reformitud usk?

2. Usu-uude Eestis.

Siseolud XVI saj. alguses Liivimaal. Ordumeister Wolter von Plettenberg kõrvaldas mõneks ajaks Venemaa poolt ähvardava hädaoahu, laskis maa kaitseks kindlusi ehitada ja vaigistas Liivimaa seisuste tülid. Pärast Plettenbergi surma tulid Liivimaale rahu tud a ja d. Moskva riigi sõjaline jõud aina kasvas XVI s. Seetõttu muutus olukord Liivimaale üha kardetavamaks. Liivimaa oleks pidanud koondama kõik oma jõud, et vaenlasele vastu panna. Siin aga toimiti otse vastupidiselt. Vaimulikkude ja ordu tülid puhkesid uuesti. Lisaks neile vastuoludele tekkis uusi, nagu usu-uute ga kaasaskäivad kokkupõrked ja lõhed rüütelkonnas. Viimases muutusid vähem võimsad vasallid vaenlikuks võimsate aadliperekondade vastu, kes enda kätte olid kiskunud suuri maa-alasid. Igaüks oli huvitatud ainult sellest, mis talle isiklikult kasulik oli. Hoolitseti ainult selle eest, kuidas mugavamini elada saaks ja kuidas saaks hankida rohkem maid ja tulusid. Väga tabavalt ütleb üks saksa ajaloolane: „Nad on nagu pimedusega löödud; seega, et nad omavahel tülitsevad, valmistavad nad vaenlasele teed.“

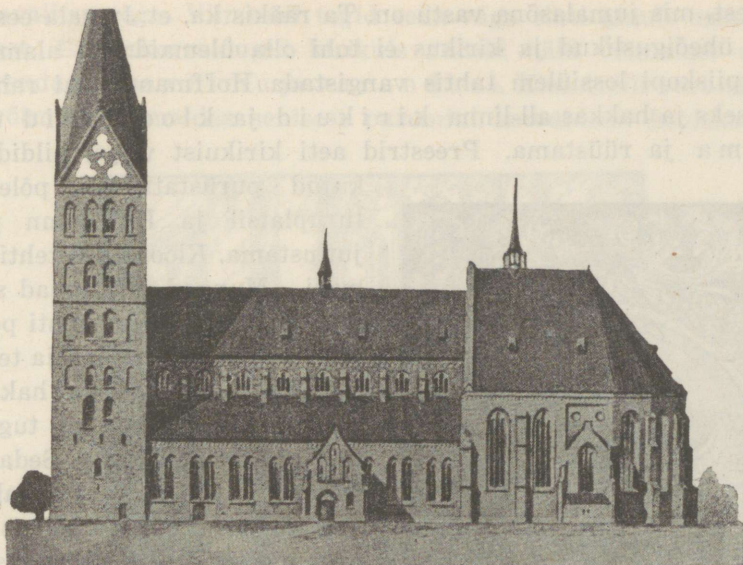
Lisaks sellele muutus talupoegkond siinse saksa aadli vastu üldiselt vaenlikuks, seda enam, mida enam ta seisund halvenes. Rahulolematust suurendas veel asjaolu, et talupoeg ei saanud mingisugust kaitset välisvaenlase vastu. Niiviisi olid kuhjunud üksikute kihtide omavahelised vastuolud, mis meelitasid ja julgustasid välisvaenlasi. Vana-Liivimaa oli saanud „pruudiks, keda ihaldasid paljud kosilased“. Nad ootasid ainult parajat silmapilku, et haarata siinsete alade järele.

Usu-uude tungib meie maale. Mõni aasta pärast tekkimist tungis uus usk Saksamaalt ka Liivimaale, leides siin elavat poolehoidu. Liivimaa vaimulikkonnas ilmesid samad üldtuntud pahed nagu mujalgi ja vaimulikkudega oldi siin niisama väherahul. Vaimulikke ei huvitanud enam jumalateenistus. See jäi üsna kõrvaliseks asjaks. Kõigepealt püüti rahvalt rohkem raha saada. Vaimulikud elasid lõbusat elu. Külastati üksteist ja mõisnikke. Peeti suuri joominguid ja sööminguid. Raha oli vaimulikel küllalt, sest kirikuil ja kloostreil olid suured maa-alad kasutada, mille eest riigile makse ei makstud.

Usklikke pahandas eriti aga see, et vaimulikud õpetasid, et inimene saab õndsaks, kui ta iga päev teatava arvu palveid loeb. Lisaks sellele hakati veel suuremate kirikupühade ajal pattude andeksandmise kirju müüma, näit. Pirita kloostri juures. Uus usk leidis tõsist poolehoidu kõigepealt linnades. L i n n a k o d a n i k u d elasid karskemat elu kui vaimulikud ja teised seisused. Laiskust, hooletust või kõlvatut elu võis nende juures vähem leida. Seepärast löid nad ka kohe usu-uute poole, mis kõlvatu elu hukka mõistis. Pealegi olid linnakodanikud teistest enam haritud. Kõrgema hariduse tõttu leidis uus usk siin suuremat arusaamist ja vastuvõtmist. Ka ihkasid linnad kloostrite maid ja muid varandusi endile. Nad teadsid, et uus usk ei tunnustanud kloostreid ja luges nad täiesti ülearusteks.

Usu-uude Tallinnas. Kõige varemini leidis usu-uude pinda Riias. Riia oli suur ja rikas kaubalinn ja asus Saksamaale lähemal kui teised Liivimaa linnad. Riias tungis usu-uude peagi Tallinna ja Tartu. Tallinna jõudis usupuhastus 1523. a. Siin hakkasid endine munk J o h a n n L a n g e ja mõned teised uut õpetust kuulutama. Raad lubas selleks linna kirikuid kasutada. Uue usu jutlustajad arvustasid teravalt katoliku vaimulikkonna halbu eluviise. Nad nõudsid, et jumalateenistuse korrast kõrvaldatagu igasugused väärkombed, näit. kujude ja piltide kummardamine jne. Usuõpetus toimugu ainult piibli alusel. Et rahvas õpetusest aru saaks, peetagu jumalateenistusi r a h v a k e e l e s.

Eriti vaenlikult suhtuti kloostritesse. Kodanikele ei meeldinud munkade ja nunnade r a h a a h n u s, korratud eluviisid jne. Kloostrielanikke süüdistati priiskamises, laiskuses, omakasus, kõlblusetuses, edevuses, upsakuses ja muus halvas. Usupuhastuse ajal teravnes linna ja kloostrite vahekord veelgi. Mungad astusid

59. joonis. Tartu toomkirik endisel kujul.

usu-uuendamisele vastu, nimetades selle kuulutajaid „kuradi jutlustajajaks“. Uue usuõpetuse mõjul tungisid inimesed kirikutesse ja purustasid seal pilte, kujusid ja muud. Osa varandust kanti rüüstajate poolt laiali. Linnavalitsus astus siin aga vahele, nõudes munkade ja ka kirikutest rüüstajate poolt äraviidud varanduste tagasiandmist linnale. Ta seadis linnas jälle rahu jalule ja lubas uue usu kuulutamist, mis sai kiiresti kogu linnarahva usuks. Mungad sunniti linnast lahkuma. Nad asusid Tallinna piiskopile kuuluvasse Porkuni mõisa, osalt ka mujale. Mõni aasta hiljem põlesid mungakloostri suured uhked ehitised maha. Usutakse, et mungad süütasid need kättemaksuks munkade väljaajamise eest. Ainult Tallinna nunnaklooster püsis veel mõnikümmend aastat katoliku-usulisena.

Usu-uude Tartus. Palju mässulisemalt levis uus usk Tartus. Siin hakkas jumalateenistust uues vaimus pidama kasuksepp Melchior Hoffmann. Ta oli vähese haridusega, kuid suurte vaimuannetega mees. Ta tundis hästi piiblit ja omas suurepäraselt kõneannet. Seetõttu saigi ta endale nimeks „Liivimaa prohvet“. Ta rääkis lihtsalt ja arusaadavalt, kuid üleskihutavalt. Hoffmann jutlustas suure ägedusega, nõudes meelearandust ja loobumist

kõigest, mis jumalasõna vastu on. Ta rääkis ka, et Jumala ees on kõik üheõiguslikud ja kirikus ei tohi olla ülemaid ega alamaid. Kui piiskopi lossiülem tahtis vangistada Hoffmanni, sai rahvas vihaseks ja hakkas all-linna kirikuid ja kloostreid üle võtma ja rüüstama. Preestrid aeti kirikuist välja, pildid ja

60. joonis. Melchior Hoffmann.

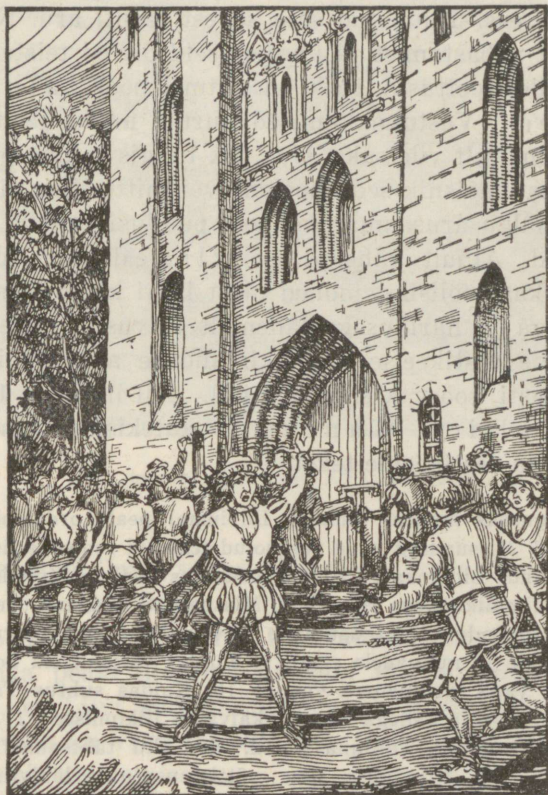
kujud purustati või põletati turuplatsil ja Hoffmann pidi jutlustama. Kloostrites tehti samuti. Mungad ja nunnad sunniti lahkuma. Nunni kästi peale selle veel mehele minna ja teiste inimeste moodi elama hakata. Viimaks tuli järg ka tugeva toomkiriku kätte. Seda oli kaitsemas lossiülem. Rahvahulgad liikusid Toomele. Algas kiriku piiramine. Võitluses said mitmed sakslased ja eestlased surma. Viimaks taganes lossiülem oma meestega lossi ja jättis kiriku saatuse hooleks. Rahvas purustas kiriku ukse, see ei pidanud löökpalgi tugevaile hoopidele kuigi kaua vastu. Algas rüüstamine. Jeesuse ja pühade meeste kujud hävitati. Pildid ja muud kaunistised kas purustati või põletati. Sellega ei lõppenud

veel rahva viha. Loss oli veel võitmata. Kahurid seati üles ja ähvardati loss maatasa teha. Nüüd astus linnavalitsus vahele ja võttis lossi oma kaitse alla. Rahva vaigistamiseks kutsuti Tartusse uus jutlustaja, kes ligi kuu aega uue õpetuse kohta seletusi andis. Hoffmann kaotas poolehoidu ja pidi Tartust lahkuma.

Siitpeale hakkas linnavalitsus ise kirikuelu korraldama. Ta pani kloostrid kinni ja keelas rahval katoliku kirikus käimise. Nii pääseski uus usk Tartus võidule. Aegamööda leidis see vastuvõtmist ka teistes linnades.

Seisused ja usu-uude. Seisustest suhtusid usu-uutesse kõige sõbralikumalt linnakodanikud ühes nende eesotsas seisvate

linnaalitsustega. Viimased tegid seda väga tihti ainult omakasu pärast. Ümberkorraldused kirikuis andsid häid võimalusi raele suurendada oma võimu ja varandusi. Kloostreilt varanduste äravõtmine võimaldas senisest paremini korraldada hoolekannet

61. joonis. Usu-uendajad Tartu toomkirikut piiramas.

vaeste ja haigete eest ning edendada koolielu. Kodanikke vaimustas uus õpetus, et inimene saab õndsaks ainult usu läbi, mitte kiriku eestkostmise tõttu.

Rüütelkondade (mõisnikkude) seisukoht usu-uute suhtes oli kõikumav. Alul olid nad selle liikumise vastu heatahtlikud. Nad lootsid, et saavad katoliku piiskoppide maad nüüd endile. Seepärast toetasid nad uue usu levimist ja takistasid usu-uute vastu sihitud bullade väljakuulutamist. Hiljemini muutusid

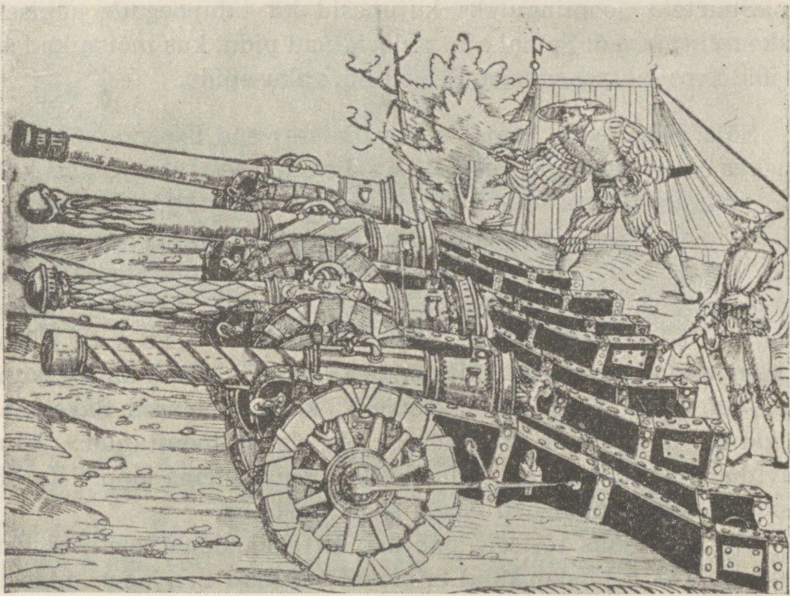
rüütelkonnad talupoegade rahunõude tõttu ja muil põhjusil usupuhanõude v a s t a s e i k s. Üldiselt levis uus usk nende keskel väga aeglaselt.

Talupojad lootsid uue usu tulekuga peamiselt endi olukorra parandamist. Uus usk rääkis, et inimesed on vabad ja üheõiguslikud Jumala ees. Talupojad said sellest teisiti aru. Nad nõudsid pärisorjusest vabastamist ja ühesuguseid õigusi teiste seisustega. Kui nad selles pettusid, tekkisid mitmel pool talupoegade rahunõud. Vastuhakkamised suruti maha ja talupoegade olukord jäi endiselt viletsaks. Uus usk tungis talupoegade keskele selle järgi, kas mõisnik seda pooldas või mitte. Usu sisu jäi talupoegadele esialgu arusaamatuks, sest puudusid rahva keelt oskavad õpetajad. Ainult vähesed eestlased said sakslaste-usupuhanõude kaastöölisiks, mõned neist isegi kirikuõpetajaiks, kes siis uue usuga ja haridusega lähemalt tutvusid. Sellest ajast on pärit ka meie eestikeelse kirikukirjanduse alged, milles suured teened on eesti soost kirikuõpetajail. Nii ilmus a. 1535 trükist õpetajate Kõlli ja Wanradt'i katekismus, milles kõrvu seisid saksa- ja eestikeelne tekst.

1. Missuguseks muutus olukord Liivimaal peale ordumeister Plettenbergi surma? 2. Missugused uued vastuolud tekkisid senisele lisaks? 3. Millal tungis usu-uude Liivimaale? 4. Mis soodustas uue usu levimist? 5. Kuidas oldi katoliku vaimulikkudega rahul? 6. Missugused olid uue usu põhimõtted? 7. Missugused uuendused tõi usu-uude kirikuellu? 8. Missuguseid pahesid heideti munkadele ja nunnadele ette? 9. Kuidas väljendasid kodanikud oma rahulolematust vana kirikukorra vastu? 10. Kuidas suhtus Tallinna linnavalitsus usu-uutesse ja sellega kaasas käivasse liikumisse? 11. Missuguseid tulemusi andis usu-uude Tallinnas? 12. Kes olid tähtsamad usu-uuendajad Liivimaal? 13. Missuguse ilme võttis usu-uute läbiviimine Tartus? 14. Millised erinevad põhimõtted olid Hoffmanni õpetuses, võrreldes teiste reformatsioonitegelastega? 15. Kuidas edenes usk teistes Liivimaa linnades? 16. Kuidas suhtusid üksikud Liivimaa seisused usu-uutesse? 17. Mistõttu ühed neist pooldasid ja teised eitasid usu-uudet? 18. Missugused seisused jäid usu-uute suhtes kõhklevale seisukohale? 19. Miks tekkisid talupoegade rahunõud? 20. Kuidas tuleb hinnata usu-uudet eestlaste seisukohalt? 21. Kes oli Kõll?

3. Liivi-Vene sõda.

Seisuste elu. Peale Plettenbergi surma (1535. a.) tekkisid uued kokkupõrked Liivimaa seisuste vahel. Ordu ja peapiiskopi tülidest arenes isegi k o d u s õ d a. Ordu pidi varsti järele andma,

62. joonis. Kahureid XVI sajandist.

sest peapiiskopile ilmus vägev abiline — Poola. Poola väed koonduisid juba piirile. Ordu ei julgenud sõda alustada ja sõlmis 1557. a. Poolaga Posvoli rahu. Nad lubasid teineteisele abiks olla, kui Venemaa peale tungima hakkab. Posvoli rahu oli kindlaks tõenduseks, et Liivi konföderatsioon oli nõrk. Ordu jõuetus sai nüüd tuttavaks ka Vene tsaarile. See andis talle veel enam hoogu ja julgust sõja alustamiseks.

Liivimaal aga ei mõelnud keegi maakaitsest. Seisuste elu muutus pillavaks ja lodevaks. Rüütlid, mõisnikud ja vaimulikud aina lõbutseisid — kütiti, ratsutati, pidutseti ja tülitseti. Aeg-ajalt käidi Venemaal röövimas. Ka linnakodanikud ajasid taga ainult lõbu ja toredust. Eriti ehtisid endid kodaniku- naised suurte pidude ajal. Siis olnud neil keskmiselt niipalju ehteid ümber, et ehte väärtusega oleks võimalik olnud kauplust pidada, mis terve perekonna elataks. Talupoegkonnas levis joomis- ja lõbutsemiskirg, mida mõisnikud soodustasid õlle- ja viinamüümisega, eriti kirikute juures. Mõisnikud said ollemüügist suurt tulu ja asutasid koguni kõrtsid kirikute juurde.

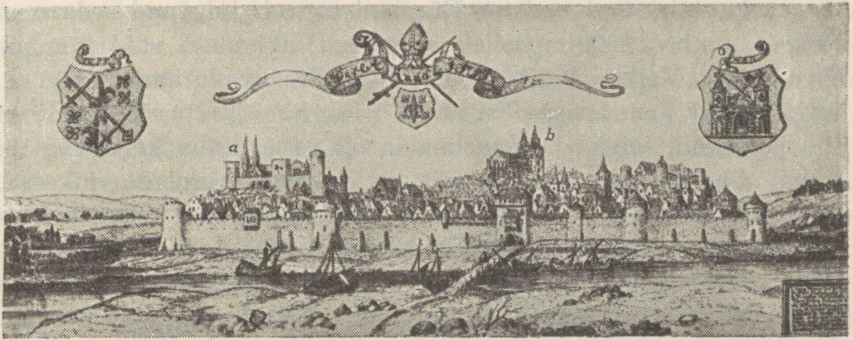
Suurteks joominguteks kujunesid ka talupoegade sügisesed maksutähtpäevad. Samal ajal pidasid nad pidu, kus mõisnikud sõid ja jõid koos talupoegadega. See oli nn. vakusepidu.

Sõja põhjused. Samal ajal valmistas end hoolega sõja vastu Moskva suurväestiriik, kus valitses J o a n n IV Julm. Osteti kahureid, püssirohtu ja muud sõjamoona. Seda müüsid venelaste salaja koguni orduriigi kaupmehed. Venelaste sihiks oli oma riigi-piire L ä ä n e m e r e n i laiendada, sest nad tahtsid läänepoolsete rahvastega vabalt kaubelda ja suhelda. Seni takistasid venelaste kauplemist Liivimaal linnad, piiskopid ja ordu. L i n n a d tahtsid, et kauplemine toimuks ainult nende kaudu. Ei lastud ka sõjakunsti tundjaid, käsitöölisi ega meistreid, keda venelased Saksamaalt palganud, oma maalt läbi. Tsaar ise olevat toonitanud: „Vana-Liivimaa on mulle kõigiti jalus, sellele peab tulema lõpp.“ Ka õhutasid Moskva kaupmehed tsaari sõda alustama.

Nii oli sõjaks tõsiseid põhjusi. Ettekäändena seletasid venelased, et Tartu piiskopkond ei olevat tasunud m a k s u, mida see vana lepingu põhjal pidavat maksma. Et liivimaalased venelaste nõudmisi ei täitnud, alustas Joann IV Julm sõda orduriigi vastu.

Sõja algus. Sõja kuulutas tsaar 1558. a. jaanuaris. Samal kuul marssisid Vene väed Liivimaale, kus hirmsasti rüüstati. Kogu Liivimaa oli sõjaks täiesti ette valmistamata. Eriti kannatasid rüüsteretkede all Venemaa piiri poolsed maakonnad — Tartu- ja Virumaa. Maakaitse korraldamises polnud maahärrade vahel üksmeelt. Selle raskusi püüti teistele veeretada. Pealegi oli pika rahuaja tõttu m a a k a i t s e h o o l e t u s s e j ä e t u d. Ordu-meistri korduvad manitsused linnuseid kindlustada ja sõjavägesid korraldada jäid tagajärjetuks. Kui sõda algas, olid Liivimaa piirid hoopis kaitseta. Sõjaväed kogunesid aeglaselt ja tõrkudes. Kogu röövkäigul ei leidnud venelased endile vastu astumas sõjajõude. Liivimaalased hoidusid lahinguist sel lihtsal põhjusel, et neil väed puudusid. Igaüks pidas tarvilikuks ainult oma alasid kaitseda ega saatnud vägesid, et vaenlast ühisel jõul tagasi lüüa. Oldi ju ka omavahel vaenlased. Samal ajal kui Tartumaad rüüstati, pidas Põhja-Eesti aadel uhkeid pulmi ja lõbutses, „nii et lapsed ja lapselapsed seda pidid mäletama“.

Umbes kuu aega kestis metsik rüüstamine, mida teostasid peamiselt tatarlased, siis lahkusid Vene väed maalt, lubades mõne-

63. joonis. Tartu 1553. a. Emajõe poolt vaadates: a — piiskopiloss,
b — toomkirik.

kuise v a h e r a h u. Ühtlasi manitsesid Vene väejuhid liivimaa-
lasi tsaariga rahu sobitama. Saatkonna sõitmine Venemaale
viibis siiski. Rahata ei tohtinud saatkond Venesse minna. Maksu
kogumine aga võttis niipalju aega, et saatkond hilines.

Narva langemine. Kui saatkond viimaks Venemaale jõudis,
tungisid venelased vaerahu murdes N a r v a kallale ja vallutasid
selle 1558. a. maikuus. See õnnestus venelasil ilma igasuguse
vaevata, sest ordu poolt lubatud abi Narvale hilines. Kaubandus-
likult avanes Venemaale Narva kaudu tee L ä ä n e m e r e l e .
Narva vallutamiselega oli ka osa Liivimaa idapiirist avatud. Narva
oli üks tugevamaid Liivimaa kindlusi. Selle langemine andis
Venele uut julgust. Siitpeale otsustasid venelased L i i v i m a a
v a l l u t a d a ja endiste rüüsteretkede asemel püüti nüüd linnu-
seid võita. Pisut aega pärast Narva vallutamist langes vaenlaste
kätte rida Virumaa linnuseid. Ordu peaväed olid koondatud
Lõuna-Eestisse. Arvati, et venelased tungivad nüüd just lõunasse,
sest Põhja- ja Ida-Eesti olid täiesti laastatud. Nii ei suutnud
väiksemad Põhja-Eestis olevad väed venelaste edasitungi takis-
tada.

Vastseliina ja Tartu langemine. Lõuna-Eestisse kogutud ordu-
vägi jäi K i r u m p ä ä juurde laagrisse. Sissetungi kardeti lõuna
poolt, sest Lõuna-Eesti oli veel rüüstamata. Nagu arvatud, tegid
venelased uue pealetungi Pihkvamaalt Liivimaaale. Arvatakse, et
Andrei Kurbski juhatusel saabuv Vene vägi oli 60 000-meheline.
Hästivarustatud vägi vallutas esmalt nõrgalt kaitstud V a s t s e -

linna kantsi. Ordumeister Fürstenberg ei julgenud seda oma väikese, umbes 3000-mehelise peaväega abistada, vaid tõmbus Kirumpääst Valka. Varsti peale Vastseliina vallutamist 1558. a. suvel asusid Vene väed Tartut piirama. Tartu kindlustised olid korratud, toidu- ja laskemoona oli vähe, linna kaitsevägi ei olnud suur, ainult 140 sõdurit, ja välisabi-lootused väikesed. Kodanikkonnas tülitsevad luteri- ja katolikuusulised. Alul kaitsti linna südilt. Ordumeister läkitas oma saadikud, kes manitsesid, et linn vastu paneks, kuni ta abi toob. Pommitamine läks aga üha ägedamaks ja välisabi ei ilmunud. Elanikud igatsesid rahu. Kui linn vabatahtlikult alistub, siis lubati linnale jätta ta senised õigused ja vabadused, omavalitsus, kauplemiskitsendused võõras-tele jm. Kui aga linn ei alistu, lubati tappa kogu elanikkond. Kui viimane lootus ordumeistrilt abi saada kustus, otsustati alis- tuda. Tingimustes jõuti kokkuleppele ja linn anti venelastele üle 18. juulil 1558. a. Veel mõne kuu rüüstasid venelased Eestis, vallutades mõne väiksema linnuse (Laiuse, Põltsamaa, Toolse), mis alistasid peaaegu vastupanuta. Alles septembrikuu lõpul lah- kus Vene sõjajõudude enamik rikka sõjasaagiga Liivimaalt.

Sõja edaspidine käik. Ordumeister Fürstenbergi vastu tõusis pahameel. Raskete kaotuste puhul heideti talle loidust ette, ning talle määrati juba 1559. a. suvel abiliseks G o t t h a r d K e t t l e r. Kettleril õnnestus küll suuremat sõjaväge luua, kuid kavatsatud venelaste väljatõrjumine nurjus siiski. Üldiselt jäi sõjategevus Liivimaal nüüd soiku, sest Venemaa oli seotud oma s i s e a s j a - d e g a. Maal oli suur nälga ja tatarlased alustasid venelaste vastu sõda. 1559. a. jaanuaris tegid Liivi- ja Venemaa Taani saadiku sobitusel v a h e r a h u.

Ordu kasutas seda aega sõjajõudude kogumiseks. Maapäev kutsutakse R i i g a kokku, kus otsustatakse võtta kõigilt maksu kindlaksmääratud korra järgi. Makse toodi nüüd palju korrali- kumalt ja hoogsamalt. Ka ilmusid sõjamehed peaaegu kõigist Liivimaa osadest. Kõneldi juba võimalusest, et enne vaherahu lõppemist Venele peale tungida. Venelaste õnneks aga algasid Liivis uued vastuolud ja tülid väejuhatuses. See ajas kõik head lootused nurja. Ka a l a t i n e r a h a p u u d u s mõjus selleks kaasa.

Välisabi taotlemine. Toetuse saamise palvega pöördusid Liivi- maa võimukandjad mitmete välisriikide poole. Saksa ordu

maana oleks Liivi konföderatsiooni Saksariik toetama pidanud. Saksa keiser saatis aga ainult kirjad teiste riikide valitsejatele, et nad Liivimaad toetaksid. Muidugi polnud sellest mingisugust kasu. Hansalinnad abistamise asemel kasutasid juhust, et Venemaale Narva kaudu sõjavarustist vedada. Esiialgu näis olevat mõningaid lootusi Taani abile. Selle poole pöördusidki ordumeister, Tartu piiskop ja Tallinna linn. Taani soovis omandada endist Eesti hertsogiriiki, kuid ta ei tahtnud kanda kogu Liivimaa kaitsemise kulusid. Kokkuleppele ei saadud, seepärast jäi abi ka sealt saamata. Pealegi õnnestus Taani kuningal osta Saare-Lääne piiskopkonda piiskop Johann von Münchenhausen'ilt, mille ta oma vennale hertsog Magnusele andis. Fürstenberg kaotas veelgi enam poolehoidu ja 1559. a. teisel poolel sai ametist loobunud Fürstenbergi asemele ordumeistriks Kettler.

Kettler pöördus abipalvega Poola poole ning tal õnnestus 1558. a. sügisel sõlmida Vilnos kuningas Sigismund Augustiga leping. Kuningas võttis ordu oma kaitse alla kui talle alluva riikliku organisatsiooni, mitte kui liitlase. Ordut seekord abistades oleks ta aga rikkunud Vene-Poola rahulepingut. Poola lubas küll oma abi, kuid aeg ja laad olid jäänud määramata. Sigismund Augusti põhimõtteks oli, viivitada abi saatmisega niipalju kui võimalik. Mida täbaramasse olukorda Liivimaa sattus, seda paremat tasu lubas ta Poolale abi eest.

Härgmäe lahing ja Viljandi langemine. Eriti agaraks muutus Vene sõjategevus 1560. a. Vaherahu möödumisel liikusid Vene väed kahes suunas Viljandit piirama, mille komtuuriks oli saanud endine ordumeister Fürstenberg. Edelast Viljandi poole liikuvale umbes 12 000-mehelisel Vene väel oli Härgmäe juures 2. augustil lahing ordu maamarssali Philipp Schall von Bell'iga, kes käsutas ainult 300—500 ratsaväelast. Ainult üksikud liivimaalased pääsesid elu ja vabadusega sellest verisest lahingust, mis oli Liivi-Vene sõja väheseist välilahinguist üks suuremaid. See oli Liivimaale raske löök, siin sai surma ja langes vangi palju kõrgemaid väepealikuid. Ordu ei suutnud enam välilahinguid pidada. Nüüd liikusid Vene väed takistamatult Viljandi suunas edasi: osa läks Helme ja Karksi kaudu, osa põhja poolt Põltsamaa kaudu. Mõlemad väed ühinesid Viljandi all ja asusid piiramisele. Viljandi lossi peeti tol ajal võitmatuks. Ta oli looduslikult hästi kaitstud. Loss oli kõrgel kohal, idas ja läänes

piiras teda järv. Peale selle ümbritsesid lossi sügavad kaitsekraavid ja kahekordne vall. Ka oli kindlus hästi varustatud kahurite ja laskemoonaga. Ometi alistus linn juba 20. aug. Nimelt tekkis linnas palgasõdurite mäss. Neil oli osa palka saamata ja nad ei lubanud enne edasi sõjida, kui see välja makstakse. Fürstenbergil aga puudus selleks raha. Palgasõdurid vangistasid ta ja riisusid paljaks. Ka ordumeister Kettleri abiväed jäid tulemata.

Pärast Viljandi langemist tegid venelased rüüste-
retki, mis ulatusid Võnnuni, Pärnuni ja Läänemaalegi. Mitmed linnused alistusid vastupanuta, kuid Paidet piirasid venelased tagajärjetult. Pealetulev 1560./61. a. talv ja võitlused tatarlastega sundisid Vene vägesid lahkuma, ilma et oleks suudetud vallutada Kesk- ja Põhja-Eestit.

Liivi konföderatsiooni lõpp. Kuigi venelaste peaväed 1560. a. lõpul lahkusid, ei päästnud see Vana-Liivimaad. Enamik Liivimaa linnuseid oli venelaste või poolakate käes; Poola soovis Liivimaad omandada, kuid mitte venelastega võidelda, seepärast abistas ta Liivimaad loiult. Samal ajal oli Kettleri peapüüdeks endale ordumaadest pärisriigi loomine. Kõigil kadus usk Vana-Liivimaa iseseisvuse päästmisse. Samal ajal oli talupoegade seisukord läinud äärmiselt viletsaks, sest maksud ja mõisa tegu käisid üle jõu. Neile tulid lisaks veel sõjaga kaasaskäivad raskused ja koledused. Mitmel pool tekkisid talupoegade mässukatsed mõisnikkude vastu. „Meie peame maksma suuri makse ja tegema rasket mõisategu, aga ei saa selle eest mingisugust kaitset häda korral, vaid oleme moskvalaste tallata,“ arutasid talupojad. Mäss algas Harjus ja levis ka Läänemaale. Ordumeister surus selle varsti maha.

Nähes, et senised maahärrad ei suuda Liivimaad kaitseda venelaste vastu, hakkasid Tallinna linn ja Harju-Viru rüütelkond Rootsi kuninga Eerik XIV-ndaga alistumise asjus läbi rääkima. Kui ordumeister Tallinna korduvaid abipalveid ei rahuldanud, alistusid Tallinn, Harju- ja Virumaa Rootsi kuningale (1561. a. juunis). Taani kuninga läänimaana oli hertsog Magnuse valduses Saare-Lääne piiskopkond. Venelastele kuulusid tegelikult Venemaa piiri poolsed alad, Tartu piiskopkond, idapoolne Virumaa Narva linnaga ja idapoolne osa praegusest Lätimaast. Peale selle oli Vene väeosi Liivimaal mitmel pool. Saaki jagama tuli ka Poola. Kettler sai pärandatava hertsogi-

riigina endale Kuramaa ja Zemgale, s. o. alad Väinast lõuna pool, põhja pool Väina jõge asetsevad alad alistusid aga otseselt Poola kuningale. Uus võim leidis maal pinda seda kerge-
mini, et kuningas kinnitas ordu ja Riia peapiiskopkonna aadlile nende eesõigused ning lubas viimaseid isegi laiendada.

Poolale alistuti 1561. a. lõpul. Poola kuningas kinnitas aadli õigused nn. Sigismund Augusti privileegis. Selles lubati aadlile senine usk, seadused, kohtumõistmisõigus jm. Maa ja rahvas pidid endiselt aadlile kuuluma ja ametikohtadele ainult kohalikud sakslased määratama. Sellega oli 1561. a. lõpuks Vana-Liivimaa jaotatud huviosaliste välisriikide vahel. Ainult Riia linn säilitas iseseisvuse järgneva paarikümne aasta jooksul, mil ta Poolale alistus.

1. Kelle vahel puhkesid tülid peale Plettenbergi surma? 2. Millal sõlmiti Posvoli rahu? 3. Missugused olid Posvoli rahu tingimused? 4. Milliseks oli kujunenud seisuste elu Liivimaal? 5. Missugune välisvaenlane sai Liivimaale kardetavaks? Millal algas Liivi-Vene sõda? 6. Missugused olid sõja nimetatud ja tegelikud põhjused? 7. Kuidas oli hoolitsetud Liivimaa kaitsemise eest? 8. Kuidas toimusid Vene väed Liivimaal? 9. Millal langes Narva? Missugune tähtsus oli Narva langemisel? 10. Missugused teised tähtsamad linnused langesid esimesel sõja-aastal? 11. Miks oli ordu võimetu välisvaenlase vastu? 12. Kuidas oli sõja käik kuni 1559. aastani? 13. Missuguseilt välisvõimudelt paluti abi? 14. Missuguseid tulemusi andis välisabi taotlemine? 15. Millal ja missuguseil põhjusil sai Kettler ordumeistriks? 16. Millal löödi Härgmäe lahing? 17. Missugune tähtsus oli Härgmäe lahingul Liivimaa ajaloos? 18. Millal langes Viljandi venelaste kätte? 19. Millal killunes Vana-Liivimaa lõplikult? 20. Missugused maa-alad omandasid üksikud võõrvõimud? 21. Missugune Vana-Liivimaa osa säilitas kõige kauem iseseisvuse?

V. Eesti riikkondliku killustumise ajastu.

1. Huviosaliste riikide võitlused Liivimaal.

Omavahelised suhted. Nagu nägime, olid neli välisriiki toetanud oma kanna Liivimaale. Ükski neist polnud rahul oma saavutistega siin ja püüdis oma ala naabri kulul suurendada. See-tõttu jätkusid sõjad Liivis pärast konföderatsiooni lõppu veel palju aastakümneid.

Mõisamehed. Neis sõdades mängis tähtsat osa eriline kiht kutselisi sõdureid, keda kutsuti mõisameesteks. Need olid enamasti sakslased, kes orduriigi langemisega oma maadest ilma jäid. Nüüd hakkasid nad tasu eest sõdima ja võitlesid selle poolt, kes neile rohkem tasu maksis.

Varsti tekkis ka samasuguseid talupoegade salku. Nad nägid, et sõja kestel põlluharimisest midagi ei tulnud, ja haarasid relvad kätte. Rootslased nägid, et need salgad venelastele palju kahju tegid, ja lubasid neil igal pool riisumas käia. Erilise kuulsuse omandas varsti ühe Tallinna mündimeistri selli Ivo Schenkenbergi talupoegade salkkond. Ta organiseeris ja õpetas korralikult oma salga välja ja oli Tallinna linna teenistuses. Tema talupojad osutasid suurt vaprust ja sõjakust Tallinna piiramisel venelaste poolt 1577. a. Sageli tungis ta oma salgaga linnast välja ja tõi suure röövsaagi ja palju venelasi vangidena Tallinna. „Need talupojad ei ihanud midagi meelsamini, kui päevad ja ööd läbi venelastega taplusi pidada.“ Venelased nimetasid Ivo Schenkenbergi Liivimaa Hannibaliks ja tema salka Hannibali rahvaks. See hulljulge salk teotses mitu aastat, kuni ta lõpuks venelaste kätte vangi langes ja nende poolt hukati. „Ja kui Ivo Schenkenberg vangistati, oli nii suur rõõm ja hõiskamine kõigi venelaste juures niihästi Liivimaal kui ka Venemaal, nagu oleksid nad vangi võtnud mõne maavalitseja.“

Venemaa sunnitakse Liivi- ja Eestimaast loobuma. Nii peeti sõdu vahelduva õnnega. Kaheksakümnendate aastate alguses tehti lõpuks Poola-Vene vahel rahu. Vene tsaar loobus Liivimaast Poola kasuks. Rootsi ja Vene vahel keetsid sõjad veel edasi. Alles 1595. a. tehti r a h u, millega Rootsi sai endale kogu Põhja-Eesti ühes Narva piirikindlusega.

Sellega lõppes Vana-Liivi kokkuvarisemisel tekkinud sõdade esimene järk. Neljast välisriigist, kes huviosalistena neist võitlusist osa võtsid, omandas P o o l a Liivimaa kuni Põhja-Eestini. Magnus oli vahepeal Poola kaitse alla läinud ja surnud, lubades oma Pilteni piiskopkonna Poola ülemvalitsuse alla. Samuti alistus Riia linn Poolale. R o o t s i l e jäi kogu Põhja-Eesti, Taanile Saaremaa, V e n e m a a ei omandanud siin midagi, tema piir jäi samaks, nagu see oli enne sõda.

Sõdade ajastu tagajärjed. Üle inimpõlve kestnud võitluste ja rüüstamiste tagajärjeks oli m a a täielik l a o s t u m i n e, üldine vaesumine ja eestlasist talupoegade arvu kohutav kahane-mine. Kes tule ja mõõga eest pääses, langes nälja ja taudide ohvrina. 1580. a. eriti suri katku väga palju inimesi — polnud ühtegi perekonda, kes oleks haigusest jäänud puutumata. Põhja-Eestis, välja arvatud Järvamaa, oli 1586. a. revisjoni andmeil tühje talusid umbes niisama palju kui asustatudiki. Järvamaal oli aga veel 1590. a. tühje adramaid umbes kolm korda rohkem kui asustatud. Kõige enam kannatasid sõja all muidugi t a l u p o j a d, kuid ka aadel ja kodanikud vaesusid, sest oli võimatu mõisu majandada ja kaubelda ning kestvate sõdade ajal pidi sageli toidust otsima riisumisega.

2. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis ja Taanii aeg Saaremaal.

Maa valitsemine. Põhja-Eesti alistumisel Rootsi võimule oli Eerik XIV andnud aadlile suuri eesõigusi. Selle tagajärjel nende alad moodustasid otsekui riigi riigis. Riigivõim ei saanud aadli aladel mingisuguseid korraldusi läbi viia. Kuningas sai end maksma panna ainult otseselt riigile alluvates linnustes ja kroonu-mõisades. Rootsi aja alguses oli kroonule alluv m õ i s a d e a l a üsna suur. Valitsuse kätte olid langenud endised ordu ja piis-

koppide mõisad, aga ka paljud eramõisad, millede omanikud olid kas surnud, välismaale põgenenud või koguni üle läinud vaenlase poole. Kuid kauaks ei püsinud Rootsi riigi käes sellised suured maa-alad: paljud kadunuks arvatud aadlimehed või nende lapsed ilmusid välja ning said oma mõisad tagasi. Liivimaa aadlile anti mõisu kergel käel k i n g i t u s e k s, Rootsi riigiametnikele ja sõjaväelasele tasuti nende teeneid sageli mõisade andmisega. Sellega tahtsid Rootsi valitsejad endile mõisnikkude hulgas poolehoidjaid võita. Kõige selle tõttu oli 1620. a. paiku Rootsi kroonumaade hulk Liivimaal kokku kuivanud umbes veerandile sellest, mis ta oli Rootsi aja alguses.

Rootsi võimu esindajaiks Eestimaal olid Tallinna a s e h a l d u r ja linnuseläänide valitsejad — f o o g t i d, kes kõik otseselt kuningale allusid. Hiljemini loodi juurde k u b e r n e r i a m e t. Asehalduri võimupiirkonda kuulusid esijoones sõjalised ülesanded. Ta oli vägede juht ja pidi maakaitset korraldama — hoolitsema, et kõik linnused oleksid korras jne. Ka maksude võtmine ja kohtumõistmine kuulusid tema ülesannete hulka. Aadlimõisade alale ei ulatunud Rootsi võim sel kujul. Siin oli mõisnikul õigus valitseda oma äranägemise järgi. Riigivõim võis ainult nõuda teatavas suuruses väeteenistust ja kuberner võis olla kohtumõistmise juures talupoegade asjus. Seisuslikku võimu teostasid Eestimaal m a a p ä e v ja maanõunikkude kolleegium. Need koosnesid rüütlimõisade omanikest ja asehaldur pidi arvestama nende otsuseid.

Kohtud olid seisuslikud, s. t. iga isiku üle mõistsid kohut ainult samast seisusest isikud. Aadli kohtuasju ajasid m e e s k o h t u d ja m a a k o h u s. Politseikohtutena teotsesid adrakohtunikud. Peale politseiliste ülesannete pidi adrakohtunike kohtuotsuste täitmist korraldama, sõltumata sellest, millises kohtus otsus tehtud oli. Adrakohtunikke oli neli, igas kreisis üks. Nad valiti aadli poolt ja aadli hulgast. Üksikute mõisade piires toimunud üleastumiste suhtes oli vastava mõisa omanikul kohtuõigus. M õ i s a k o h t u l olid küll talupojad-kaasistnikud, kuid nende tähtsus oli väike.

Kirikuelu. Nagu kohtu alal, nii esines äärmiselt palju puudusi ka kirikukorralduses. Kirikujuhi — superintendendi — võim oli väga väike, paljud kogudused olid õ p e t a j a t a, teistes ei osanud õpetajad rahva keelt, kolmandais käsutasid mõisnikud

talurahvast pühapäevalgi teole, nii et neil puudus aeg kirikusse minekuks. Koolid puudusid peale väikeste algkoolide Haapsalus ja Tallinnas, kiriklik hoolekanne oli väga viletsal järjel.

Talurahva olukord. Juba Eerik XIV püüdis talurahva olukorda parandada, eriti ihunuhtlust keelata, kuid need püüded ei andnud tegelikke tulemusi. Selle küsimuse algatas uuesti Rootsi kuningas Karl IX. Ta kutsus 1601. a. Tallinna maapäeva kokku, millest osa võtsid Põhja-Eesti aadlimehed ja mõned Lõuna-Eesti maakondade esindajad. Maapäeval arutati ka talupoegade seisukorra parandamise küsimust. Talupojad pidi pärisorjusest vabastatama, nende kohustused ja maksud kindlaks määratama ja talupoegade lastele kooliharidust ja käsitöö õppimist võimaldatama. Õiguslikku olukorda pidi üldiselt sarnastatama Rootsi omaga.

Aadli vastuseismise tõttu ei saanud Karl IX neid kavatsusi sel korral teostada. Hiljemini takistasid seda kaotused sõjas. Talupoegade olukord koguni halvenes Rootsi aja alguses, eriti teokohustuste tõusmise tõttu. Sõjas oli väga palju talupoegi surma saanud — talud olid tühjad. Mõisapõllud olid aga endiseks jäänud ja töö tuli ära teha, kuigi töökätest oli suur puudus. Nii pandi kõik kohustused nende talupoegade peale, kes veel ellu olid jäänud. Seega tõusid teokohustused mitmekordseks.

Taani aeg Saaremaal. Saaremaad puudutasid laastavad sõjad suhteliselt palju vähem kui mandrit. Mandrilt põgenesid paljud sõja eest Saaremaale. Osa neist põgenikest asus Kuresaarel lossi juurde, et kaitset leida. Tekkinud alevile andis hertsog Magnus linna õigused. Ülemvõim kuulus siin lühikest aega Magnusele, siis aga Taani asehaldurile, kes Magnuse ja Vene liidu tõttu jäi ainukeseks kõrgemaks Taani võimu esindajaks koha peal.

Taani hertsog Magnus ihkas enesele maid juurde võita ja tahtis saada kuningakrooni. Ta langes Vene tsaari meelituste võrku, kes nimetas ta Liivimaa kuningaks. Liivimaa pidi aga Magnus alles ise enesele võitma. Tsaar aga ei andnud talle loodetud sõjalist abi ja Magnuse seisukord muutus ikka halvemaks. Lõpuks pidi ta koguni Liivimaalt põgenema.

Asehaldur allus Taani kuningale. Talupoegade olukord kujunes siin niisama raskeks kui mandril, vaatamata sellele, et sõjad Saaremaad vähem puudutasid. Koormised ja tegu ei kasvanud siin talupoegade arvu vähenemise tõttu, vaid muil põhjusil.

Nimelt tekkis Taani ajal Saaremaal palju uusi mõisu. Alatise rahahädas olev Magnus pantis ja läänistas ohtrasti maid. Et tal raha alati puudus, siis tasus ta kõike maaga. Neist maist kujundati sageli hoopis uued mõisad, millede asutamine ja ülalpidamine nõudis palju kulu ja tööd. Sellest tekkivad raskused püüti talupoegade kanda jätta. Seetõttu suurenesid Saaremaal talupoegade kohustused ja kasvasid lõpuks niisama suureks kui mandrilgi. Neid maid ei taastatud ka peale Magnuse Vene poole üleminemist, sest majapidamised olid selleks ajaks küllaltki juurdunud ja nende lõhkumine oleks loonud Taani vastu vaenliku meeoleolu. Aadel oleks siis kergesti võinud alistuda mõnele teisele riigile. Taani ei tahtnud aga siin oma maid kaotada.

3. Poola aeg Lõuna-Eestis.

Maa valitsemine. Poolastamise püüded. Lõuna-Liivimaale andis Sigismund August oma õigustekirjas suuri lubadusi. Ta kindlustas luteri usu, lubas riigiametitesse võtta ainult sakslasi ja jättis aadlile kõik nende maad alles. Teiste nõuete hulgas kinnitas kuningas alistuvale aadlile ka talupoegade sunnismõisuse.

Hoolimata Sigismund Augusti privileegist ei kujunenud aadli võim Lõuna-Eestis nii suureks kui põhjapoolsel Rootsi alal. Haldualik kord kujunes siin hoopis teissuguseks kui Põhja-Eestis.

Sõdade tõttu kuulutati maale uus põhiseadus ametlikult välja alles 20 aastat pärast maa omandamist. Nüüd oli terve Liivimaa Poola all, ka endine Tartu piiskopkond. Uues valitsemiskorras ei peetud aga kinni Sigismund Augusti antud lubadustest. Ka katoliku usk oli Liivimaal lubatud ja kõrgemaile ametikohtadele määrati peamiselt leedulased ja poolakad. Kõrgemaks ametnikuks maal oli administraator. Seejuures püüti maad ikka enam ja enam poolastada. Poola kuningas nägi, et Saksa aadlist on vähe tuge Poola võimule. Seepärast läänistas ta maid parema meelega poolakaile ja leedulasele. Samal põhjusel määras ta neid ka kõrgetesse riigiametitesse. Nii püüti maad poolastada.

Poola kuningas Stephan Bathory, kes andis Liivimaale uue valitsemiskorra, püüdis ka harilikud mõisad võimalikult poolakate ja leedulaste kätte anda, et suurendada riigitruud elementi. Riigi-

maade suurendamiseks taastati paljud segastel aegadel läänistatud aadlimõisad. Eriti vabalt talitati Tartu piiskopkonnaga, sest see omandati hiljem ega allunud Poola arvates Sigismund Augusti privileegis ettenähtud tingimustele. Enamik maadest kujundati siin riigi mõisadeks, mille tulud läksid kõik riigile. Selliseid mõisu tekkis väga palju Tartu ümbrusse.

Kirikuolud. Jesuiidid. Samaaegselt uue valitsemiskorra kehtima hakkamisega loodi Võnnus katoliku piiskopkonnad. Sellele pandi suuri lootusi katoliku usu levitamises Liivimaal. Siiski toonitas kuningas, et ka luteri usk on lubatud ja „kumbki pool ei tohi teise poolt solvatud ega taga kiusatud saada“. Katoliseerimise sihiga teetsesid ka jesuiidid. Nende peatuskohaks oli Tartu. Jesuiitide agarus ja hästikorraldatud haridusolud süvendasid katoliku usku ja maailmavaadet. Tartu kodanikud pidasid siiski visalt kinni luteri usust. Seevastu oli aga jesuiitidel maal määratu edu. Luteri usk ei olnud veel talupoegade seas kuigi sügavalt juurdunud. See oli kuiv ja igav. Kommete poolt oli katoliku usk palju vastuvõetavam maarahvale.

Jesuiitide edu olenes ka sellest, et nad kasutasid kõiki abinõusid rahva meelitamiseks. Nad läksid otse rahva sekka, käisid talust tallu ja jutlustasid siin rahva keeles. Sageli meelitasid nad rahvast rahaga usuvahetamisele.

Poola aja lõpul näis katoliku usk maal üldisem olevat kui luteri usk. Hiljemini püüti katoliku usku otse vägivaldselt levitada.

Talurahva olukord. Talurahva olukord oli Poolale alluval Liivimaal suhteliselt parem kui Põhja-Eestis. Poola alal oli palju kroonumõisu, kus kohustused ei olnud nii sõltuvad mõisniku omavolist kui eramõisus. Eramõisus olid talupojad täiesti mõisniku meelevalla all. Riik ei suutnud siin midagi parandada. Taludele hakati vaatama kui mõisniku omandile, suurendati teokoormust, kasutati kodukariõigust jne.

1. Missuguseks kujunesid Vana-Liivimaale asunud võõrvõimude omavahelised suhted? 2. Kes olid mõisamehed? 3. Miks haarasid ka talupojad relvad? 4. Kes on Liivimaa Hannibal? 5. Millest ta sai sellise nimetuse? 6. Jutusta tema tegevusest! 7. Kuidas korraldati Poola ja Vene vahel Liivimaa küsimuses? 8. Millal tehti Rootsi ja Vene vahel rahu? 9. Missugused olid rahutingimused? 10. Kuidas kujunesid üksikute huviosaliste

riikide piirid Vana-Liivimaal võitluste lõpul? 11. Missugused olid sõdade tagajärjed? 12. Missugusel tingimusil olid Eestimaa seisused Rootsi riigile alistunud? 13. Kuidas korraldati Rootstile alluvail eesti aladel administratsiooni? 14. Missugused asutised teostasid Eestimaal seisuslikku võimu? 15. Missugune oli kohtukorraldus Eestimaal varasel Rootsi ajal? 16. Kuidas arenes samaaegne kirikuelu? 17. Kuidas püüdsid Rootsi kuningad Eestimaa talupoegade olukorda parandada? 18. Kuidas mõjus talupoegade olukorrasse kindla riikliku kaitse puudumine? 19. Kuidas korraldati Saaremaa administratsioon Taani valitsuse ajal? 20. Mispoolest erinesid Saaremaa olud mandri samaaegseist oludest? 21. Mistõttu siin talupoegade olukord raskenes? 22. Missugused õigused omandas Lõuna-Liivimaa aadel Poolale alistumisel? 23. Kas uues põhiseaduses täideti kõik lubadused? 24. Miks hakati mõisu andma ka poolakaile? 25. Mistõttu oli Tartu piiskopkond erinevas seisukorras, võrreldes muu Poolale alluva Liivimaaga? 26. Missugune oli Poola kirikupoliitika Liivimaal? 27. Millest olenes jesuiitide suur edu maal?

VI. Rootsi aeg Eestis.

1. Reformide vajadus.

Kogu eestlaste maa läheb Rootsi võimusesse. Rootsi kuninga Johan III poeg valiti Poola troonile Sigismund III nime all. Peale isa surma sai ta ka Rootsi kuningaks. Sigismund III oli katolikuusuline ja hoolitses enam Poola kui Rootsi eest. Rootslased kartsid Sigismund III poolt katoliseerimist ja Põhja-Eesti liitmist Poolaga, mida ta oli lubanud. Rootsis tekkis seepärast Sigismund III vastu opositsioon ja tema asemele valiti valitsejaks ta onu, Karl IX nime all.

Sigismund III ei loobunud Rootsi troonist ja nii tekkis sõda. Kumbki valitseja soovis endale kogu Liivimaad. Karl IX vallutas aasta jooksul oma endised maad tagasi, tungides kohati isegi Poola alale. Paariatestkümneaastase seisaku järel algasid Poola-Rootsi sõjad Liivimaa pärast uuesti. Rootsi kuningas Gustav Adolf (1611—1632) soovis kogu Läänemere ümbrust Rootsiga liita, mis oli kaubanduslikult äärmiselt tähtis. Venemaalt¹ oli ta omandanud Ingerimaa, mis oma soodega Eestimaa piiri hästi kaitses. 1621. a. alustas Rootsi Poola vastu sõda Riia piiramisega, mille ta vallutas. 1625. a. langesid Tartu ja mitmed teised kindlustatud kohad Rootsi kätte. Sõda peeti edasi Leedu-, Kura- ja Preisimaal, kuni 1629. a. Altmarki vaherahuga Liivimaa täiesti Rootsi valitsuse alla läks. Hiljemini pikendati seda vaherahu, kuni see muutus lõplikuks. Altmarki vaherahuga omandas Rootsi kogu Liivimaa, välja arvatud Saaremaa, mis veel Taani valitsuse alla jäi. Saaremaagi ühendati Rootsiga XVII s. keskpaiku (1645).

¹ Venemaal valitsesid sel ajal suured segadused.

Reformide vajadus. Põhja-Eesti oli varemini suurte eesõigustega ja vabadustega Rootsile alistunud. Aadel ja ta maadel asuvad talupojad ei maksnud riigile korralisi makse ja väeteenis-tuse-kohustused olid võrdlemisi väikesed. Rootsi ja Soome olid samal ajal raskete maksudega ja sõjakohustustega koormatud. Kestvad sõjad aga nõudsid Rootsi riigilt suuri väljaminekuid. Neid kulusid oli raske katta, sest Rootsis ja Soomes ei võinud enam makse suurendada. Nii pöördusidki Rootsi valitsejate pilgud Eestimaale. Siin said seega maksustamise reformid hädavajalikuks. Taheti siinsele aadlile üldriiklikke kohustusi peale panna. Üldiselt oli Liivimaa olukorda vaja Rootsi omaga sarnastada, maid teineteisele lähendada. Seda kõike oli püüdnud juba Karl IX riigipäeval, kus ta muuseas ka Eestimaa talupoegade olukorda parandada käskis. Rootsi valitsejaid pani imestuma karmus, millega mõisnikkude poolt koheldi Liivimaa talupoegi; rootsi talupojad olid vabad ja suhteliselt palju paremas olukorras. Liivimaa talupojad olid mõisnikkude omavoli vastu peaaegu kaitseta. Seetõttu olid reformid suunatud ka talupoegade olukorra parandamisele. See puudutas aadli huve kõige valusamast kohast. Nad protestisid selle vastu ägedalt ja andsid Karl IX-ndale eitava vastuse. Asi lõppeski tagajärjetult, sest Karl vajab välissõdades aadli tuge. Hiljuti-võidetud provintsis ei olnud soodus rahulolematust tekitada. Nimetatud asjaolude tõttu olid Gustav Adolfi reformid talupoegade küsimuses ja muiski asjus tagasihoidlikumad kui eelmiste kuningate sellekohased kavad.

2. Gustav Adolfi reformid.

Gustav Adolfi reformid Eestimaal. Uued maksud. Sõdade tagajärjel valitses meie maal suur korralagedus. Niipea kui otsene sõjaohut Eestimaal oli kõrvaldatud, asus Gustav Adolf siin reforme läbi viima. Üldiselt piirdusid tema reformid võidetud provintside suurema maksustamisega Rootsi riigi kasuks, siis õiguslike, kiriku- ja haridusolude korraldamisega. Uute maksudena pandi Eestimaal kehtima tollimaks, mida võeti sisse- ja väljaveetavalt kaupadelt, väiketoll, mida võeti linna turule viidavalt saadustelt, ja veskitoll — veskile viidavalt viljalt. Gustav Adolfi põhimõtteks oli, et Eestimaa aadel peab omalt poolt

katma need kulud, mis vaja on Eestimaa kaitseks ja kindluste korrashoiuks. Aadel ei tahtnud sellest kuuldagi. „Ta hoidis küünte ja hammastega kinni oma eesõigustest.“ Ainult survega jõudis Gustav Adolf sihile. Ta lubas Eestisse tulles „aadli laiad lõuad sulgeda ja nad nende eneste punase mahlaga pehmeks teha“.

64. joonis. Gustav Adolf.

Kohtukorraldus. Kuigi Rootsi kuningate püüded Eesti talupoegi orjusest vabastada nurjusid, sai talupoegkond uute kohtukorraldustega siiski teatava kaitse. Juba Eerik XIV oli keelanud talupoegade karistamise peksmisega. Sama püüdis ka Karl IX, kes võttis mõisnikelt õiguse talupoja elu ja surma üle otsustada. Need heatahtlikud püüded jäid segaste aegade tõttu tagajärjeta. Alles Gustav Adolphi kohtureform tõi siia teatava paranduse. Seni oli kohtumõistmine talurahva üle kuulunud mõisakohtule, nüüd aga võeti see õigus mõisakohtuilt ning anti üle meeskohtuile. Mõisakohtuis olid juhuslikud ümbruskonnast kutsutud kohtunikud mõistnud kohut üsna hooletult ning asjatundmatult; arvatavasti tegid seda paremini elukutselised meeskohtunikud, kellele rüütelkond maksis kindlat palka. Aadlile oli esimese astme kohtuks a l a m - m a a k o h u s. Kõrgemaks

kohtuks, kuhu ka teiste kohtute otsuste peale edasi kaevata võis, oli ü l e m - m a a k o h u s. Mõisakohus jäi küll alles, aga seal võis ainult talupoegi eksimuse korral karistada. Kõigis kohtuis, peale mõisakohtu, olid kohtunikeks aadlikud. Mõisakohtus olid ka t a l u p o j a d, kuid nad etendasid siin kaasistnikena üsna vähetähtsat osa. Kõigi kohtute üle oli k i n d r a l k u b e r n e r. Alles XVII saj. keskpaiku anti õigus edasi kaevata ka Rootsi k u n i n g a l e, kui kohaliku kõrgema kohtuasutise otsus tundus ülekohtune. Nagu kirjeldatud kohtukorraldusest näha, jäi pärast reforme aadli suur võim kohtus endiselt püsima.

Kirikuelu korraldamine. Kauakestnud sõjad olid laostanud ka kiriku. Selle korraldamiseks puudus raha, sest aadel ei maksnud enam kümnist. Gustav Adolfi ütluse järgi pidid õpetajadki elama „sandipennidest“, s. t. neile toodavaist andamitest. Tema nõudmisel loodi konsistorium — ülemkirikukohus. Kirikujuhina pandi ametisse kuninga poolt nimetatav s u p e r i n t e n d e n t. Nende mõlema ülesandeks oli õpetajate üle otsustamine, kirikute tulude ja ülalpidamise eest hoolitsemine jne. Seejuures jättis kuningas enesele kontrollimise õiguse kiriku üle. Ta võis tarvitusetele võtta igasuguseid vahendeid, kui aadel tõrgub tarvilikul määral hoolitsemast kiriku eest. Koolidest asutati Tallinna g ü m n a a s i u m.

Gustav Adolfi reformid Liivimaal. Liivimaa ei alistunud vabalt Rootsile, vaid ta võideti. Siin olid Rootsi valitsusel hoopis vabamad käed, sest siin ei sidunud teda mingisugused kitsendused — kokkulepped ega mõisnikkude eesõigused. Alul jättiski Gustav Adolf mõisnikkude suured eesõigused k i n n i t a m a t a, mis olid neile antud Sigismund Augusti privileegiga. Kui aadel oma rahulolematust avaldas, siis vastati: „Te olete võidetud inimesed, kuninglik majesteet võib teha, et teil kõigil pead maha raiutakse.“ Läänimõisad anti tagasi ainult neile, kes sõdade ajal olid Rootsi-sõbralikud. Varsti muutis kuningas siiski seda suunda, et vältida teravamat opositsiooni. Poola-sõbralikud aadlikud kutsuti tagasi ja läänistati neile endised mõisad. Rootsi-truu elemendi soetamiseks läänistati R o o t s i s u u r a a d l i l e Liivimaal peamiselt endisi kroonumaid.

Samal aastal, kui tehti Altmarki vaherahu, määrati kindral-kuberneriks J o h a n S k y t t e, kes hakkas innukalt teostama valitsuse reformikavu.

Uute maksudena hakati nõudma tollimaksu väliskaubanduselt ja majutusmaksu. See oli kindel maks igalt haritud adramaalt. Maksu suuruse määramisel toimiti nii, „et kuningas saaks midagi, mõisnik saaks oma osa ja et ka talupojale natuke järele jääks“. Samuti seati sisse riigiviljamonopol. Ainult riik võis vilja müüa ja osta. Maksustamine tekitas vastuolusid niihästi talupoegade kui ka aadli hulgas. Kujunenud opositsiooni tõttu vähendatigi hiljemini mõningaid makse.

Õigusemõistmiseks loodi rida uusi kohtuasutisi. Mõisakohutule jäeti õigus ainult talupoegade väiksemate tüliküsimuste üle otsustada. Mõisnikule anti talupoegade üle piiratud kodukariõigus, mis lubas talupoegi eksimuste korral „mõõdukalt ja kristlikult“ karistada. Tegelikult ulatus niisugune karistus 80 vitsalöögini. Mõisniku kodukariõigus võttis talupojalt sageli igasuguse võimaluse oma isanda või ametnikkude peale kaevata. Siiski leidis julgeid talupoegi küllalt. Kuidas neid peale kaebust koheldi, sellest räägib kujukalt ühe Liivimaa talupoja kaebekiri kuningale. Ta seletab, et kolmanda jõulupüha ööl peale areteerimist pekstud teda vitstega veriseks teiste talupoegade nähes, viidud kinniseotud jalgadega külma ruumi ja lastud seal kolmekuningapäevani selili lamada. Ta vabastatud naabri eestkostmisel selle tingimusega, et tulevikus kaebusist loobub. Nii koheldi kaebajaid sageli. Alamaks üldiseks kohtuastmeks nii aadlile kui ka talupoegadele olid maakohutud. Kõrgemaks kohtuinstantsiks Liivimaal oli Tartu kuninglik õuekohus. Kohtunikkude määramisel olid riigivõimul üsna suured õigused. Enamasti määrati nad siiski kohaliku aadli hulgast, mille tõttu talupojad ei vabanenud mõisnikkude õigusemõistmise alt.

Liivimaa oli sõjatallermaaks olnud palju kauem kui Eestimaa. Siin vajati tungivalt reforme kiriku ja hariduse alal. Liivimaa Rootsi alla minekul puudus siin peaaegu igasugune kirikuelu. Katoliku preestrid olid lahkunud maalt ühes Poola valitsusega, luteri pastoreid leidis ainult linnades, või kus neid maal üksikuid oligi, seal olid nende kirikud lagunened ja nad ise sissetulekuteta. Rootsi valitsus hakkas üsna kiiresti katoliiklikul Liivimaal luteri kirikut korraldama. Selleks tegi pingutusi superintendendiks määratud Riia pastor Hermann Samson, kuid väheste tagajärgedega. Kindralkuberneriks saades hakkas Skytte ise siin kaasa aitama. Tema alga-

tusel otsiti üles kirikute endised tuluallikad, hakati sisse nõudma unarule jäänud kirikumakse ning püüti parandada lagunenuid kirikuid. Kirikuelu juhtimiseks asutati Tartus Liivimaa ülemkonsistorium. Algkoolide loomisest maakirikute juurde, mida Skytte samuti kavatses, ei tulnud küll midagi välja, kuid Tartus asutati gümnaasium, mis juba 1632. a. muudeti kuninga käsul ülikooliks. Viimane pidi Skytte arvates haridust andma nii aadlikele kui ka mitte aadlikele, sakslasile kui ka eestlasile.

3. Rootsi aeg Eesti- ja Liivimaal peale Gustav Adolphi surma.

Saaremaa saatus. Rootsi-Poola suhted. Peale Gustav Adolphi surma päris Rootsi trooni ta tütar Kristiina. Kristiina ajal omandas Rootsi sõjas Taaniga viimase võõrvalitsuse all püsinud ala Liivimaal — Saaremaa.

Kristiina loobus umbes paarikümneaastase valitsemise järel Rootsi troonist oma sugulase kasuks, kes hakkas valitsema Karl X Gustavi nime all.

Sel puhul pretendeeris Rootsi troonile Poolas valitsev Vasa suguvõsa, mille tagajärjel puhkes sõda Poola ja Rootsi vahel. Sõda puudutas ka Liivimaad, sest pisut hiljem kuulutas Vene tsaar Rootsil sõja ning tungis Liivimaale, kus ta Tartu vallutas. Rahulepingud sõlmiti alles Karl X järglase ajal; need jätsid aga kogu Liivimaa endiselt Rootsil.

Aadlivõimu kasvamine. Juba Gustav Adolphi ajal oli Rootsi riigis võimas aadel. Peale Gustav Adolphi surma suurenes aadli tähtsus veelgi. Kristiina ja Karl X järglase Karl XI ajal valitses Rootsis mõnda aega eestkostevalitsus. Nimelt olid Kristiina ja Karl XI troonile saades mõlemad alaealised. Seni kui nad ise valitsema võisid hakata, moodustati suuraadli hulgast viieliikmeline valitsus, nn. eestkostevalitsus. Need muidugi kasutasid seda aega oma huvides ja suurendasid aadli mõju.

Samuti majanduselus suurenes aadli tähtsus, eriti kuninganna Kristiina ajal. Kristiina, kel oli küll andekust kunstides ja teadustes, polnud kuigi ettenägelik riigivalitseja. Riigi rahanduslike raskuste korral müüs või panditas ta väga kergesti riigimõisu ning niisama ohtralt lihtsalt kinkis neid oma aadlikest soosikuile. Mõisade panditamise ja müümise saadi küll seks korraks raha, kuid kaotati kestvad riigimõisade

tulud. Karl X oleks küll meelsasti piiranud aadli võimupüüdeid, kuid lühike, sõdade rikas valitsusaeg ei andnud selleks mahti.

Oma mõju suurendamise võimalusi kasutas ka Eesti- ja Liivimaa aadel. Siin ei võetud kõnesoleval ajal mingisuguseid talurahva olude parandamise küsimusi päevakorda, mis olid seni olnud Rootsi kuningail südamel. Rootsi riiki juhtiva suuraadli mõningail liikmeil oli isiklikult Liivimaal mõisu. Laiema ulatusega reformid talupoegade kasuks oleksid puudutanud nende huve.

Eestimaal kitsendasid kubernerite teotsemist rüütelkonna ja Tallinna linna eesõigused. Ta vajab igaks väikese ulatusega halduskorralduseks linna ja rüütelkonna nõusolekut. Juba varem oli Eestimaal välja kujunenud 12-liikmeline maanõunikude kolleegium ja rüütelkonna pealiku amet. Kohtadel oli valitsus aadlike käes. Need täitsid kubernerite korraldusi võimalikult nii, kuidas neile näis olevat tulusam.

Eestimaa eeskujul püüdis kindlaks tervikuks ühineda ka Liivimaa aadel. Gustav Adolf ei tulnud neile soovidele vastu. Alles varsti peale Gustav Adolphi surma lubas Kristiina eestkostevalitsus Liivimaa aadlile valida rüütelkonna pealiku maaamarsali nime all ja rüütelkonna sekretäri. Kümme aastat hiljem lubati valida alaline rüütelkonna esindus — 6-liikmeline maanõunikude kolleegium. Kindralkuberner pidi oma kavatsustest kolleegiumile teatama ja viimasega kõigis asjus nõu pidama. Kolleegiumi liikmete arvu suurendati varsti 12-le. Alul nõudis valitsus, et pooled neist oleksid rahvuselt rootslased, kuid isiklikult Liivimaal viibivate rootslaste vähesuse tõttu jäi selle määruse täitmine varsti unarusse. Ka maa päevade seisukohti hakkas kindralkuberner enam ja enam arvestama. Kuid maa päevad olid kaotanud oma endise iseloomu, sest neist võisid nüüd osa võtta ainult suurmaaomanikud.

Aadli püüdeid. Rootsiaegne kohtumõistmine. Nende uuen- dustega olid Liivimaa aadli õigused enam-vähem samad, mis Eesti- maa aadlil. Rootsi riigi aadlisõbralikkust püüdsid mõisnikud kasu- tada oma võimu kindlustamiseks ka tulevikus. Selleks vajati seaduste kehtimapanekut mõisnikele kasulikul kujul. Eesti- maal ja Liivimaal puudus seni ühtlane seaduste kogus. Rüütel- kondade ülesandel asutigi seadustekogu koostamisele. Rootsi vali- tus ei kinnitanud seadustekogusid, soovides neid enne kontrollida,

mis aga viibis kuni Rootsi aja lõpuni. Siiski kasutati neid seadustekogusid õigusemõistmisel.

Tolleaegsed karistused olid üsna julmad. Varguse, röövimise, nõidumise jm. süütegude eest, arvestades süüteo suurust, oli määratud surmanuhtlus, rääkimata raskemaist süütegudest. Surmanuhtluse teostamine oli enamasti üpris metsik, näiteks rattaga liikmete purustamine, elusalt matmine, poomine jne.

Talupoegade olukord Rootsi ajal enne Karl XI reforme. Rahvaarv. Sunnismaisus. Sagedate sõdade tõttu vähenes maa-rahva üldarv umbes ühele kolmandikule. Järelejäänud maa-rahva arvu arvatakse nimetatud ajaks tõusvat 100 000-le hingele. Talurahva arvu vähenemise tõttu oli palju talusid tühjaks jäänud. Talupojad siirdusid sageli tühjaks jäänud taludesse, kus oli parem põllupind. Sageli otsiti paremaid mõisnikke, kes nõudsid vähem kohustusi. Samuti kasutati pagemiseks mitmesuguseid muid võimalusi, nagu salajast siirdumist välisriikidesse jm. Talupoegade samalaadiline liikumine jätkus ka peale sõda. See tegi palju muret mõisnikele, samuti ka valitsusele. Mõisnikke ähvardas seetõttu alati hädaoht oma tööjõudu kaotada. Valitsusel omakorda oli aga raske või koguni võimatu liikuvaid talupoegi maksustada.

Eestimaal andis kuberner XVII saj. keskpaiku korralduse, mis pidi ära hoidma talupoegade omavolilise liikumise. Jooksiktalupoegadele ja nende vastuvõtjaile nägi uus korraldus ette rasked traahvid. Lahtisi talupoegi kästi püsivalt mõnda tallu või mõisniku teenistusse astuda. Valjud määrused olid ette nähtud ka Eesti- ja Liivimaa seadustekogus, mida tunduvalt täiendasid veel valjud korraldused kindralkubernerilt. Seega oli sunnismaisus kehtiv. See oli kindel samm pärisorjuse suunas, kuid otsesest pärisorjusest meie mõistete järgi ei ole veel juttu. Mõisniku ja talupoja vahekord ei olnud lähemalt mingisuguse seadusega kindlaks määratud. Kõike lahendati aja jooksul väljakujunenud tavaõiguse alusel. Kuid viimast kaldus mõisnikkond kui tugevam pool aegamööda oma kasuks muutma. Üldiselt oli talupoja õiguslik seisund Rootsi ajal mõneti segases ja ebamäärases üleminekuseisukorras. Mõisnikud aga püüdsid samal ajal seletada seadusi nii, et talupojad ikka enam ja enam langesid pärisorjusse.

Rootsi ajal vaatas valitsus talumaale kui talupoegade omandile; mis sunnismaisuse tõttu pidi põlvest põlve püsima ühe sugu-

võsa käes, sest talupoeg ei tohtinud elukohta muuta. Mõisnik võis talumaad enda kasutusse võtta ainult vastava talupojaga kokku leppides. Tegelikus elus kasutas mõisnik sageli oma üleolekut. Vallasvara üle oli talupoegadel piiramatu omandiõigus. Talupojad võisid oma vallasvara müüa ja sellega igati kui oma pärisomandiga talitada. Talupojad polnud ka oma isiklikes õigustes piiratud. Paljud neist kauplesid kodu- ja välismaadega. Talupoegade „müümine“ ilma maata võis ehk teostuda kõigi asjaosaliste kokkuleppel, sest talupoegadel polnud põhjust eriti tõrkuda isanda vahetamise puhul, kui talle mõnda soodustust pakuti. Võib-olla tekkis „müümise“ juhtumeid ka mõisnikkude omavolist. Pärisorjuse tekkimisega muutub ka talumaa mõisniku omandiks ja talupoeg kaotab järk-järgult oma isiklikud õigused.

Talurahva seisukorra raskenemine. Üldiselt raskenesid talupoegade kohustused tublisti, võrreldes eelneva ajaga, sest mõisapõllud kasvasid alatasa, kuid taludest oli elanikkude puudusel umbes $\frac{3}{4}$ asustamata. Siia seltsisid veel mitmesugused muudki põhjused, mis talupoegade elu raskemaks muutsid. Paljud riigimõisad sattusid eraomanikkude kätte kinkimise või ostu-müügi teel. Eramõisades jäid talupojad täiesti sõltuvaks uuest isandast, kuna riigimõisasid olid kohustused kindlaks määratud ja enamasti kaunis mõõdukad. Mõned mõisnikud, eriti rootslased, ei elanud kohal. Nende äraolekul tegid ametnikud ja rentnikud talupoegade elu kibedaks mitmesuguste ebaseaduslike kohustustega, mida nad kui ajutised kohalolijad kasutasid oma isiklike huvide seisukohalt. Rootsi aja lõpul oli kujunenud kombeks, et iga adramaatalu saadab terveks aastaks mõisa teole ühe rakmeteolise ja jüripäevast kuni mihklipäevani jalamehest abiteolise.

Talupoegade jõukus. Talurahva seisukorra raskenemisele vaatamata püsisid paljud talupojad jõukatenä. Koos talurahva arvu kasvamisega hilise Rootsi aja lõpul kuuleme koguni talupoegade enda vabaksostmisest teokohustusist. Mõisnikud, kel oli küllalt tööjõudu, olid meeleldi valmis leppima teatavate maksudega teo asemel. Nii oli Rootsi aeg, võrreldes XVIII sajandiga, talupoegadele tõepoolest veel „vana hea Rootsi aeg“. Põhjasõja ajal laenasid talupojad isegi valitsusele võrdlemisi suuri rahasummasid. Kohalik kuberner andis välja määru-

sed, mis püüdsid piiri panna liigsele raiskamisele talupoegade seas. Need kirjutasid mitmesuguste sündmuste puhul esinevate kulude normid ette, millede piirides väljaandmine võis toimuda. Näit. keelas Liivimaa kindralkuberner Claes Tott adramaatalunikul pulma kutsuda enam kui 16 paari külalisi ning neid kostitada enam kui 8 vaadi õlle ja 4 toobi viinaga. Ta põhjendas seda järgmiselt: „Tarvis on kaotada suurt ja kuulmatut jumalaandide hävitamist ülearuse söömise ja joomise näol, ning mittetarvilikkude kingituste tõttu, mille läbi talupoeg end üle võimete koormab ja vaesusse satub.“ Raske on öelda, kas talupoegade priiskamine tuli alati jõukusest, või oli siin tihti tegemist üle jõu elamisega.

1. Mispärast tekkis Poola-Rootsi sõda? 2. Millest oli tingitud rahulolematuus Sigismund III vastu? 3. Kuidas mõjus valitseja vahetus Rootsis Liivimaale? 4. Kelle valitsuse ajal alistati kogu Vana-Liivimaa Rootsile? 5. Millal tehti rahuleping Rootsi ja Poola vahel? 6. Millest oli tingitud reformide vajadus vallutatud maal? 7. Kuidas jagunes Vana-Liivimaa Rootsi valitsuse all? 8. Kes suutis Eesti- ja Liivimaal teostada rea uuendusi? 9. Missugused olid need uuendused Eestimaal? 10. Kas uuendused olid küllaldased talurahva suhtes? 11. Missugused erinevused olid Gustav Adolfi reformidel Eesti- ja Liivimaal? 12. Kumma maa korraldused olid täiuslikumad? 13. Mis on neis uuenduis kõige enam hinnatav? 14. Kuidas suhtusid üksikud seisused Gustav Adolfi reformidesse? 15. Millal omandas Rootsi Saaremaa? 16. Kuidas suurenes aadli mõju? 17. Kuidas mõjus aadlivõimu kasvamine teistele seisustele? 18. Milleks kujunes Eesti- ja Liivimaa olukord valitsuse aadlisõbraliku suuna tõttu? 19. Missugused seisuslikud asutised kujunesid Liivimaal Kristiina valitsuse ajal? 20. Kas oli neil asutistel eriline tähtsus ja missugune? 21. Missugused üritused olid kohalikel rüütelkonnil oma võimu kindlustamiseks tulevikus? 22. Kuidas arenesid noil ajal talupoegade ja mõisnikkude suhted? 23. Mis soodustas sunnismaisuse tekkimist? 24. Mis eraldab sunnismaisust pärisorjusest? 25. Kui suureks kujunesid umbkaudselt talupoegade kohustused teo alal Rootsi aja lõpuks?

4. Karl XI aegsed suurreformid.

Mõisade tagastamine. Gustav Adolf ja eriti ta tütar Kristiina jagasid võidetud Läänemere provintsid ohtralt riigimaaid eraisikuile. Osalt anti maad tasuta, osalt tunnustuseks teenete eest. Läänidena antud mõisu hakati hiljemini pärisomandiks müüma. Enamik maast läks aadli kätte. Sellega kaotas riik neilt mailt oma tulud, sest aadel oli maksuvaba. Et riigi rahaasju tasakaalustada, nõuti teistelt seisustelt rohkem maksu kui seni. See

muutis olukorra väljakannatamatuks, sest rootsi rahvas oli riigi suurte väljaminekute tõttu sõdades niikuinii raskesti maksudega koormatud. Liivimaalt saadavad maksud ei katnud kohapealseid kulusid, riik pidi siia oluliselt lisa andma, et puudujääki katta.

Riik sattus ikka ja ikka suuremasse rahapuudusse. Väljapääsu otsides kerkis juba XVII saj. keskel mõisade tagastamise ehk reduktsiooni küsimus päevakorrale. Taheti riigile tagasi võtta aadli kätte läinud riigimaad. Kui Karl XI isiklikult valitsema hakkas, otsustas ta riigi sisepoliitikat muuta. Tema sihiks oli riiki rahapuudusest päästa. 1680-ndail aastail asutigi tegelikult reduktsiooni läbiviimisele. Tagastamisele kuulusid väheste eranditega kõik erakättesse läinud kroonumõisad. See puudutas suuraadlit, kes täiesti tagastamise vastu oli. Teised seisused olid aga reduktsiooni poolt. Iseäranis elavat toetust leidis kuningas talupoegadelt. Liivimaal ei saadud reduktsiooni suhtes kohaliku aadliga kokkulepet ja valitsus teostas selle oma äranägemise järgi kavatsatud kujul. Liivimaa haritud maa-alast kuulus reduktsiooni tagajärjel umbes $\frac{5}{6}$ riigile. Eestimaal oli see osa suhteliselt väiksem. Siin omandas riik veidi üle $\frac{2}{5}$ haritud maapinnast. Enamasti anti tagastatud mõisad kohalikule aadlile võrdlemisi odavale rendile. Siiski kasvasid reduktsioonist saadud tulud aastas Eestimaal umbes 100 000 taalri võrra, Liivimaal isegi 550 000 taalri võrra. Teostatud reformid parandasid tunduvalt riigi rahandust, kuigi nad tekitasid ägedat opositsiooni.

Talupoegade ja lihtrahva toetusel teotsevat kuningat hakati aadli poolt kutsuma „talupojakuningaks“. Seda õigustasid veel mitmesugused kuninga reformid talurahva heaks.

Karl XI reformid talurahva kaitseks. Samaaegselt suure reduktsiooni läbiviimise nõudega tehti kuninga nimel maapäevale ettepanek vabastada talupojad pärisorjusest. Viimast nimetati iganud ja paganlikuks tavaks, mis pole kokkukõlas õiguse ja kristliku kombusega ning võtab talupoegadelt igasuguse tahte maa üldise hüveolu eest hoolitsemiseks. Maapäev vastas kuningale väitega, et talupojad vabanemise korral ei jäta ksmaha mitte ainult oma talusid, vaid sünnipärasest vihas hakkaksid tapma mõisnikke ning põletama mõisaelamuid. Samuti korralditi aadli vastuses vana muinaslugu sellest, kuidas talupojad Stephan Bathorylt tulnud vabastamiskatse puhul olevat ise soovinud orjusse jääda. Ka kuninga kaastöölised hoiatasid

kuningat Liivimaa talupoegi vabastamast. Oma püüetega täiesti üksi jäänud kuningas andiski lõpuks järele, mitte tahtes aadlit väga vihale ärritada.

Kuigi vabastamisest ei saanud asja, üritas kuningas mõndagi talupoegade kaitseks, kelle seisund reduktsiooniga ei paranenud, vaid koguni halvenes. Renditud kroonumõisades kaldusid balti aadlikud aina tõstma talupoegade koormisi. Sageli kargasid nüüd talupojad kroonumõisadest ära või saatsid oma saatkondi salaja Stokholmi kuningale väärnähtuste üle kaebama. Kaebuste uurimiseks moodustas kuningas küll komisjoni, kes karistas üksikuid rentnikke, kuid teisi see palju ei heidutanud.

Et esinevaist väärnähtustist hoiduda, oli vaja väga üksikasjalisi määrusi talupoegade kaitseks ning nende täitmise järele valvavaid asutisi. Need määrused rakendati ainult riigimõisades. Riigivõim ei saanud seda teha kohustuslikuks ka eramõisades. Liivimaal loodi talurahva seisukorra üle valvavaiks asutisiks majandusasehalduskonnad. Talupoegadele anti ühtlasi õigus kõigis kohtuinstantsides Liivimaal ja Rootsi kuninga juures mõisniku peale kaevata. Talupoegade koormised määrati kindlaks. Selleks otstarbeks võeti ette talumaade revisjon. Maa suurus mõõdeti ja selle headus hinnati. Mida halvem maapind, seda väiksemad olid koormised. Revisjoni ja ümberhindamisi ei teostatud kõikjal, vaid enam-vähem seal, kus olukord paistis eriti korraldamata olevat. Ühtlasi võeti tarvitusele vakuraamatud, kuhu märgiti talupoja kohustused. Samuti olid ette nähtud karistused ühele või teisele lepinguosalisele määruste rikkimise pärast. Erakordsete nõudmiste või korralduste tegemiseks pidi mõisnik hankima majandusasehalduri loa. Nendele normidele vaatamata jäi Liivimaa talupoegade olukord küllalt raskeks. Ta oli endiselt maa külge seotud. Maksud olid küll kindlaks määratud, aga nad olid liiga kõrged ja tööpäevade arv oli õige suur. Eestimaal, kus kroonumõisu oli vähem, ei teostatud uuendusi niisuguselgi kujul.

Liivimaa aadli suhtumine Karl XI reformidesse. Mõisade tagastamine ja ühes sellega kaasaskäivad uuendused mõisnikkude ja talupoegade suhtes tekitasid terava vahekorra valitsuse ja kohaliku aadli vahel. Viimast hakkas juhtima mitmekülgse haridusega Liivimaa aadlik Johann Reinhold von Patkul. Aadli

peapüüdeks oli juba teostatud reduktsiooni tühistamine, mida nõuti Sigismund Augusti privileegi alusel. Vahekord arenes väga teravaks. Maapäev määras seadusvastaselt 4 maanõunikku ja saatis need Stokholmi oma nõudeid kuningale esitama. Karl XI nägi selles segamist riigiasjadesse ja mõistis nad kõik surma. Hiljemini muudeti see vangistuseks, välja arvatud Patkuli kohta. Viimasel aga õnnestus põgeneda. Temast sai siitpeale veel ägedam Rootsi vastane.

Aadli mõju vähendamiseks tehti veel rida korraldusi. Maapäevist võisid osa võtta ainult pärusmõisade omanikud. Arvestades kroonumõisade ülekaalu, oli neid vähe. Maanõunikude kolleegium kaotati hoopis, mistõttu rüütelkond jäi ilma alatise keskkorralduseta. Ametikohtadele, mida seni pidasid enamasti kohaliku aadli liikmed, hakati suuremal määral ametnikke määrama keskvalitsuse poolt.

Aadli võimutsemisele olid Karl XI korraldused täielikuks piduriiks. Aadel kaotas oma senise mõju ja riigivõim tungis ikka rohkem provintsi oludesse.

1. Mispärast kerkis mõisade tagastamine päevakorraile? 2. Millal teostati mõisade tagastamine Eesti- ja Liivimaal? 3. Kui suured maa-alad omandas riik kummagi reduktsiooni läbi? 4. Kui palju suurenesid seega riigi tulud? 5. Missugustele kihtidele oli reduktsioon kasulik, missugustele kahjulik? 6. Kuidas parandati talurahva olukorda reduktsiooni järel? 7. Milliste aladega piirdusid parandused? 8. Kas parandused jätsid veel midagi soovida? — mida? 9. Mis on parandusis kõige enam hinnatav? 10. Missuguseks kujunes aadli ja valitsuse vahekord peale mõisade tagastamist? 11. Mis tehti aadlivõimu piiramiseks Liivimaal?

5. Linnad. Eestlaste vaimne ja aineeline kultuur Rootsi ajal.

Linnad Rootsi ajal. Linnade elus oli Rootsi ajal teatavaid eri jooni, võrreldes varasema ajaga. Meie maa linnad võiks tähtsuse järgi liigitada kahte rühma: suuremad linnad ja väiksemad. Esimesist võiks praegusel Eesti alal nimetada ainult kaht — Tallinna ja Tartut, kuna teised olid mõnesaja elanikuga asulad, mis enam alevikku kui linna meelde tuletasid. Rootsi ajal kaotasid linnu juhtivad asutised oma senise suure iseseisvuse. Nad pidid oma õigused loovutama riigile, näit. sõlmis nüüd riik

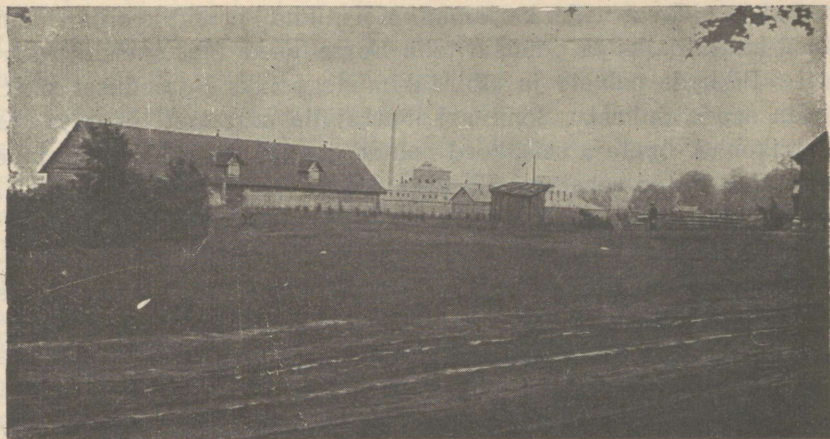
kaubaleppeid jne. Väikelinnade mõju oli üsna väike. Linnade tähtsus ja hüveolu olenesid linna tuluallikaist. Peamisiks sissetulekuallikaiks linnades olid kauplemine ja käsitöö. Rootsi ajaks oli Hansa kaubaühing oma tähtsuse kaotanud. Sinna kuulusid ka praeguse Eesti ala tähtsamad kaubalinnad peale Narva. Hansa kindlustas oma liikmeile suured soodustused kauplemise alal, mis aga koos Hansaga kadusid. Suureks takistuseks meie kaubandusele oli kõrge toll, mida võeti kõikidelt kaupadelt, mis Taani väina kaudu tulid.

Linnade katsed kindlustada endile ainuõigust sisemaaga kaubitsemises ei andnud just soovitud tagajärgi, kuigi riik nende püüdeid toetas. Siin püüdsid linnadega võistelda aadel ja rändkaupmehed. Maal oli kauba tarvitamine õige väike. Kõike püüdsid inimesed ise valmistada. Kõik need asjaolud sundisid linnu veel enam igasuguse võistluse väljatõrjumisele.

Kogu linna elanikkond jagunes elukutsete järgi rühmadesse. Linna elanikest suurem osa — kaupmehed ja käsitöölised — kuulus gildidesse ja tsunftidesse. Need ühingud võtsid ainuõigused kauplemises ja käsitöös endi kätte. Isikuid, kes väljaspool tsunfte samal alal teetseda püüdsid, hakati „käperdajaiks“ kutsuma ja neid taga kiusama. Rootsi valitsus toetas organiseeritud kaupmeeste ja käsitööliste poliitikat kord enam, kord vähem. Kutseorganisatsioonide ligipääsematuse tõttu jäid eestlased enamasti neist välja, ainult jõukamail saksastunud eestlasil oli võimalus neisse pääseda. Enamik eestlasi jäi linnades siiski lihttöölisiks.

1. Milline oli olukord linnades peale Rootsile alistumist? 2. Mis vähendas linnade tulusid? 3. Kuidas püüdsid linnad oma kaotusi väliskaubanduses tasa teha? 4. Kes võistlesid linnadega kauplemises? 5. Kuidas organiseerusid kodanikud? 6. Mida taotlesid kutseorganisatsioonid? 7. Missugune suhe oli organiseeritud kodanikkude ja eestlaste vahel, kes linnas elasid?

Vaimne kultuur. Kirik. Kool. Tolleaegse hariduse edendamaks jäi kloostrite kadumisega peamiselt kirik. Rootsi valitsus tegi võimalikult kõik, et kirikuolusid parandada. Oma reformidega löid Rootsi valitsejad eeltingimused, millede juures vaimne kultuur võis arenema hakata. Loodi rida kõrgemaid ametikohti, kust pidi juhutama ja organiseeritama kohalikku kirikuolu. Kirikute majanduslikku olukorda püüti kindlustada. Olu-

65. joonis. Piiskopi mõis praegusel kujul. × Endise seminari koht.

korruga tutvumiseks ja pahede kõrvaldamiseks korraldati kirikute visitatsioonid ehk ülevaatusi. Ametisse kinnitati võimalikult oma ülesannete kõrgusel seisvaid õpetajaid. Kohalik ülikool soodustas eriti nende ettevalmistamist. Kuigi väärnähtusi ja paheid jäi küllalt, oli kiriku majandusliku külje ja vastava hariduse võimaldamise korraldamisega suur samm edasi saadud. Vaimulike rahva keele tundmine jäi kauaks ajaks puudulikuks, mis pidurdas nende jutluste mõistmist. Kiriku algatusel toimus ka ulatuslikum rahva õpetamine. XVII saj. hakati rahvale usu sisu selgitamiseks õpetama mitmesuguseid vaimulikke palasid, katekismust, palveid jm., millele mõne aja jooksul lisandus veel lugemine.

Tähtsat osa etendas rahvahariduse alal sel ajal usuteadlane Bengt Gottfried Forselius. Ta tuli mõttele hakata õpetajaid ette valmistama. Selleks avas ta teiste haridussõprade toetusel 1684. a. Tartu lähedale Piiskopi mõisa õpetajate seminari, kus ta õpetajana töötas suure hoole ja usinusega. Ka kooliraamatud kirjutas ta ise. Kooli õppeaeg kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpetati tulevasile õpetajaile lugemist, rehkendamist, katekismust ja kirikulaulu. Koguni saksa keelt olevat vähesel viisil õpetatud.

Suuri raskusi tegi koolile õpilaste saamine, sest mõisnikud ei lubanud lapsi kooli saata. Haridus tegevat inimesed targaks ja kihutavat mässama. Teised ütlesid, et eestlased olevat orjadeks

loodud ja pidavat neiks ka jääma. Mõisnikud lugesid kooliharidust lausa kahjulikuks ja püüdsid teha Forseliusele igasuguseid takistusi. Pikkade palvete ja läbirääkimistega läks Forseliusel siiski korda saada õpilasi. Seminari lõpetajaile muretseti õpetaja- ja köstrikohad. Õpetaja seisukord polnud sugugi kerge. Koolimajade aset täitis lihtne rehetuba. Ka ei makstud õpetajaile palka. Ta sai prii korteri ja kooliajal mõisa või kirikumõisa perelauas süüa. Suvevaheajaks läks ta näit. oma vanemate poole ja tegi seal põllutööd. Et haridustööd mõisnikkude poolt ära ei keelataks, püüdis Forselius leida kuningalt oma tööle toetust. Ta sõitis 1686. a. Stokholmi. Kuningas lubas eesti kooli eest hoolitseda, lasta ehitada koolimaju ja maksta palka õpetajaile.

1687. a. otsustaski maavalitseja nõudmisel Liivi maapäev igasse kihelkonda kooli asutada. Otsus tehti küll, kuid tagajärgi oli siiski vähe. Koole asutasid peaasjalikult Forseliuse sõbrad ja teised rahvahariduse pooldajad. Nüüd hakati ehitama ka korralikuid koolimaju. Forseliuse vastased panid selle asemel mitmesugused laimujutud liikuma, et haridustööd takistada.

Kahjuks ei saanud Forseliuse töö kuigi kaua kesta. Ta sõitis 1688. a. teist korda kuninga juurde, et temalt uut toetust paluda. Tagasisõidul hukkus laev ja Forselius uppus. Tema surma-aastal töötas Eestis 47 kooli, kus umbes tuhat last õpetust said. Nii kasvas kirjaoskajate arv Rootsi ajal kiiresti.

Linnades kutsuti ellu rida koole, milledest osa oli määratud mittesakslastele. Koolide kõrval teetsesid eraõpetajad, kellede koole kutsuti nurgakoolideks. Kõrgemate õppeasutistena loodi rootsiaegsete reformidega gümnaasiumid ja ülikool.

Ülikoolis toimus õpetamine ladina keeles. Õpetati arsti- ja loodusteadust, ajalugu, usuteadust, itaalia ja prantsuse keelt ning isegi vehklemist ja tantsu. Professoriteks olid rootslased ja sakslased. Üliõpilaste arv oli meie ajaga võrreldes palju väiksem, umbes saja ümber. Nad pidid hoiduma vägivallast, kaklemisest ja mürgeldamistest. Üliõpilastele olid keelatud ka kaardi- ja täringumängimine. Gümnaasiumiõpilased ei tohtinud külmas vees supelda.

Kuigi meie kodumaale asutati gümnaasiumid ja ülikool, pääsesid nendesse õppeasutistesse ometi väga vähesed eestlased.

Kirjandus. Haridusolude parandamisega käsikäes levis kirjandus. Katsed eestikeelset vaimulikku kirjandust soetada juba

varsti peale usupuhastust, ei arenenud segaste aegade tõttu edasi. Gustav Adolfi asutatud Tallinna ja Tartu gümnaasiumi juurde asutati trükikojad. Raamatutega hakkasid kauplema ka rändkaupmehed. Tallinnas tekkis Rootsi ajal isegi üks püsiv raamatupood. Trükikodade tekkimisega läks hoogu mitmesuguste trükiteoste ilmumine. Saksakeelsete kõrval trükitakse ka eestikeelseid raamatuid. Enamik neist oli vaimuliku sisuga. Väga populaarseks sai praost Heinrich Stahl'i „Käsi- ja koduraamat“. Keeleuuenduse ja koolikirjanduse alal on tähtsaid teeneid Johann Hornung'il ja Forseliu's'el. Kirikulaulu „Au, kiitus olgu igavest“ kaks esimest rida olid Stahli kirjaviisis: „Üxpeines Jumalal ülewel olckut auw; nenck tenno temma armo eddes.“ Sama Hornungi ja Forseliuse kirjaviisis: „Nüüd olgu ikka igavest au kiitus Jumalale.“

Piibli trükkimisega ei jõutud Rootsi ajal lõpule.

Usk nõidadesse. Rahvaharidust oli tarvis edendada, sest ebausk võttis maad. Igal pool nähti kurjavaimu teotsemist. Teda usti inimestele haigusi saatvat ja muid kannatusi valmistavat. Kurivaim avatlevat inimest pahadele tegudele ja tahtvat inimese hinge enesele saagiks. Arvati, et paha vaim, kurat, enesele inimeste hulgast ka abimehi valib. Kuradi „abilisi“ kutsuti nõidadeks. Nõiad võivat teise inimese, samuti ka loomade kuju omandada ning tuule kiirusega edasi liikuda. Nõidadesse uskusid tol ajal nii sakslased kui ka eestlased. Nõidade vastu peeti võitlust koguni kohtu teel. Harilikult mõisteti nõiad tulesurma.

Pärnu maakohtus 1641.—1643. a. olnud arutusel 11 taluniku süüdistus nõidumises. Nad moodustanud isegi erilise salga Pürsa Martt'i juhtimisel ja kuulunud „nõidade tsunfti“ ning käinud koos „Rõhma“ sool. Nad olla soolapuhumisega haigusi ravinud, kuid inimestele ja loomadele ka kahju teinud ning libahundiks käinud. Kõik süüalused mõisteti surma tuleriidal. Pürsa Martt'i otsustati aga enne seda veel piinata. Ebausk leidis aset ka vaimulikkude hulgas. Nad ei mõistnud rahvale, samuti eneselegi selgeks teha, et nõidu üldse pole. Kirikuõpetajad olid selleks liiga harimatud.

Eestlaste elu Rootsi ajal. Kokku puutudes nii paljude võõraste rahvastega õppisid eestlased neilt mõndagi. Nad hakkasid kandma teissuguseid rõivaid ja ehteid. Naised lõikasid oma juuk-

sed lühikeseks, „nii et nad sulastega üsna sarnased näisid“. Siin võis märgata võoraste mõju. Üldiselt oli rahvas sõdade tõttu kannatanud.

Rootsiaegsed uuendused töid küll mõningaid parandusi talurahva ellu, kuid siiski vähe. Palju jäi veel tegemata. Talupoeg oli endist viisi maa külge seotud. Põgenes ta, siis võis mõisnik teda nagu ordugi ajal tagasi nõuda. Talupoeg vabastati küll mõisniku kohtumõistmise alt, kuid viimasele jäi siiski väiksemate eksimuste korral kodukariõigus. Seda õigust tarvitas mõisnik tihti kurjasti. Kindlaksmääratud maksud olid kõrged ja teopäevade arv küllalt suur. Kõik see lasus raske koormana talupoegade õlgadel. Kohustuste koorem tundus raskena ka sellepärast, et tolle aja põlluharimise viis oli vähe tootev. Valitses kolme põllu süsteem, mille juures vilja all oli kõigest kaks kolmandikku. Põllutööriistad olid puudulikud ja väetamine nõrk. Laudasõnnikut ei jätkunud ja kunstõnnikut sel ajal veel ei tuntud. Tõsiseid raskusi tegi põllumehele ka põldude ribasus ja nende kaugus elamutest. Peale põlispõllu oli talupoegadel kasutada veel rohkesti metsamaid. Neid kasutati alet tehes, mis oli seotud suure jõupingutusega. Vaatamata kõigele sellele tundus rahvale Rootsi aeg endisest paremana. Rahvas ise hindas Rootsi aega väga tabavalt: „Rootsi aeg oli vana hea aeg. Kui maha kukkusid, võisid oma loaga üles tõusta.“ Selle lausega on öeldud, kui väikesed olid siiski talupoja õigused Rootsi ajal.

Karl XI suri võrdlemisi noorelt, 42-aastasena. Ta oleks veel palju teinud eestlaste vaimse elu ja põllunduse arendamiseks. Saatus tahtis nii, et meie esivanemad pidid Vene valitsuse all veel rasket orjapõlve kannatama. Vene valitsuse alla sattusid eestlased Põhjasõja tagajärjel.

1. Kes jäi hariduse kandjaks peale reformatsiooni? 2. Mida tegi Rootsi valitsus kirikuelu edendamiseks? 3. Missugused tegurid takistasid vaimulikude tegevust? 4. Kes pooldas rahva harimist? Kuidas seda teostati? 5. Missuguse õppekavaga kooli asutas Forselius? 6. Kuhu ja millal asutati kool? 7. Kas Forseliuse koolil on kohaliku kooliajaloo seisukohalt tähtsust? 8. Missugused olid haridusolud Rootsi aja lõpul? 9. Kes said koolidest rohkem kasu, lihtrahvas või aadlikud? 10. Millised koolid jäid eestlastele üldiselt kättesaamatuiks? 11. Kas koolide kõrval oli teisi haridust soodustavaid asjaolusid? 12. Nimetage vaimuliku sisuga raamatuid! 13. Mis ajast hakkab kirjandus enam levima? 14. Kuidas oli korraldatud kirjanduse levitamine? 15. Kes olid teenekamad isikud rahvakeelse kirjanduse soetamisel? 16. Missuguse sisuga

raamatuid ilmus? 17. Mida õpetati ülikoolis? Ülikooli tähtsus eesti rahva seisukohalt? 18. Kes olid nõiad? Kuidas koheldi neid? 19. Kuidas talupojad hindasid rootsiaegseid uuendusi? 20. Kas meieaegseis maaelamuis on midagi Rootsi aega meeldetuletavat säilinud? Mis nimelt?

6. Suur Põhjasõda.

Sõja põhjused. „Vana hea Rootsi aeg“ ei kestnud kaua. Gustav Adolf oli teinud Rootsimaale tugevaimaks põhjamaa riigiks. Tema ajast peale oli läinud Rootsile hulk teiste riikide maid. Poola riik kaotas Rootsile Liivimaa, Venemaa püüdis oma piire Joann Julma ajal nihutada Läänemereni, mis temal aga Rootsi vastuseisemise tõttu ei õnnestunud. Mõlemad riigid olid vaenlikud Rootsi vastu. Heas vahekorras polnud Rootsimaaga ka lõunapoolne naaber Taani. Nende vahel valitsesid tihti tülid. Ühe sõja tagajärjel XVII saj. keskpaiku oli Taani kaotanud Rootsile suuri maa-alasid, m. s. Ojamaa ja Saaremaa saared. Need kolm riiki asutasidki omavahel liidu ja alustasid sõda Rootsiga.

Liidu tekkimiseks mõjusid kaasa ka Rootsi uuendused meie maal. Mõisnikud ei suutnud kuidagi unustada mõisade tagastamist ja seda andeks anda Rootsi valitsusele. Üks mõisnikest, alatu ja kättemaksuhimuline Johann Reinhold von Patkul astus välja Rootsi valitsuse vastu väga teravate sõnadega. Tema püüdis näidata, et kuningal ei olevat mingisugust õigust tagasi võtta Liivimaa mõisu. Kui teda vastutusele taheti võtta, põgenes ta välismaale. Seal mõtles ta ainult sellest, kuidas Liivimaa Rootsile küljest lahti kangutada. Patkul pöördus kõigepealt Poola kuninga poole ja tegi temale ettepaneku hakata liitu looma Rootsi vastu. See mõte meeldis Poola kuningale väga. Poolaga ühinesid varsti Taani ja Venemaa. Venemaal valitses seekord Peeter I.

Peeter I ajaks oli Venemaa suureks riigiks kasvanud. Ta seisis aga eraldi teistest Euroopa riikidest ja oli neist kaugele maha jäänud kaubanduse, tööstuse ja ka hariduse poolest. Venemaal oli tarvis lähemale asuda haritud Euroopa riikidele. See võis Peeter I arvates toimuda ainult Läänemere kaudu. Tema soov oli vähemalt mõndki sadamat siin enese kätte saada. Seepärast oligi Peeter I liidu mõttega otseteed päri, kui selles asjas tema poole pöörduti.

Liidu tekkimise ajal astus Rootsi troonile Karl XII. Ta oli ainult 15 aastat vana ja valitsemiseks liiga noor. Armsamaks aja- viiteks oli tal jahipidamine. Riigivalitsemine huvitas teda vähe.

Kord sai ta näit. järgmise vallatusega hakkama. Ta lasknud suurde hoonesse hulga jäneseid kokku tuua ja läinud siis sinna oma sõpradega jahti pidama. Oma ettevõtlikkust ja jõudu ei osanud ta nooruse pärast mõistlikumalt kasutada. Arvati, et temast korralikku riigivalitsejat ei saagi. Rootsimaa vaenlased arvasid nüüd olevat paraja aja tulnud sõda alustada.

66. joonis. Peeter I.

Sõja algus. Kui liitlaste läbirääkimised ja ettevalmistused olid lõppenud, algas 1700 Suur Põhjasõda. Poola väed tungisid Liivimaale ning piirasid ümber Riia linna. Karl XII, kuuldes sõjategevuse algusest, otsustas võita vaenlased üksteise järel. Kõige esmalt viis ta oma väed Taanimaale, tungis seal nendega võidukalt edasi ning ähvardas vallutada Kopenhaagenit. Ainult kuus nädalat oli möödunud rootslaste tulekust, kui taanlased palusid rahu ning ütleksid endid lahti Rootsi-vastasest liidust.

Vahepeal olid Vene väed jõudnud Narva alla. Peeter I lootis segamatult vallutada Narva sel ajal, kui Rootsi peajõud võitlevad taanlastega ning Liivimaal viibivad Rootsi väed sõdivad Riia piiravate poolakate vastu. Kuid taanlaste kiire alistumise tõttu kujunes olukord varsti teissuguseks.

Narva alla jõudnud Vene väed piirasid linna ümber umbes 15 kilomeetri pikkuse rõngana. Ehitati kindlustisi ja hulk patareisid ning hakati siis pommitama linna. Linna edukat piiramist takistas laskemoona vähesus. Maanteed olid väga halvad ning laskemoona vedu neil toimus väga aeglaselt. Pihkvast lotjadel laskemoona tuua aga oli hädaohtlik, sest Mehikoorma juures või-

67. joonis. Karl XII.

sid päris väikesedki Rootsi väesalgad takistada moonavedu. Kord õnnestuski ühel Rootsi väejuhil vallutada 6 Vene lotja laske-moonaga.

Ometi oli Narvas kodanikkude ja osalt isegi sõdurite meele-olu raske. Linna kindlustisi oli ehitatud enne sõja puhkemist ümber ning nad polnud veel täielikku kaitsekorda seatud, kui vaenlane ilmus. Ka oli linnas laialdaste kindlustiste kaitseks liiga vähe sõdu-reid ning nendegi hulgas oli palju noori ja sõjas kogenematuid. See-pärast oodati pikisilmi vabastavate Rootsi vägede ilmumist.

Kuningas tuli Pärnus maale¹ ja ruttas siit Tallinna kaudu Narva alla. Rootsi vägede kogunemiskohaks oli Rakvere, kust nad Narva suunas pidid edasi marssima. Raske oli sõjaväel liikuda, sest sügisesed ilmad tegid teed läbipääsematuks. Siiski marsiti julgelt Narva alla tugeva Vene sõjaväe vastu, mis oli ligi 40 000 meest suur. Üle 11 000 mehe suuruse väega tahtis kuningas purustada

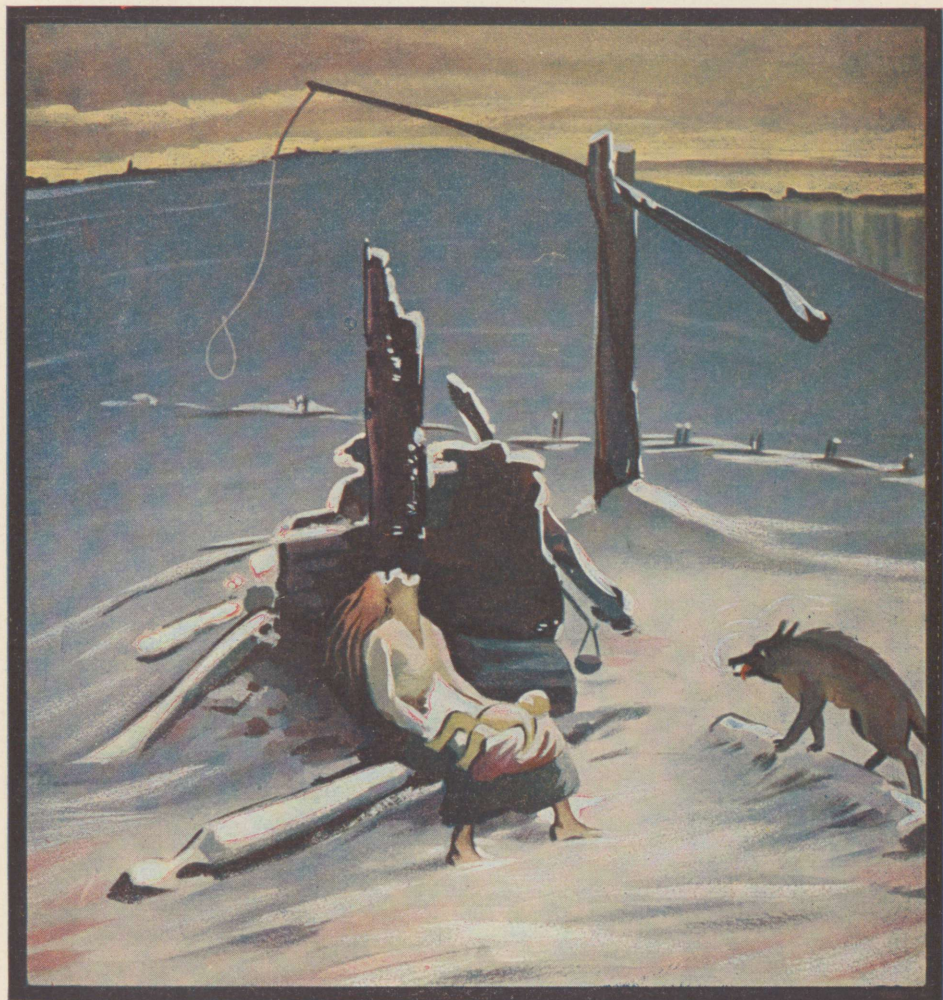

68. joonis. Tehvan Raabe.

peaaegu 4 korda tugevamat vaenlast. Üsna kerge vaevaga sundis Karl XII Pühajõel kindral Šeremetjevi väed (6000 meest) taganema, milleks kaasa aitas eesti talupoeg Tehvan Raabe, kes ümbruskonda hästi tundis ja Rootsi väesalga venelaste selja taha juhtis. See tekitas Vene vägedes kabuhirmu. Vaenlane põgenes, kõike oma kraami maha jättes. Ka Narva all Vene laagris tekitas Pühajõe sündmus ärevust. Tsaar jättis väe ülemjuhatuses ühe välismaalase kindrali kätte ning sõitis ise uisapäisa minema. Rootslastele aga selgus, et venelased pole kuigi kardetavad vastased. Nüüd oli Karl XII vägedel tee Narva poole vaba. Linna lähedale

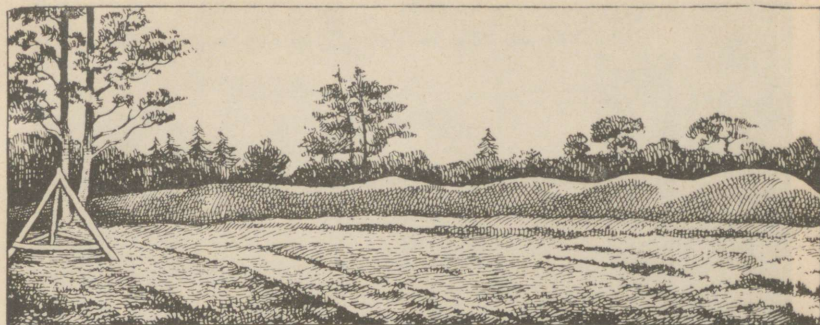
jõudes pommitasid Rootsi väed vaenlast kahuritest mitu tundi järgemööda, kuid tagajärjetult. Vaenlane ei liikunud paigastki. Selle järel pidas kuningas sõdureile vaimustava kõne ja käskis neid tormi joosta. Hüüdega „Jumal on meiega“ tormasid rootslased kiirelt venelaste kindlustatud kohtadele. Rootslastele tuli abiks suur lumetuisk, mis puhus venelastele otse vastu ja tegi nende enesekaitse raskeks. Rootslased võisid aga ägeda tuisu tõttu märkamatult läheneda. Varsti olid Vene väed segi ja ka põgenema löö-

¹ Pärnus kaotas ta hobuseraua. See on praegugi Pärnu postkontori räästa küljes näha.

Põhjasõda.

A. Karimo järgi.

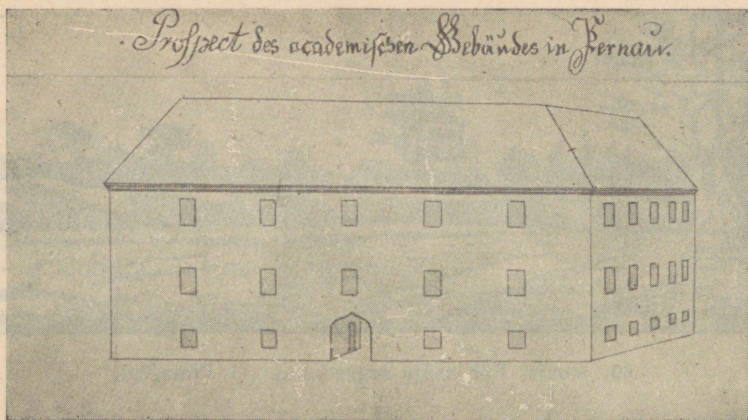

69. joonis. Põhjasõja-aegsed kantsid Pühajões.

dud. Vaenlase ratsavägi püüdis üle jõe ujudes pääseda teisele kaldale. Kiire jõevool viis nad aga koskedest alla. Osa venelaste väest püüdis põgeneda üle silla, kuid see purunes ja paljud sõdurid uppusid. Vene väed põgenesid kabuhirmus ja äärmises korratuses. Sõdurid kahtlustasid väejuhte kaotuse pärast reetmises ja isegi tapsid mõned neist. Rootsi ratsanikud jälgisid kõikjal põgenejaid. Kõige ees ratsutas aina kuningas Karl. Ikka viibis ta seal, kus võitlus oli kõige ägedam. Ühe mutta kinnijäänud saapa kaotas ta sohu, kahurikuul olevat surmanud ta hobuse ning püssikuul leitud peale lahingut ta kaelasalli vahelt. Pärast raskeid kaotusi alistasid Vene väed. 10 kindralit ja suur osa väge andsid endid vangi. Vene kahurid, sõjamooni ja raha langesid rootslastele saagiks. Elanikkude juubelduste saatel marssisid Rootsi väed Narva linna, mida vaenlane oli kümme nädalat piiranud.

Narva hiilgav võit tegi Karli kuulsaks kogu Euroopas. Kuigi tsaari väed olid arvuliselt olnud mitu korda suuremad kuninga omist ning kuigi selles olid võidelnud kaasa paljud sõjas vilunud saksa, šoti ja taani ohvitserid, ometi oli tsaar kaotanud. Selles rootslaste võidus nähti Euroopas mitmel pool Jumala enda kätt. Leiti, et Jumal ise on määranud riikidele teatavad piirid, millest üle nad ei või laieneda, ning arvati, et venelased on tahtnud seda ometi teha. Peeter I aga langes Euroopas pilke ja naeru alla. Karikaturistid kujutasid teda Narva kaotuse pärast nutvana ja silmist pisaraid pühkivana.

Karl XII purustab Poola väed. Karl XII pidas venelasi võidetuks ja pöördus Poola kuninga vastu. Enne oli aga tarvis lasta vägedel puhata. Ta paigutas nad talvekorterisse, kuna ise asus

70. joonis. Orduloss Pärnus, kus sõjaolude tõttu Rootsi ülikool ajutiselt aset leidis.

elama Laiuse lossi. Järgmistel aastatel purustas ta Poola kuninga väed, sundis kuninga lahti ütlema troonist ja laskis Poola riigile uue kuninga valida. Nii oli ka kolmas vaenlane purustatud.

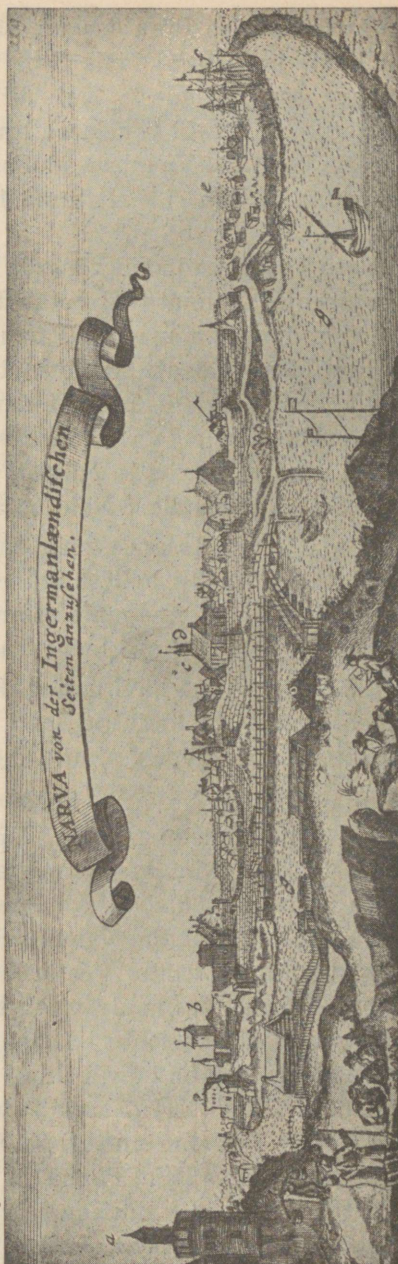
Vene väed tungivad meie maale. Samal ajal, kui Karl XII Poolamaal sõdis, korraldas Peeter I uut sõjaväge. Ta väesalgad tungisid meie kodumaale ja hakkasid seda hirmsasti rüüstama. Eesti talupojad kaitsesid endid Vene röövsalkade vastu kuidas mõistsid. Nad asutasid sissisalku, tungisid öösiti vaenlastele kallale ja vabastasid süütud vangid. Maa kaitseks siia jäetud Rootsi nõrkadest väesalkadest polnud suurt abi. Nad purustati kahel korral, Erastveres ja Hummuli mõisa all. Teised Vene väesalgad teotsesid Ingerimaal Neeva jõe piirkonnas. Nad võtsid maad Soome laheni enese alla ja Peeter I asutas 1703. a. Neeva jõe suudmesse Peterburi linna. See pidi saama Venemaa uueks pealinnaks. Aasta hiljem langesid Tartu ja Narva.

Tartu ja Narva langemine. Tartut oli kaitsemas Emajõel laevastik hulga kahuritega. Peeter I laskis ka enesele Peipsi järve jaoks laevastiku ehitada ja saatis selle Emajõe, et Rootsi laevu hävitada. Sellest kuulnud, sõitis Rootsi laevastik venelastele vastu. Viimased olid pisut allpool *Kastret* kitsamal kohal jõekalda endi alla võtnud, kahurid üles seadnud ja ootasid vastast. Kõige selle kohta polnud Rootsi laevastiku juhatajal õigeid teateid. Niipea kui laevastik jõudis venelaste kohale, võeti ta nende poolt

ägeda tule alla. Jõe kitsas koht ei lubanud laevu vabalt liikuda. Osa sõjameestest põgenes, osa langes vangi, kuna laevad said venelastele saagiks. Laevastiku juhataja, kes ei tahtnud end vangi anda, heitis tule püssirohukambrisse ja laskis enese ühes laevaga õhku. Nüüd oli venelastele siit tee Tartu alla vaba. 4. juunil ilmusid Šeremetjevi väed Tartu alla ja alustasid piiramist¹. Järgmisel päeval jõudis venelaste laevastik jõgemööda kohale. Selle järel laskis linna komandant eeslinnad põletada ja hakkas linna hoolega kindlustama, sest kindlustustööd polnud veel lõpule jõudnud². Vähe suudeti siiski ära teha. Šeremetjev pommitas linna kaua lõuna ja lääne poolt, kuid tagajärjetult. Kui tsaar Peeter kohale jõudis, muutis see otseteed piiramiskava. Ta laskis kahurid Emajõe vasemale kaldale üles seada, et koondada tuld kõige nõrgemale kohale (Vene värava juures). Ägeda pommitamise järel tekkisid murrud müü-

¹ Kõigepealt Ropka poolt küljest.

² Linna kaitsesid idas ja lõunas (Saksa väravast Jakobi väravani) vallid ja 5 bastioni, Jakobi väravast Vene ja Saksa väravani aga vanad linnamüürid ja püst-tara.

71. joonis. Narva linn 1710. a.

ris ja nurgatornis. Linn ise sai rängalt kannatada: mitu tuhat kahurikuuli ja pommi, mis linna sattusid, hävitasid ja rikkusid suure osa majadest. Kui nii oli kaitsejate vastupanujõud nõrgestatud, alustasid venelased tormijooksu. Algas verine võitlus, mis kestis kogu öö. Vaenlase jõulisele ülekaalule ei suudetud kaua vastu panna ja linn pidi alistuma 1704. a. Ka Narva langes samal aastal.

Tartu kodanikud said rängalt kannatada juba piiramise ajal. Veel suuremad kannatused ootasid neid ees. Kolm aastat hiljem laskis tsaar Peeter suure osa Tartu käsitöölisest ühes rootsi sõjavangidega Moskva saata. Kartes, et Karl XII oma vägedega uuesti meie kodumaale ilmub, käsib tsaar 1708. a. kõiki sakslasi endid valmis seada Venemaale minekuks. Kõik pidid käsule alistuma: vanad ja noored, terved ja haiged. Nii lahkus Tartust 824 inimest kaugele Sise-Venemaale¹. Neid ootas raske ja vilets tulevik.

„Issanda ning emmanda
Ülli hallest igkiva
Venne-male minnen siin
Oh! ma vaene Tarto liin!“²

Nüüd algas linna hävitamine. Kõik väärtuslikumad asjad saadeti Venemaale, linnamüürid lasti õhku ja majad pandi põlema. Tartu linnast jäid järele ainult ahervared.

Poltava lahing. Kui Poola kuningas võidetud, pöördus Karl XII jälle Venemaa vastu. Ta sihiks oli vallutada Venemaa pealinn Moskva. Ainult seal mõtles Karl XII Peeter I-ga rahu teha. Ta liikus 45 000 sõduriga Poolamaalt Venemaale. Vene väed olid nüüd juba palju tugevamad. Siiski ei võtnud nad alul ühtki suuremat lahingut vastu. Peeter I püüdis Rootsi vägesid võimalikult enam Vene sisemaale meelitada, et neid seal kergema vaevaga hävitada. Tema lootused läksid täide. Otsustav lahing löödi Lõuna-Venemaal, P o l t a v a linna all 1709. a. Rootsi väed purustati täielikult. Karl XII pääses hädavaevalt venelaste käest. Nüüd polnud Peeter I-l enam midagi karta. Vaevalt möödus aasta, ning kogu Liivimaa ühes Riia, Pärnu ja Tallinna linnaga oli alla heidetud (1710. a.). Nende linnade piiramise ajal teotsesid kohalikud sakslased, eriti mõisnikud, äraandjatena. Eestimaa asekuberner,

¹ Vologdasse ja Kostromasse.

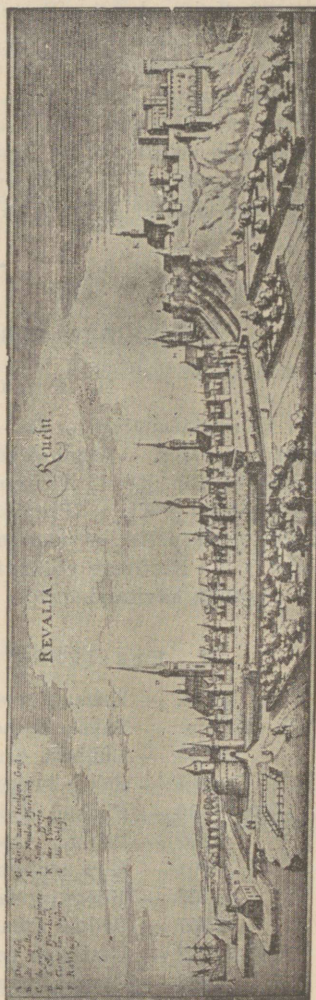
² Kaasaeglase Käsu Hansu nutulaulust.

kes oli sakslane, ei lasknud Rootsi abivägesid laevadelt Tallinna linnagi. Vene vägede juhatajaga astuti koguni läbirääkimisse linna allaandmise kohta. Niisugusel korral ei suutnud Tallinn, mis oma väravaid veel kunagi polnud vaenlasele avanud, kuigi kaua vastu panna.

Sõda kestis aga veel edasi. Alles 1721. a tehti Soomes Uusi-kaupunkis rahu, mille järgi Venemaa Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa enesele sai. Nii oli Venemaa sihile jõudnud: ta oli oma piirid nihutanud Läänemereni. Sihile jõudsid ka meie kodumaa mõisnikud: nad said lahti Rootsi valitsuse alt ja sattusid Vene valitsuse alla, kes kinnitas nende õigused ja eesõigused.

1. Missugused kolm riiki liitusid sõjaks Rootsi vastu ja mispärast? 2. Milles seisis Patkuli osa Rootsi-vastase liidu kujunemisel? Mispärast vihkas Patkul Rootsimaad? 3. Miks tundus XVIII sajandi algus Rootsi vastastele eriti kohasena sõja alustamiseks? 4. Missuguse vastase hävitas Karl XII kõigepealt? 5. Kuidas lootis Peeter I suuremate kaotusteta vallutada Narva? 6. Miks ei suutnud Vene kahurid Narva linnale piiramise puhul palju kahju teha? 7. Miks võitsid Rootsi väed kergesti Pühajõe kokkupõrkes? 8. Kuidas mõjus Pühajõe võit sõdivate poolte meeleolule? 9. Kui suured olid Narva all

kohtuvad Vene ja Rootsi väed? 10. Mis aastal oli Narva lahing ning kes võitsid selle? Missugused tegurid põhjustasid selle võidu? 11. Millised olid venelaste kaotused Narva lahingus? 12. Milliseid tulemusi andis Karl XII sõda Poolamaaga? 13. Missuguste asjaolude tõttu julgesid venelased uuesti meie maale tungida? 14. Kuidas võitlesid eesti talupojad venelaste röövsalkade vastu? 15. Missuguseis lahinguis Liivimaal kaotasid Rootsi väed venelastele? 16. Millal ja kuhu asutas Peeter I uue Vene pealinna? Miks sinu arvates just sinna? 17. Kuidas oli uue pealinna nimi? 18. Mis arvad, kas oli

72. joonis. Tallinn 1650. a.

uue pealinna asutamine Peetri poolt julge tegu ning mispärast? 19. Kuidas õnnestus venelastel hävitada Rootsi Emajõe laevastikku? 20. Kuidas toimus Tartu vallutamine? 21. Millal langes Tartu? Milline linn langes veel samal aastal? 22. Kuidas kohtles Peeter I Tartu linna ja elanikkonda mõned aastad pärast vallutamist? Miks ta nii tegi? 23. Miks eelistas Karl XII Venemaale tungimist võitlusele Vene vägedega Liivimaal? 24. Kus ja millal löödi Venemaale otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel? 25. Kuidas mõjus see lahing meie kodumaa saatusele? 26. Millal olid venelased jõudnud kogu meie kodumaa vallutada? 27. Kuidas aitasid sakslased kaasa meie kodumaa Vene alla minekuks? 28. Missuguse rahu põhjal sai Venemaa Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa endale? Millal tehti see rahu?

Tähtsamad aastaarvud Eesti ajaloo.

I. Esiajalooline aeg.

VII või VI aastatuhandel e. Kr. — Esimesi asustusi meie kodumaal.
 III ja II a.-t. e. Kr. — Enamik kiviaja leide Eestist.
 Umb. 800—1200 p. Kr. — Noorem raua-aeg.
 Umb. 1500—500 e. Kr. — Pronksiaeg.
 Umb. 800—1200 p. Kr. — noorem raua-aeg.
 XI—XIII s. — Eestlaste viikingiaeg.
 1187 — Sigtuna hävitamine.

II. Eestlaste vabadusvõitluse aeg.

XI s. — Esimesi misjonäre Eesti alal.
 XII—XIII s. — Sakslaste hoogus kolonisatsioon slaavlaste maadel.
 1143 — Lüübeki asutamine.
 XII s. II pool — Saksa kaupmehed ilmuvad Väina suudmesse.
 Umb. 1180—1196 — Piiskop Meinhard Ükskülas.
 1200 — Piiskop Albert tuleb Liivimaale.
 1201 — Riia asutamine.
 1202 — Mõõgavendade ordu asutamine.
 1207 — Ordule lubatakse $\frac{2}{3}$ võidetud maadest.
 1208—1227 — Eestlaste vabadusvõitlus.
 1208 — Otepää maalinna hävitamine.
 1210 — Ümera lahing.
 1211 — Viljandi alistumine.
 1211 — I kolme maleva manööver.
 1212 — Turaida vaherahu.
 1215 — Leole langemine. II kolme maleva manööver.
 1216 — Ugalased ja järvakad alistuvad sakslasile.
 1217. a. kevad — Eestlased ja venelased puhastavad kodumaa sakslasist.
 1217. a. 21. sept. — Madisepäeva lahing.
 1219 — Taanlaste tulek ja Tallinna asutamine.

- 1220 — Mandri-Eesti ristitakse.
 1220 — Rootslaste tulemusteta katse Läänemaad vallutada.
 1222—1223 — Eestlased puhastavad peaaegu kogu maa võõrastest.
 1224 — Sakslased vallutavad Tartu.
 1225 — Modena Wilhelm paavsti legaadina Riias.
 1227 — Saaremaa vallutamine.
 1230-ndad aastad — Katsed Vana-Liivimaal paavstiriiki luua.
 1237 — Ordude ühinemine.
 1238 — Stenby rahu. Maa lõplik jagamine.
 XIII s. — Talupoegade maksud ja tegu väikesed. Vähe mõisu.
 XIII s. — Vanim ja suurim toomkirik ehitatakse Eestis, Tartus.
 XIII s. lõpp ja
 XIV s. algupool — Talupoegade olukorra halvenemine Taani alal.
 1297—1300 — Sõda Riia linna ja ordu vahel.
 1343—1344 — Eestlaste suur vabadusvõitlus (Jüriöö mäss).
 XIV ja XV s. — Maksude ja teo suurenemine. Mõisade hoogus asutamine.
 1373 — Rõivastustüli algus.
 1411 — I Thorni rahu.
 XV s. II veerand — Henning von Scharfenberg.
 1466 — II Thorni rahu.
 XV s. II pool — Sõda Riia ja ordu vahel.
 XV s. II pool — Talupojad hakkavad tegema enamasti kogu aasta teo-
 päevi.
 1492 — Ameerika avastamine. Ivangorodi asutamine.
 1502 — Smolina lahing.
 1517 — Usupuhastuse algus Saksamaal.
 1523 — Usupuhastuse algus Tallinnas.
 1535 — Plettenbergi surm.
 1557 — Posvoli rahu.
 1558—1561 — Vene-Liivi sõda.
 1559 — Kettler saab ordumeistriks.
 1561 — Tallinn, Harju- ja Virumaa alistuvad Rootsi kuningale.
 1561 — Liivimaa alistub Poolale.
 1595 — Kogu Põhja-Eesti läheb Rootsi alla.
 1611—1632 — Gustav Adolf.
 1629 — Altmarki rahu.
 1632 — Tartu ülikooli asutamine.
 1645 — Saaremaa ühendamine Rootsiga.
 1680. a. alates — Reduktsioon.
 1700—1721 — Suur Põhjasõda.
 1704 — Tartu ja Narva vallutamine venelaste poolt.
 1709 — Poltava lahing.
 1721 — Uusikaupunki rahu.

Sisukord.

I. Esiajalooline aeg.	
Kivi- ja pronksiaeg	5— 18
1. Mis räägib meile rahvaste minevikust? 2. Kiviaeg. 3. Pronksiaeg. 4. Kuidas tekkisid esimesed inimeste ühingud?	
Muistne eestlaste iseseisvuseaeg	19— 41
1. Soome-Ugri rahvaste algkodu. 2. Esivanemate elu Eestis nooremal rauaajal.	
II. Eestlaste vabadusvõitluse aeg	42— 64
1. Olukord Lääne-Euroopas. 2. Eestlaste kokkupuuteid skandinaavlastega. 3. Sakslaste tung itta. 4. Sakslased alustavad Vana-Liivimaa ristiusustamist ja vallutamist. 5. Eestlaste vabadusvõitlus.	
III. Vana-Liivimaa konföderatsiooniajastu	65—100
1. Maa lõplik jagamine. 2. Mõisade tekkimine. 3. Suur eestlaste vabadusvõitlus 1343—44. 4. Eestlaste päris- orjastamise algus. 5. Võõrad võimud omavahel. 6. Välishädaohu suurenemine. Wolter von Plettenbergi võidud. 7. Elu Vana-Liivimaa linnades. 8. Kirik ja vaimuelu. 9. Suured leiutised. 10. Suured avastused.	
IV. Vana-Liivimaa riikkondlik kokkuvarisemine	100—115
1. Kirikuelu rike. Martin Luther. 2. Usu-uude Eestis. 3. Liivi-Vene sõda.	
V. Eesti riikkondliku killustumise ajastu	116—122
1. Huviosaliste riikide võitlused Liivimaal. 2. Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis ja Taani aeg Saaremaal. 3. Poola aeg Lõuna-Eestis.	
VI. Rootsi aeg Eestis	123—150
1. Reformide vajadus. 2. Gustav Adolphi reformid. 3. Rootsi aeg Eesti- ja Liivimaal peale Gustav Adolphi surma. 4. Karl XI aegsed suurreformid. 5. Linnad. Eestlaste vaimne ja aineiline kultuur Rootsi ajal. 6. Suur Põhjasõda.	
Tähtsamad aastaarvud Eesti ajaloost	150

HIND 1 KR. 70 SENTI